

**Київський національний торговельно-економічний
університет**

Любомир Губицький

**ТОРГІВЛЯ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(1793–1861 рр.)**

Монографія

Київ 2018

**Розповсюдження і тиражування без офіційного дозволу КНТЕУ
заборонено**

УДК 339(477)"1793/1861"
Г 93

Автор Л. В. Губицький, канд. іст. наук, доц.

Рецензенти: В. П. Капелюшний, д-р іст. наук, проф., завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка;
В. В. Ластовський, д-р іст. наук, проф. Київського національного університету культури і мистецтв;
Н. А. Латигіна, д-р політ. наук, проф., завідувач кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

*Рекомендовано до друку вченою радою Київського національного торговельно-економічного університету
(протокол № 8 від 29 березня 2018 р.)*

Губицький Л. В.

Г 93 Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.) : монографія / Л. В. Губицький. – Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2018. – 388 с.

ISBN 978-966-629-917-1

DOI: 10.31617/m.knute.2018-1151

У монографії розглянуто питання структури торгівлі Київської губернії в I половині XIX ст., мережі закладів постійної та непостійної торгівлі, асортименту продовольчих та непродовольчих товарів на ринках. Підготовлено засади для біографічного підходу в дослідженні організаторів та виконавців торговельних об'єктів: купців (українських, російських, єврейських, іноземних), поміщиків, священства, козацтва, селянства (селяни державні та поміщицькі). На основі аналізу історіографії та архівних матеріалів автор виокремив закономірності та особливості розвитку торгівлі.

Призначена науковцям, студентам, фахівцям торговельної галузі та всім, хто цікавиться історією торгівлі, зокрема Київської губернії I половини XIX ст.

УДК 339(477)"1793/1861"

ISBN 978-966-629-917-1

© Губицький Л.В., 2018

© Київський національний торговельно-економічний університет, 2018

ЗМІСТ

1. Вступ.....	5
2. Історіографія та джерельна база дослідження	8
2.1. Історіографія.....	8
2.2. Джерельна база.....	13
3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії	19
3.1. Майнові, демографічні та етнічні зміни купецького стану	19
3.2. Розширення соціальної бази торгівлі	37
4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів	51
4.1. Продовольчі товари – бюджетоутворююча основа торгівлі	51
4.2. Непродовольчі товари: виробничі потужності та особливості торгівлі	139
5. Види торгівлі	188
5.1. Періодична торгівля.....	188
5.2. Постійна торгівля.....	200
6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії	222
6.1. Становлення кредитно-банківських установ	222
6.2. Кредитні відносини у галузі торгівлі	236
Висновки.....	257
Додатки	269
Список джерел	328
Ілюстрації	380

Присвячується моєму батькові Володимирові Губицькому та моїй матері Софії Губицькій (з дому Савицьких)

Подяки. Особливу подяку за багаторічну підтримку наукової праці становитьмо ректорові КНТЕУ акад., проф., д.е.н. А.А. Мазаракі, проректорові з наукової роботи проф., д.т.н. Н.В. Притульській, проректорові з науково-педагогічної роботи доц., к.т.н. С.Л. Шаповал, проректорові з наукової роботи проф., д.е.н. С.В. Мельниченко. Дякуємо за зважені та обґрунтовані зауваження рецензентам (проф., д.політ.н. Н.А. Латигіній, проф., д.і.н. В.П. Капелюшному, проф., д.і.н. В.В. Ластовському). Щиро вдячні редакторам, які допомогли відшліфувати текст. Низький уклін складаємо завідувачу кафедри філософських та соціальних наук проф. Н.А. Латигіній за всебічну допомогу.

За доброзичливість та фаховість вдячні працівникам ЦДІА України у м. Києві (директору О.В. Музичук; заступнику директора Л.Я. Демченко; заступнику директора – головному зберігачу фондів О.В. Полозовій). За людяність та працьовитість приносимо вдячність працівникам Державного архіву Київської області (директору С.А. Каменевій, заступнику директора О.М. Лужинській, заступнику директора Г.В. Бойко, начальнику відділу використання інформації документів та інформаційних технологій О.М. Белій, головному спеціалісту О.В. Заяц, архівісту I категорії С.М. Ничик). Вдячні за розуміння та доброту під час виконання функціональних обов'язків працівникам Державного архіву м. Києва (в.о. директора О. Панченку, заступникові директора – начальнику відділу забезпечення збереженості документів, обліку та довідкового апарату О. Спольнік).

1. ВСТУП

Вигідна позиція людини, громади, корпорації, держави у світі визначається здатністю нав'язувати власну волю об'єктам відносин і характеризується домінуванням у фінансовій, виробничій, військовій, політичній, економічній сферах.

Еволюція економічних відносин ХХ – початку ХХІ ст. засвідчила зміну епох: епоха виробника поступила епосі споживача. Недарма так багато говорять про суспільство споживання. Функціонування цієї суспільної системи забезпечує тріада: виробник – посередник – споживач.

Споживач керується потребами. Людські потреби керують поведінкою споживача. Людина як жива істота та соціальна особа вимагає задоволення таких вимог: харчування, одяг, житло, культура, дозвілля, комунікація, статус.

Виробник керований наявністю ресурсів (матеріальних, фінансових, технологічних, демографічних, транспортних, енергетичних, комунікаційних, інформаційних та ін.). Посередник керований знанням ринку, тобто і потреб споживача, і ресурсів виробника. Посередник створює торговельну інфраструктуру, дозволену державою.

Торгівля виникає тоді, коли з'являється необхідність забезпечення певної потреби, що пов'язано із залученням ресурсів, яких немає на певній території. Різноманітні умови спричиняють зміну ролей. Перша умова: виробник і є споживачем. Такий спосіб виробництва притаманний натуральному господарству. Друга умова: виробник створює продукцію, якої сам не споживає. Такий спосіб виробництва пов'язаний із торгівлею, ринком, транспортом, зв'язком. Споживач змушений або сам забезпечувати всі необхідні функції, або вдаватися до послуг посередника. У зв'язку із цим і виникає тріада: виробник – посередник – споживач.

Хронологічно дослідження обмежено завоюванням Правобережної України Російською імперією та проведенням

Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.)

Великої реформи 1861 р. До 1793 р. землі Правобережної України, у тому числі Київської губернії (колишніх Київського та Брацлавського воєводств) залишалися складовими європейського ринку. Шляхтичі та купці Речі Посполитої ще від часів «революції цін» XVI–XVII ст. активно включились у континентальний обмін, пропонуючи жителям Західної Європи худобу, ліс, мед, шкіри. Однак найбільший зиск активні резиденти європейського ринку отримували від торгівлі хлібом, зважаючи на родючість українських ґрунтів.

За результатами другого та третього поділів Речі Посполитої (1793 і 1795 рр.) її придніпровські землі опинилися у складі Російської імперії. До Російської імперії перейшли і традиційні торговельні об'єкти східних кресів Речі Посполитої. Нові володарі бачили інші пріоритети у контролі над Правобережною Україною. Не останнім чинником, що визначав торгівлю, була необхідність забезпечення хлібом земель із невисокою врожайністю, що лежали на північ від лісостепу в Росії та Білорусі. Важливими чинниками для шляхтичів, купців, міщан, селян Київської губернії у внутрішній торгівлі були дрібнотоварний характер селянського господарства, погані шляхи сполучення, нерозвиненість засобів інформації, велика територія імперії, недостатність торговельних капіталів, нечисельність професійних торговців.

Метою дослідження можна визначити формування картини споживчих уподобань та виробничих необхідностей у торговельній інфраструктурі Київської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

Завдання дослідження:

- визначення асортименту продовольчих товарів, особливо встановлення ролі торгівлі хлібом, цукром, алкогольними напоями у торгівлі Київської губернії;
- встановлення асортименту непродовольчих товарів, який формував ринок найнеобхідніших товарів (тестиль, метал);

Вступ

- виокремлення значення постійної торгівлі, вирішення питання ролі непостійної (періодичної) торгівлі Київської губернії;
- виявлення засад формування інфраструктури торгівлі;
- створення соціальної картини торговельних прошарків;
- встановлення місця торгівлі Київської губернії як однієї зі складових імперського ринку.

У дослідженні використано такі методи: аналізу та синтезу історичних джерел (друкованих, писемних); ретроспективний, порівняльно-історичний, біографічний.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що досі не було здійснено комплексного дослідження історії торгівлі окремої губернії, яке може бути застосовано і щодо інших українських губерній Російської імперії та намісництв, дистриктів, жуп Австрійської (Австро-Угорської) імперії.

Перспективи дослідження. Дослідження нашою виходило на потребу подальшого вивчення ролі та значення економічних інфраструктурних одиниць, таких, як казначейства, готелі, ресторани, громадське дозвілля (театри, цирки), інформаційне забезпечення торгівлі (реклама в газетах, журналах, спеціальних виданнях). Ці дослідницькі напрями обов'язково в майбутньому отримають подальше опрацювання, як і матеріали, відкладені у Державному архіві Вінницької області, Державному архіві Черкаської області, Державному архіві Одеської області.

2. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Історіографія

Історіографія теми містить велику кількість наукових праць, які вийшли у світ із часу, який заявлений у хронологічних межах дослідження. У ХІХ ст. питаннями, дотичними до проблеми історії торгівлі, займалися як історики (А. Скребицький) [447; 204], так і економісти, фінансисти (Ю. Филипов) [477; 78], статистики (К. Герман [306; 110], Е. Зябловський [338; 202], І. Штукенберг [459; різна пагінація], М. Столпянський [461; 200]), краєзнавці (А. Каменський [349; 154], М. Закревський [334; 266]). Вагоме значення для розкриття місця зовнішньої торгівлі в економіці Російської держави мали збірники стосовно стану державної зовнішньої торгівлі [313; 116], які узагальнювали провідні вчені того часу (Г. Небольсин [392; 495], В. Витчевський [301; 362]). Окремі галузі економіки також були предметом опису дослідників Російської держави, зокрема сільського господарства [396; 157], промисловості [397; 168], кредитування [353; 78], біржових операцій (В. Безобразов [290; 80], Ю. Филипов [478; 202]), ціноутворення (А. Єгунов [329; 80], Ц. Гедройц [305; 23]), торгівлі (Ф. Лукашевич [374; 146], К. Котельников [359; 351]). Питання соціології торгівлі також були у фокусі зацікавлень істориків (І. Бікерман) [294; 56]. Значна увага приділялась вивченню періодичної торгівлі Росії [351; 60]. У зв'язку із значенням їх для бюджету окремим напрямом торгівлі надавалася особлива увага (М. Федоров [475; 128], О. Левицький [371; 251]). І. Прижов виокремив виключно негативне значення кабаків в історії торгівлі. Його праця цінна, оскільки в ній здійснено порівняння традицій споживання алкоголю в Україні та Росії [427; 282]. Цій проблемі присвятили праці С. Єремеев, Ф. Лукашевич [374;

2. Історіографія та джерельна база дослідження

146] певну увагу звернувши на зв'язок виробництва і торгівлі міцними напоями в Київській губернії [330; 107]. Визначне місце у дослідженні місця прибутків від торгівлі алкоголем у державному бюджету Російської імперії посіла праця Н. Терського [468; 252].

Безпосередньо описом стану справ Київської губернії займалися як установи, так і дослідники. Зокрема, вагомим внеском у дослідження економіки та торгівлі губернії стали результати опису стану міст [332; різн. пагін.], праці Комісії для вивчення губерній Київського навчального округу [472; різн. пагін.], статистичні роботи Київського губернського статистичного комітету [437; 151]. Особливе місце у цьому списку займають праці І. Фундукля [458; 575], Л. Похилевича [446; 657], Д. Восійкова, В. Загоскіна [303; 143], В. Іконнікова [340; 355].

Питання розвитку торгівлі Російської імперії порушували в радянській історіографії. Зокрема, І. Кулішер написав ґрунтовну працю про торгівлю Росії, в якій на тлі всієї держави знайшлося місце і для Київської губернії [366; 317]. Не втратила актуальності і праця А. Половнікова [423; 100]. С. Покровський зосередив увагу на зовнішній торгівлі та зовнішній торговельній політиці Росії, якій цілком були підпорядковані торговельні справи Київської губернії [400; 403]. Митній політиці Російської держави присвятив праці В. Поляков [424; 48], в яких яскраво простежується вплив прерогатив держави у царині митних зборів на губернський рівень, зокрема у Київському регіоні. Економічні зміни формували політичне обличчя держави, у тому числі у першій половині ХІХ ст. [434; 639]. Окремі історики наполягали на виключному впливі економічних змін на суспільні (М. Рубинштейн, М. Дружинин [328; 635]). Вагоме значення для формування загальної картини економічного життя мають узагальнювальні праці, зокрема С. Струмліна [462; 154], П. Ляценка [375; 663]. Розвиток російської економіки став предметом дослідження професора П. Хромова [484; 551], Н. Канарського [350; 163].

Економічне та господарське становище України було предметом дослідження М. Слабченка [450; 318], О. Оглобліна [399; 175], К. Воблого [302; 245], І. Чопівського [491; 35]. У 1920–1930-х роках опубліковано вагомі праці, які тією чи іншою мірою стосувалися різних складових досліджуваної проблеми. Відомості про розвиток торгівлі краю є у працях М. Слабченка [451; 189], І. Бровера [296; 175], М. Яворського [502; 56] та інших. М. Тищенко [469; 198] звернув увагу на питання місця винокуріння та торгівлі міцними напоями в господарстві Київської губернії.

У радянський час виходили фундаментальні праці, які стосувалися всіх українських земель загалом. Історії економіки ХІХ ст. надано окреме і вагоме місце в «Історії Української РСР» [344; 694] та інших узагальнювальних працях [341; 507]. На наш погляд, неперевершеними і нині залишаються фундаментальні праці І. Гуржія [317; 207]. Для формування картини ринку Правобережної України польської доби необхідним джерелом є праця В. Маркіної [377; 236]. Окремим складовим функціонування соціально-економічної системи були присвячені праці О. Парасунько [407; 576], О. Нестеренко [393; 496], О. Барабоєва [288; 48], Л. Раковського [429; 24].

У 90-х роках ХХ ст. та на початку ХХІ ст. російська історіографія визначала за необхідне віддати належне зовнішній політиці і зокрема її чорноморському вектору, який у ХІХ ст. забезпечував левову частку торговельних зв'язків України зі світом [321; 496]. Саме у зв'язку з необхідністю захисту інтересів держави провідний бюрократичний прошарок великого значення надавав розширенню зовнішньої торгівлі Росії [470; 471].

За роки незалежності побачили світ ґрунтовні узагальнювального характеру публікації. Особливо важливе значення для розуміння основних закономірностей розвитку України в імперську добу має монографія О. Рєєнта [428; 320], бо вона присвячена національному відродженню, соціально-економічному становищу та боротьбі «між працею

2. Історіографія та джерельна база дослідження

і капіталом». Зокрема, автор висвітлив аспекти, пов'язані з національним складом жителів південних територій, асиміляторською політикою царизму, господарським потенціалом тощо. Подібні завдання виконувала редакційна рада під керівництвом акад. В. Литвина [331; 696].

Окреме місце серед сучасних досліджень належить праці акад. А. Мазаракі, в якій розкрито сутність торгівлі в контексті формування і розвитку світового господарства, особливо в епоху становлення та розвитку капіталізму [376; 624]. Б. Кругляк у працях зосередив увагу на торговельній буржуазії, біржі та ярмарковій торгівлі в Україні доби капіталізму [365; 72], але, як бачимо, їх географічні межі значно перевищують заявлені у нашій праці. На подібну тему писала й Т. Лазанська. Особливо вирізняється великим фактажем її монографія, присвячена українському підприємництву [368; 282]. Частково враховано значення Київської губернії в зерновому бізнесі у працях О. Гордуновського [309; 79], в цукровому бізнесі – Р. Буравченка [297; 200]. Серед авторів останніх студій, дотичних до означеної теми, слід назвати В. Орлика [403; 33], О. Машкіна [382; 450], В. Ковалинського [355; 295], О. Пилипенка [413; 281], Н. Супрун [463; 116].

Загальноукраїнський масштаб розвитку торгівлі досліджується давно, а на початку ХХІ ст. спонукав до появи історіографічних досліджень (Т. Гончарук) [308; 16]. З'являються праці, присвячені окремим напрямкам торгівлі, в яких чільне місце займає інформація про Правобережну Україну та зокрема Київську губернію (О. Гордуновський, О. Гуржій, О. Реєнт [311; 224], С. Мошенський [391; 455], Д. Решетченко) [432; 20].

Базу для порівняння залишають праці, які стосуються другої половини ХІХ ст., зокрема І. Жиленкової [333; 668], Т. Ніколаєвої [395; 208], Т. Шахрай [492; 20], Ю. Сергієнка [442; 85]. Важливе значення для усвідомлення місця окремих галузей виробництва і сфери послуг мали статистичні дослідження [486; 574].

Окремими напрямками торгівлі, але в розрізі трьох губерній Південно-Західного краю займався Й. Петровський-Штерн [412; 62]. Вагоме значення для виокремлення місця торгівлі у політиці місцевої влади має дослідження В. Шандри про Київське генерал-губернаторство [493; 142] та міщанське самоврядування [494; 339]. Губерніям Правобережжя присвятили увагу у монографії Г. Казьмирчук та Т. Соловйова, окремий підпараграф у якій відведений торгівлі [347; 174]. Важлива інформація щодо урожайності зернових культур (яка виступала індикатором цін та експортного ресурсу) міститься у розвідці тих самих авторів [346; 28]. Т. Соловйова підготувала роботу стосовно розвитку промисловості Правобережжя [453; 49]. В. Венгерська зосередила увагу на висвітленні питань кредитно-банківських відносин у тому самому регіоні [300; 43]. А. Філінюк підготував працю про соціальні трансформації Правобережжя у першій половині XIX ст. [480; 727]. Актуальна проблематика, заявлена А. Михайликом, Л. Баженовим, але їхні висновки стосуються наступного хронологічного періоду [388; 286]. Окремих аспектів історії економічної думки XIX ст. торкався А. Михайлик [389; 49].

Історія торгівлі знаходила вдячних шанувальників серед наших сучасників (О. Гордуновський, О. Гуржій, О. Реєнт), але їхні дослідження стосувалися іншого українського регіону і дещо ширших хронологічних меж [310; 155]. Ті самі особливості притаманні дисертації В. Юрченко [501; 19], монографії Б. Змерзлого [337; 512], статтям О. Крижановської [363; 155], І. Довжука [324; 29]. Торговельно-економічні зв'язки та російський військовий чинник (в економічних тенденціях) на Правобережжі були в колі інтересів авторів фундаментальної монографії А. Філінюка та Т. Ігнат'євої [481; 316], А. Скрипника [449; 612]. Розвиток торгівлі Правобережної Київщини став предметом дослідження Т. Семиди [441; 17]. Соціальні, правові, економічні, адміністративні, військові аспекти розвитку громади Київської губернії розглянуто у працях М. Казьмирчук [348; 398], А. Черепанова [487; 25].

2. Історіографія та джерельна база дослідження

Вагомий обсяг інформації, корисної для розкриття запропонованої теми, наявний у працях істориків про центри торгівлі Київської губернії в I пол. XIX ст.: Київ [315; 284], Бердичів [358; 43], Біла Церква (Є. Чернецький) [488; 445], (А. Бондар, О. Стародуб, О. Ярмола) [455; 348], Білоцерківське графство Браницьких (В. Перерва) [411; 270], Умань [298; 262], Богуслав [436; 320], Радомишль [307; 272]. Кращезнавці із Таганчі Антоніна і Василь Дорошенки досліджуючи історичні перипетії розвитку рідного регіону, виокремлювали сторінки розвитку найважливіших підприємств текстильної та цукропереробної промисловості [325; 19]. Дослідник Лисянщини О. Гаврилюк звернув увагу на цукроваріння цього регіону [304; 20].

2.2. Джерельна база

Важливою складовою наповнення конкретикою теми торгівлі Київської губернії в I пол. XIX ст. є опрацювання матеріалів архівів України, Росії, Польщі та інших сусідніх держав, які мали постійні зв'язки з Україною протягом століть, у тому числі торговельні. Але у зв'язку з важкою економічною ситуацією першочерговим є аналіз матеріалів фондів Центрального державного архіву України у м. Києві, Державного архіву Київської області, Державного архіву м. Києва, Державного архіву Житомирської області.

Необхідне врахування матеріалів фондів Центрального державного архіву України у м. Києві. Зокрема, фонд 442 (Канцелярія київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора), фонд 533 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора), фонд 127 (Київська духовна консисторія, м. Київ), фонд 128 (Києво-Печерська Свято-Успенська лавра, м. Київ) містять матеріали універсального,

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

загального характеру, які висвітлюють соціальні, політичні, економічні процеси. У цих фондах зосереджені одні з найважливіших узагальнювальних губерніальних документів – звіти київських губернаторів. Поодинокі губернські звіти представлені й у фонді 11 (КМФ 11). Матеріали фонду 533 дають змогу простежити тенденції 1796–1832 рр. у всіх сферах суспільного життя Київської губернії, оскільки воєнний губернатор керував не лише військовими справами, а й був відповідальним за цивільні процеси в губернії. Економічні, майнові, комерційні відносини відображено у справах описів, сформованих за відомчою ознакою (поліцейські, казначейські, духовні).

Справи фонду 442 ілюструють ініціативи центральної влади, які отримували відгук на київському губернському та місцевому повітовому і міському рівнях. Зокрема, у них знаходимо розпорядження імператора, сенату, комерц-колегії, міністерства фінансів, міністерства внутрішніх справ та інших центральних органів управління, які були обов'язковими для виконання на місцях. Хронологічно у фонді відкладено справи за 1827–1916 рр., що сприяє формуванню повноцінної картини торговельної інфраструктури Київської губернії.

Часті ситуації в торгівлі, пов'язані з виконанням взятих на себе контрагентами умов, вимагали точності в постачанні товарів і передачі коштів. Однак у комерційній діяльності нерідко траплялися форс-мажори, які не давали змогу вповні виконати угоду, а це спричинялося до фінансових та іміджевих втрат. Розгляд справ про порушення угод відбувався у словесних, совісних судах, магістратах, повітових судах, але вищий губернський судовий орган перебував у Києві, матеріали якого, на щастя, також збережено в ЦДІАК. Справи цього органу – Київського головного суду – відкладено у фондах 484 (Київський головний суд, 1791–1841 рр.), 485 (Київська палата кримінального суду, м. Київ, 1777–1880 рр.), 486 (Київська палата цивільного суду, м. Київ, 1782–1880 рр.), 487 (Київська об'єднана палата кримінального та цивільного

2. Історіографія та джерельна база дослідження

суду, м. Київ, 1830–1900 рр.), 197 (Городовий магістрат м. Васильків Київської губернії, 1800–1837, 1845–1848 рр.), 1537 (Чернігівський губернський магістрат, м. Чернігів, 1782–1797 рр.).

Вагомий інформативний комплекс зосереджено у фондах козацької епохи. У справах козацьких інституцій знаходимо папери, що стосуються купецького прошарку, окремих царин торгівлі, структурних одиниць галузі, законодавчого забезпечення обмінних операцій. Таку інформацію виявлено у фондах 51 (Генеральна військова канцелярія, 1656–1764 рр.), 54 (Друга Малоросійська колегія, 1764–1786 рр.).

Опис розміщення продуктивних сил підвладних територій Київщини був прерогативою владних органів як Речі Посполитої (до 1793 р.), так і Російської імперії (після 1793 р.). Російські губернські органи з радістю використовували надбання попередників. Матеріали польської комісії Київського воєводства збережено у фонді 8 (Цивільно-військова порядкова комісія Київського воєводства, м. Житомир Київського воєводства, 1790–1795 рр.). Особливо цінні демографічні описи Київського та Житомирського повітів. Подібні функції виконували і російські губернські органи, наприклад Київський навчальний округ, справи яких збережено у фондах 193 (Київське намісницьке правління, м. Київ), 59 (Київська губернська канцелярія, 1769–1778, 1782–1797 рр.), 707 (Управління попечителя Київського навчального округу), 884 (Комісія для опису губерній Київського навчального округу при Управлінні Київського навчального округу), 467 (Комісія Височайше запроваджена для визначення винуватості учасників заколоту в Київській губернії), 481 (Центральна комісія для ревізії дій дворянських депутатських зборів Київської, Подільської і Волинської губерній при Київському, Подільському і Волинському генерал-губернаторі), 491 (Київська палата держмайна).

Неабиякий інтерес становлять справи, відкладені в особових фондах поміщиків. Зрідка у приватному листуванні,

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

особистих мемуарах знаходиться місце і для ділового нарративу. Частину вказаних фондів становлять офіційні папери установ, створених на гроші або з ініціативи дворян, як звітність Уманського банку Потоцьких, збережено у фонді 49 (Потоцькі, 1413–1918 рр.). Важливі матеріали для дослідження торгівлі Київської губернії збережено у фондах 1475 (Галагани, 1722–1923 рр.), 2049 (Рахманови, 1722–1890 рр.), 2084 (Канцелярія Рата), 2219 (Михайловські – поміщики Київської губернії).

Важлива інформація зосереджена в матеріалах інституцій, які самі активно вели торгівлю, наприклад у фондах 131 (Києво-Пустинський Миколаївський монастир), 169 (Києво-Михайлівський Золотоверхий чоловічий монастир), 2081 (Уманський монастир).

Для унаочнення картини функціонування торговельної галузі Київської губернії велике значення мають матеріали, збережені у фонді 2194 (Колекція мап, планів та креслень, 1778–1785, 1800–1918 рр.) та фонді КМФ–12.

У Державному архіві Київської області також збережено цілий комплекс документів, які уточнюють інформацію, розміщену у фондах ЦДІАК. Виключне значення для цілісної картини торговельної галузі мають матеріали фондів 1 (Київське губернське правління, 1797–1919 рр.), 2 (Канцелярія Київського цивільного губернатора, 1797–1917 рр.), 280 (Київська казенна палата, 1782–1919 рр.).

Справи фонду 1 (Київське губернське правління) дають змогу опанувати тенденції розширення соціальної бази торговельного про шарку, фінансового становища купецького стану, спроби поміщиків одержати контроль над торгівлею у населених пунктах, які перебували у їхній власності, визначити асортимент товарів, яким забезпечували торгівці споживачів, закономірності цінової політики тощо.

Матеріали фонду 2 (Канцелярія Київського цивільного губернатора) містять справи, важливі для тлумачення значення і ролі в торгівлі Київської та навколишніх губерній Київського Хрещенського контрактного ярмарку, мережі

2. Історіографія та джерельна база дослідження

забезпечення державних інституцій та населення харчовими продуктами, постійної торгівлі та промислового потенціалу регіону та ін.

Основою добробуту як окремого селянського господарства, так і поміщицького фільварку в першій половині ХІХ століття ставав урожай злакових культур. Про закономірності обігу найціннішого та найважливішого харчового продукту і торговельного товару розповідають справи фонду 14 (Київська губернська комісія народного продовольства).

Станові привілеї дворянства західних губерній, у тому числі Київської, містили право пропінації, що передбачало виключне становище поміщицького комплексу алкогольного виробництва та продажу горілки в межах шляхетських володінь. Матеріали фонду 35 (Київська губернська креслярня), крім креслень поміщицьких маєтків, міщанських будинків, яток, містять цінну інформацію про пропінаційні заклади (питейні дома, корчми, шинки та ін.).

Зважаючи на контрольні та керівні функції місцевих органів, які поширювалися на їхню адміністративну територію, їхні представники були наділені правом контролю за торгівлею. Тому видається важливим аналіз матеріалів, які зберігаються у фондах міських магістратів, зокрема фондів 185 (Васильківський міський магістрат), 193 (Богуславський міський магістрат).

Велика реформа 1861 р. виявилася остаточним акордом у концерті становлення прав більшості населення. Лебедина пісня станової виключності зазвучала нотами зародження середнього класу серед моря бідних сільських господарів. Комплекс справ фонду 4 (Київське губернське у селянських справах присутствіє) розкриває таємниці економічного становища кріпаків та перебігу викупної операції. А таємниці інколи були пов'язані з борговим тягарем їхніх колишніх власників – поміщиків. Саме ця інформація підтверджується матеріалами фонду 226 (Київський приказ суспільної опіки).

Матеріали Державного архіву м. Києва суттєво доповнюють картину дослідження торгівлі Київської

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

губернії, особливо Києва, оскільки в ньому зберігається фонд 1 (Київський магістрат), наповнений найрізноманітнішими справами становлення і розвитку торговельної мережі міста, співпраці й конкуренції між купцями, міщанами, селянами на комерційній ниві, перебігу процесу взаємного кредитування та вреголювання конфліктних ситуацій із приводу повернення позиченого тощо. Дуже важливу роль у торгівлі відіграло засвідчення угоди, право на що мали тільки дозволені законом маклери. Діяльності таких посадових осіб присвячено кілька фондів ДАК, зокрема 59 (Маклер Старокиївської, Двірцевої та Либідської частин Василь Смирнов).

Таким чином, розглянута історіографія XIX–XXI століття та джерельна база кількох архівів дають змогу розкрити найвагомші закономірності функціонування торговельної мережі Київської губернії наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

3. СТАНОВІ ТРАНСФОРМАЦІЇ ТОРГОВЕЛЬНОЇ ГАЛУЗІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

3.1. Майнові, демографічні та етнічні зміни купецького стану

Ісус Христос закінчує притчу про фарисея і митаря такими словами: «Кажу вам: Цей повернувся виправданий до свого дому, а не той, бо кожний, хто виноситься, буде принижений, а хто принижується, – вивищений» (Лк. 18, 14). Саме митар став зразком поведінки, гідної Царства Небесного, оскільки промовляв молитву, повну жалю й покори, до сьогодні служить за найкращий і щирий акт жалю за наші гріхи. А поведінка фарисея осуджувалася, незважаючи на те, що він був певним своєї праведності, навіть дякував Богові, що не належить до грішників, він хвалився своїм постом та чванився своєю десятиною, яку давав на Божий храм.

Зростання ролі товарно-грошових відносин наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. оприявнювало вагомість усвідомлення не лише приписів законів, а й ризиків дійсності. Економічне життя, особливо торгівля – це завжди боротьба старого з новим, нового зі старим, закону з дійсністю, чинним станом речей і принципами формування нового законодавства (способу життя, суспільних відносин). Позірне становище людей, які видаються справедливими, дуже часто пов'язане із внутрішнім лицемірством й беззаконням. Тому настільки важливим для людей, пов'язаних із грошима (митарів), є готовність до каяття – визнання дійсним не лише декларування закону, а й дієве його виконання.

Загальноєвропейські суспільні тенденції, пов'язані із зростанням ролі буржуазії, капіталу, торгівлі, набули найвагомшої ролі з часів нідерландської та англійської революцій. Саме вони ознаменували перехід до нового часу. Становлення світового ринку спричинило рішучу зміну

Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.)

становища соціального прошарку, який мав стосунок до торгівлі, особливо міжнародної, трансконтинентальної. Збільшення прибутковості такої діяльності й бажання убезпечитися від величезних ризиків штовхали негоціантів до створення компаній, які брали на себе функції держави на величезних просторах їхніх інтересів. Це викликало відгук держави, яка постачала військову потугу, флот і адміністративні ресурси для забезпечення діяльності міжнародних компаній.

Ці зміни впливали і на контрагентів держав, що забезпечували міжнародну торгівлю. Зміни, що відбувалися в Іспанії, Португалії, Франції, Англії, США, Нідерландах, вмикали двигун соціальних зрушень й у країнах Центральної та Східної Європи (Австрії, Пруссії, Речі Посполитій, Росії). А це відображалося на соціальних тенденціях розвитку на українських землях, які входили до складу цих держав.

До обладок продажу та купівлі в будь-якому суспільстві міг долучитися кожен, хто володів продуктом, товаром, який необхідний іншій особі, або має достатню кількість грошей, за які можна придбати необхідну річ. Власне, до торгівлі могли долучитися виробники тих чи інших товарів чи продуктів (селяни, міщани, ремісники) та споживачі (представники всіх прошарків населення – як привілейованого, так і непривілейованого походження). Виключна роль у цій діяльності, безперечно, належала купцям, але не тільки вони займалися посередницькою діяльністю. У містах їхніми конкурентами були міщани та інші громадяни. А в селах – поміщики, особливо у гуртовій торгівлі, якщо поміщики і купці не були контрагентами. І ще в селах, коли вони ставали торговельними, що найцікавіше, конкурентами купців були селяни. За даними 1798 р., у Київській губернії існувало 70 міст і містечок [259; 68 зв.] на майже 1000 сіл.

Хоч як намагалися купці тлумачити закони, що стосувалися торговельної діяльності, лише на власну користь, не завжди це вдавалося. Купецтво так не стало замкнутою

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

кастою, але завжди поповнювалося представниками з інших верств населення. Згідно із даними «Ведомость о движении населения по данным 4 и 5 ревизии по Киевской губернии», на 1795 р. показники чисельності купецтва виявилися такими. На 1794 р. купців – 601, а також тих, що платили за право купецтва, записаних з посполитих коронних – _____, монастирських – 31, магістратських – 14, казенних – 25, різночинців – 6; з Калузької губернії з економічних селян – 1, разом – 115 душ. Після відрахування в інші губернії чисельність купців змінилася. До цієї кількості в 1795 р. зараховано купців 11, тих, що записалися з козаків, – 3. Виключено 117 та тих, що платили за право купецтва з козаків – 6, з посполитих коронних – 33, економічних селян – 1, разом – 40 душ. За даними цієї відомості, в Київській губернії в 1795 р. налічувалося 442 купці [46; 1зв.]. Після приєднання окремих повітів Брацлавської та Волинської губерній до Київської губернії до купецької когорти долучилося 10 купців-християн та 138 купців-євреїв [46; 9]. Із сформуванням Київської губернії як правобережної у її складі перебувало більш як півтисячі купців із 429 106 душ покладених в оклад, плюс 22 475 привілейованого населення (дворян, шляхти, священно- та церковнослужителів, ченців та черниць). Купці Київської губернії становили 0,1% населення, але відігравали величезну роль.

Уже наприкінці XVIII ст. простежувалися нові тенденції соціальної мобільності. Хист до фінансових оборудок та організації логістики інколи сприяв просуванню суспільною драбиною. Як свідчить вищенаведена відомість, до підприємницької діяльності могли долучитися представники менш привілейованих категорій населення: як-то посполитих коронних, селян монастирських, магістратських, економічних, казенних. Інколи до торгівлі як купці або як особи, що придбали право на торгівлю, приєднувалися представники прошарків, які мали право вибору місця проживання та способу життя, – шляхтичі, козаки та різночинці. Одні – за правом шаблі (або меча), інші – за

правом пера (або мантиї). Купцями могли стати і кріпаки, але за виключних обставин. Наприклад, такі умови склалися наприкінці XVIII – на початку XIX ст. на півдні України: «1819 р. одеський градоначальник стверджував, що «три чверті міщан та багато російських купців є збіглими кріпаками» [289; 26–27]. Але такі дива стрибання по соціальній драбині могли траплятися лише у «перлині біля моря» – Одесі. У Київській губернії було по-іншому.

На відміну від інших станів, перебування в купецтві не було довічним, його щорічно слід було підтверджувати [497; 252]. Підтвердженням було оголошення капіталу. Спроби заможних селян скористатися наданою можливістю нової влади перейти в купецтво не завжди увінчувалися успіхом. Так, 1794 р. за наказом «господина генерал-майора Изяславского губернатора и кавалера Василия Сергеевича Шереметева ротмистру Енгелю производим был збор денег; а сим ордером предписано: в рассуждении объявления капиталов отобрать желания от мещан, пользующихся по привилегиям правом мещанства, где существуют магистраты: от евреев, греков, армян и других иностранцев, пользующихся правом купечества». Місцеві чиновники збирали гроші і часто в порушення закону: «многие объявили желания из подданных владельческих поселян, а сие произошло вероятно потому, что начальники, приводящие во исполнение вышеписанное предписание, не понимали силы и содержания оного или может статься имели в оном непозволенные свои расчеты».

67 жителів Рожівської округи (Чорнобильський повіт Київської губернії), у тому числі 60 кріпаків, сплатили купецький податок – «процентные деньги» з оголошеного капіталу, але стати купцями їм не вдалося через хабарництво місцевої влади та незацікавленість центральної [45; 1–1зв.]. Серед кріпаків які бажали стати купцями, можна назвати підданих поміщика Харлинського «села Пашковки жители Тимош Козаченко, Антон Серенко, Андрей Костюченко, Михайла Козаченко, Иван Авраменко, Антон Гиренко» [45;

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

183в.] та багато інших. Цей факт засвідчив, що вони володіли капіталом у сумі, необхідній для вступу до 3-ї купецької гільдії. За законом сплачувалося «в первую гильдию от 10 до 50 тысяч, во вторую – от 5 до 10 тысяч, в третью – от 1000 до 5000 рублей, платят процент купцы христианского закона по одному, а с евреев – по два со ста» [45; 3].

За наявності схильності до підприємницького ризику до цього прошарку долучалися представники інших станів. Були випадки, коли до торговельного стану великий нахил проявляли навіть шляхтичі. Наприклад, у 1796 р. наглядачу Богуславської округи Київської губернії прем'єр-майору і кавалеру Потулову довелося розглядати претензію шляхтича Мойсея Красуцького, який скаржився на богуславських купців «Захария Савковича, Федора Вербицкого и Степана Цюрупы за разбросание якобы его собственных лавок» [47; 1]. Важливо те, що підприємницьку діяльність М. Красуцький розпочав у 1791 р. У той, ще польський час, його конкурентами були не тільки місцеві купці, а й граф Ржевуський, який був старостою богуславським та володів кам'яними крамницями.

Колишній запорожець, осівши 1766 р в м. Липовець Київської губернії, мав надію стати успішним купцем. Однак власник міста Липовця Лука Струтинський задля збільшення оподаткованого населення вирішив покріпачити запорожця-купця та записав його за собою. На протизаконні дії Струтинського Кіндрат Таран поскаржився у серпні 1797 р. до повітового нижнього земського суду [54; 1]. Після приєднання Правобережної України до Російської імперії Брацлавське трьох комісій присутствіє запропонувало всім вільним, які проживали на власницьких ґрунтах, обрати «род жизни», тобто стан. Кіндрат Таран, будучи вільним, оголосив 1794 р. про своє бажання записатися із сім'єю у купці 3-ї гільдії міста Липовця, мав намір купити землю Струтинського і залишити собі. На це «Струтинский неизвестно почему присвоивая его Тарана себе в подданство и объявляя, что якобы он Таран записан за ним по ревизии» [54; 2зв.].

Після 1795 р. сотні тисяч польських євреїв опинились під юрисдикцією Російської імперії. Євреї, як правило, проживали у містах і містечках. Наприклад, у 1787 р. в Брусилові мешкали 403 євреї [439; 211]. Єврейські купці рекрутувалися здебільшого із євреїв-міщан. У 1797 р. у Київській губернії мешкало 12 780 міщан-євреїв, покладених в оклад, з яких записалися у купці 23 душі [83; 1зв.]. Наприклад, у 1797 р. міщанин м. Городища Черкаського повіту Іонович Фішель скористався можливістю і записався у купці 3-ї гільдії [27; 1].

Зростання числа міщан у містах відбувалося за рахунок зменшення жителів сільських станів. «Міщани і купці, більша частина яких євреї, живуть у містах і містечках, у їх руках – уся торгівля. Частина їх – ремісники, а інші шинкують у корчмах» [106; 4].

На початку ХІХ століття на Правобережжі торгівлею займалися понад 80% євреїв [327; 96]. Містечка Правобережної України були переважно єврейськими, оскільки Правобережжя, за царським законодавством, здавна входило до так званої смуги осілості євреїв. Тільки там їм дозволялося селитися для постійного проживання [343; 269]. За законом, євреї могли займатися торгівлею і ремеслами. За даними М. Слабченка, у 1803 р. на Київщині налічувалося 22 474 міщани [450; 193]. Тобто якщо порівняти цю цифру із числом міщан-євреїв губернії у 1797 р., їх налічувалося більше, ніж 50% усіх міщан. На початку ХІХ ст. міщани становили трохи більш як 2% населення Київської губернії [347; 124].

У зв'язку із зміною території Київської губернії 1797 р., а саме відлученням лівобережних територій та приєднанням правобережних частин від губерній Вознесенської та Брацлавської, було проведено ревізію оподаткування купців християнського та іудейського законів, що виявила такі пропорції.

У Київській губернії в той рік виявилось 452 купці-християни: «До того числа в 1797 р. прибуло: з купців

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

кременчуцьких – 1, калузьких – 2, з Малоросійської губернії – 1, Київської губернії тих, що повернулися з відлучок, – 13, пропущених по ревізії – 1, з міщан – 160, з козаків з платнею за право купецтва – 1, разом – 179 душ. Разом з прибулими перебувала 631 душа. Вибули: збанкрутілих після зменшення капіталів і перейшли в міщанство – 6. У Малоросійську губернію при розмежуванні повітів – 187 та за право купецтва – 1. Разом вибуло – 194 душі, в тому числі тих, що платять за право купецтва – 1 душа. Після цього залишалось в частині Київської губернії 437 душ.

Прибуло при розмежуванні повітів з губерній: Вознесенської – 14 душ. Прибув ще залічений по Указу Вознесенської казенної палати лютого 12 під №585 з початку 1798 р. архангельський купець Шуляєв» [83; 11зв. –13].

Купців єврейського закону на 1797 р. було 93 душі. У тому році прибуло з 3-ї в 1-шу гільдію – 6, повернулися з відлучок – 5, з міщан – 23, разом – 34 душі. Вибуло з 3-ї в 1-шу гільдію 6. Збанкрутілих через зменшення капіталів – 8. Разом – 14 душ. Вибуло в Малоросійську губернію при розмежуванні повітів – 60 душ. Разом вибуло – 74 душі, залишалось в частині Київської губернії – 53 душі. До них прибуло при розмежуванні повітів з губерній: Вознесенської – 108 душ, Брацлавської – 1 душа. Разом прибуло 109 душ [83; 10зв.–11зв.].

На серпень 1798 р. в Київській губернії проживало 454 купці-християни та 161 купець-єврей, а разом 615 купців, які сплачували відповідно 4219 крб. 25 коп., 3829 крб. 27 коп. і разом 8048 крб. 52 коп. податків [55; 17]. Наприкінці XVIII ст. у цій губернії ще не відчувалося повсюдного домінування купців-євреїв над купцями-християнами. Хоч в окремих містах євреї становили більшість як серед купецького, так і серед міщанського населення, особливо якщо населений пункт лише перетворювали у місто. Саме так трапилося з м. Васильковим: міщанами стали колишні державні селяни, а четверо державних селян записалися у купці. Серед

2956 жителів Василькова євреїв у місті було 1478, а з-поміж 1811 васильківських міщан євреїв було 1460. Картина серед купців була не на користь християн: разом васильківських купців – 22, а купці-євреї становили більшість – 18 [260; 110 зв.–111]. Але варто наголосити, що це були не васильківські євреї-купці, а купці з інших містечок Васильківського повіту.

Тренди соціального розвитку Київської губернії загалом відповідали змінам загальноукраїнським, а вони мали нахил до зростання стану купців у 4–5 разів швидший від загального приросту населення українських губерній. Наприклад, протягом першої чверті ХІХ ст. загальний приріст населення України становив 16%, а купецький стан збільшився на 77% [381; 149]. За губернаторським звітом 1806 р., на Київщині мешкало: «Купцов. Християн мужеска пола: Киевский повет – 340 душ, Васильковский – 13, Богуславский – 59, Сквирский – 2, Таращанский – 0, Липовецкий – 3, Махновский – 1, Уманский – 15, Звенигородский – 6, Чигиринский – 5, Черкасский – 28, Радомишльський – 100. Итого – 572. Купцов-християн женска пола: Киевский повет – 263 душ, Васильковский – 9, Богуславский – 60, Сквирский – 2, Таращанский – 0, Липовецкий – 1, Махновский – 1, Уманский – 12, Звенигородский – 4, Чигиринский – 6, Черкасский – 21, Радомишльський – 102, Итого – 481.

Купцов-евреев мужеска пола: Киевский повет – 17 душ, Васильковский повет – 7, Богуславский – 14, Сквирский – 11, Таращанский – 0, Липовецкий – 0, Махновский – 0, Уманский – 35, Звенигородский – 9, Чигиринский 41, Черкасский – 20, Радомишльський – 3, Итого – 157. Купцов-евреев женска пола: Киевский повет – 9, Васильковский – 6, Богуславский – 11, Сквирский – 8, Таращанский – 0, Липовецкий – 0, Махновский – 0, Уманский – 26, Звенигородский – 11, Чигиринский – 39, Черкасский – 19, Радомишльський – 2, итого – 131» [255; 19зв.–20].

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

На початку ХІХ століття зафіксована зміна у становищі купців-християн та купців-євреїв. Якщо в 1804 р. місцева влада, зокрема, городничий у м. Умані «поставил около купецких лавок караул и не позволяет торговать не только товарами, но и продуктами, съестными припасами за то, что якобы на бедных евреях есть недоимки, которые им совсем не принадлежат». Скаргу Київському губернському правлінню заніс «купец еврей Зельманович со товарищи» [253; 1]. У 1805 р. Пану генералу від кавалерії, Київському воєнному губернатору, керуючому в цій і Мінській губернії по цивільній частині, Київської інспекції по інфантерії Інспектору і різних орденів кавалеру Олександрову Петровичу Тормасову поскаржився колишній брідський купець євреї Лазар Калішер. Калішер був зарахований в київське купецтво іноземним гостем і скаржився на 1-ї частини м. Києва квартального наглядача Гуленкова, який невідомо з якої причини відібрав у нього від погребя ключ та заборонив йому торгувати алкоголем [254; 1]. Влада могла методами примусу вимагати покривати податкові несплати недоїмки за бідних євреїв, перешкоджати торгівлі.

А вже за кілька років та сама влада визнала всі права євреїв. 1806 р. французький імператор Наполеон І спробував закрити єврейське питання, скликавши французький синедріон з метою врегулювання іудейського життя за місцевими законами [352; 135]. Російський імператор Олександр І видав плакат: «О равных правах иудеев с православными», євреїв депортовано з Москви [352; 135]. Згідно із вимогами указу імператора Олександра І від 19 жовтня 1807 р., євреї Київської губернії мали переселитися із сіл в містечка і міста з початку 1808 р. протягом трьох років: «те евреи, которым назначено было переселиться в города и местечки в первом году по распоряжению губернского начальства в течении прошлого 1808 г., действительно из сел и деревень перешли в города и местечки» [63; 35].

За даними П. Риндзюньського, у 1808 р. у Київській губернії налічувалося 786 осіб, що належали до купецького стану, у 1816 р. – 246, у 1824 р. – 191 [433; 99]. Тобто для 1808–1824 рр. наявна якась не властива для всієї території України тенденція до скорочення купців більш ніж утричі. За підрахунками І. Гуржія, 1816 р. в містах України проживало 9,4 тис. купців [317; 135].

Київ мав давні торговельні традиції і вабив підприємців з усіх кутків України, Росії, Європи. В історичному та географічному описі Київського намісництва за 1787 р. в Києві без жителів передмість зафіксовано: 144 священники, 748 ченців, 108 купців, 7402 міщан, 2 козаки та 1212 селян [402; 185]. А з купцями передмість київські купці становили вагому громаду: серед 18 848 жителів купців налічувалось 239 [340; 79].

У місті Києві мешкали і здійснювали торг переселенці із Переяславського, Гадяцького, Полтавського, Лубенського полків, запорозькі козаки, а також білгородські, тульські, курські, калузькі та навіть московські купці [112; 4]. У 1785 р. калузькі купці Яків Воротинцев із сином Василем і Степан Масленніков подали клопотання до київського намісницького управління про прийняття їх до когорти київських купців, оскільки вони, «знаходячи для себе кращий зиск у перебуванні і промислі в Києві, мають намір залишитися на проживання в ньому назавжди» [286; 172]. Клопотання російських купців, як правило, задовольняли. Наприклад, у 1810 р. за клопотанням та на кошти воронезького голови купця Самійла Мещерякова (1744–1823 рр.) збудували та освятили храм св. Миколи на Аскольдовій могилі [287; 48].

Київські купці контролювали найприбутковіші сектори торгівлі, у тому числі пропінатійну, яка завжди вважалася набутком виключно євреїв. Серед пропінаторів у 1794 р. були прізвища 20 відомих киян-купців: «именитый гражданин Ефим Митюк, именитый гражданин Григорий Радзицкий, именитый гражданин Семен Балецкий, киевский

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

купец Семен Подольский, киевский купец Михайло Григоренко, киевский купец Роман Яруцкий, киевский купец Степан Рыбальский, киевский купец степенный гражданин Павел Лобко, киевский купец Иван Котляревский, киевский купец Иван Могилевцев, киевский купец степенный гражданин Филипп Лакирда, киевский купец Иван Прилуцкий, киевский купец Матвей Филипович, киевский купец Марко Бессмертный, киевский купец Андрей Кудрявцев, киевский купец Максим Гудим, киевский купец Матвей Мединский, киевский купец Павел Разенко, киевский купец Василий Грузинский» [114; 8–8зв.]. У декого із цього поважного списку був такий самий поважний досвід роботи в алкогольній сфері. Наприклад, київський купец Іван Котляревський в 1790 р. позивався проти дружини прем'єр-майора Бутишевої, яка порушила умови, утримуючи його гуральню, фактично відразу погодилася на мирову угоду, згідно з якою сплатила йому збитки в розмірі 10 руб. [495; 105].

Для фінансового забезпечення підприємницької діяльності купці мали можливість, відповідно до імператорських розпоряджень, користуватися міськими сумами під визначений державою відсоток. У 1796 р. цією нагодою скористалися київські купці Митюк, Лакерда, Скакочка [48; 3–36].

Київ вирізнявся особливим переважанням купців-християн над купцями-євреями. На 1802 р. у центральному місті губернії проживало купців-християн чоловічої статі – 300, жіночої – 266 осіб, а купців-євреїв чоловічої статі – 12, жіночої – 5 [29; 1]. Для порівняння наведемо загальну картину чисельності купців Київської губернії у 1802 р.: купців-християн чоловічої статі – 448, жіночої – 385 осіб, купців-євреїв чоловічої статі – 118, жіночої – 105 осіб [29; 1 зв.]. З часом євреям заборонили мешкати у Києві. Внаслідок височайшого указу від 2 грудня 1827 р. євреї остаточно покинули Київ і не могли мати постійного місця проживання в ньому, за винятком, якщо єврей оголосив про

бажання прийняти християнську віру [334; 114]. І такі випадки траплялися, як наприклад у 1833 р. з євреєм Мошкою Каганом [209; 1].

У губернському місті Києві купці не лише здійснювали безпосередні професійні обов'язки, а й посідали найвищі місця у міській владі. У 1798 р. купці обіймали такі позиції на міському владному Олімпі: Георгій Рибальський – міський голова, Федір Неводовський – бургомістр, їм у виконанні громадських обов'язків допомагали Яким Барський, Іван Долинний, Іван Карамалея, Микола Скакочка. У м. Богуславі серед міської влади також проявили себе купці: вїйт 3-ї гільдії купець Максим Балановський, лавник із християн – 3-ї гільдії купець Андрій Церела [260; 109зв.].

Якщо зважити на народонаселення міста Києва, то обов'язки міської влади були колосальні, хоч уряд мав змогу урізати повноваження магістрату. На початку ХІХ ст. у м. Києві проживало близько 22 000 осіб [342; 126]. Цієї приблизної цифри дотримуються автори «Історії Києва», Г. Казьмирчук, Т. Соловйова. Її можна уточнити на підставі відомості городничих Київської губернії: «города Києва 1808 г. платящих подати обывателей мужеска пола – 11 922 души» [65; 57], тобто з урахуванням жіночої статі населення губернського міста налічувало, як мінімум (без урахування регулярних військ 6302 чол.) 23 844 особи. Певна еволюція відбулася і в системі міського самоуправління. У 1802 р. царський уряд спеціальною грамотою знову підтвердив права Києва на самоуправління. Міське населення отримувало пільги, зокрема: звільнялося від військової служби, формуючи лише для охорони міста пішу і кінну міліцію, користувалося правом безмитної торгівлі, винокуріння і продажу спиртних напоїв. Без узгодження з губернатором магістрат не мав права займатися розкладкою податків і розпоряджатися доходами. Повноваження з питань видачі землі під забудову будинків зосередила у своїх руках губернська поліцейська влада [347; 120].

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

Інша ситуація була у власницькому місті Черкасах (власність князя Сангушка). Тут проживало 5 купців-старообрядців, які сплачували податків 25 крб. 25 коп., і 9 купців-старообрядців, які проживали на пільгах [260; 30]. У казенному місті Чигирині (до того ж повітовому) протягом 1806–1827 рр. спостерігалася тенденція до зростання купецького населення. Так, у 1806 р. у Чигирині проживало 5 купців чоловічої статі та 6 жінок, що належали до купецького стану [255; 19зв.]. У 1827 р. там зафіксовано 17 купців, але купецьких дворів – усього 5 [263; 13]. Тобто якщо врахувати, що податки сплачували лише чоловіки, то купецький стан зріс не так за кількістю господарств, як за кількістю членів їхніх родин.

У Чигиринському повіті в 1827 р. мала початок цікава історія, яка засвідчувала, що влада не завжди була зацікавлена у зростанні промислового виробництва краю. Фабрикант англієць Іван Корбитт, який володів суконною фабрикою у м. Златополі (Чигиринський повіт) «подал на Высочайшее Имя в Киевское Губернское Правление прошение в прошлом 1827 г. февраля 2-го дня об принятии меня в купеческое звание и по сей время не получил на оное никакой резолюции, да и земская Чигиринская полиция словесно запретила мне действовать в фабричной работе без особого от начальства на выделку сукон свидетельства, чрез что я понес немалые убытки» [32; 11].

Про стан розвитку торгівлі в неповітових містечках повітів Київської губернії свідчать такі факти. Наприклад, у 1829 р. в містечках Уманського повіту налічувалося купців: у м. Торговиці – 4, у м. Буки – 4, у м. Тальне – 4, у м. Соколовка – місцеві купці відсутні [267; 2]. А ось бургомістр повітового міста Звенигородки Щербак повідомив про іншу картину: «число занимающихся торговлею, во внутренней по той же губернии – 44 чел., из них торгующих дворян – 1, купечества – 20, мещан торгующих – 22, торгующих помещичьих крестьян – 1» [267; 5]. Ситуація у Звенигородці засвідчувала про більші зусилля влади до розвитку торгівлі, ніж, наприклад, у Чигиринському повіті.

Як ідеться у звіті імператору Миколі I, складеному за результатами огляду губернії київським воєнним губернатором Б. Княжниним 1830 р., євреї зуміли захопити домінуюче становище в торгівлі: «Состояние жителей Киевской губернии весьма посредственное, почти вся торговля и промышленность в руках евреев; в самом даже Киеве это еще приметно. С переселением их из онаго можно надеяться, что русские купцы распространят курс торговых своих оборотов и обогатят город» [265; 102зв.]. Для влади інтересів купців-українців не існувало.

Губернській владі було чого турбуватися, оскільки вона зіткнулася із зростанням двох національних чинників – польського і єврейського. Поляки вирішили підняти повстання в 1830–1831 рр. А євреї здійснювали тиху революцію, захоплюючи командні висоти в торгівлі. Щоб нейтралізувати обидва чинники у такій важливій суспільній галузі, влада вдалася до посилення російського чинника. У 1830 р. купчиха Ірина Талалаєва, дружина московського купця 3-ї гільдії, отримала відсотки з депозиту в Київському приказі суспільної опіки. Тобто як мінімум ця московська родина осіла в Києві з 1829 р. [71; 5].

У 1832 р. близько 50% купців і 45% власників заводів в Україні були росіянами [444; 41]. Російські купці поширювали свій вплив на найприбутковішу галузь торгівлі – алкогольними напоями. У 1833 р. прикажчик калузького купця Подкованцова Горбунов скаржився на Київську казенну палату через заборону торгівлі горілкою [208; 2]. Купець 2-ї гільдії Сергій Терехов пропонував свої послуги щодо постачання дров у Київську артилерійську лабораторію [80; 3]. Покровський купець Прокоф'єв в тому самому році вже другий рік поспіль мав справу із київським купцем. Причому киянин заборгував йому 300 крб. [212; 2]. На початку 1830-х років російські купці мали не лише спільні торговельні справи з київськими купцями, а й спільні родини з киянами і відповідно претендували на їхній спадок, як родина купця Давидова [212; 2].

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

Про цю тенденцію в Київській губернії 1832 р. засвідчує колонка в табл. 1 з назвою купці-християни іногородні.

Таблиця 1.

Купці Київської губернії 1832 р. [115; 179зв.]

№	Повіт губернії	Купців-християн			Купців-євреїв		
		Перебувало	Померло	Іногородніх	Перебувало	Померло	Іногородніх
1	Київський	139	24	16	-	-	-
2	Васильківський	7	-	-	118	9	1
3	Богуславський	9	1	-	74	11	-
4	Сквирський	6	-	1	64	2	-
5	Таращанський	3	-	-	37	2	-
6	Липовецький	-	-	-	57	4	-
7	Махнівський	2	2	-	23	-	1
8	Уманський	2	-	4	90	3	1
9	Звенигородський	4	1	2	40	4	-
10	Чигиринський	20	4	1	68	5	1
11	Черкаський	20	2	4	29	4	-
12	Радомишльський	6	5	-	115	6	1
	Усього	218	39	29	715	50	5

Іменним імператорським указом від 8 березня 1835 р. звільнені від сплати податків на три роки купців, які заселилися та побудували будинки в Києві [334; 55]. М. Закревський помітив, що торгівля отримала новий розвиток і залучила багато іноземців. Іванна та Олександр Гуржії відзначили той аспект цього указу, що особам, які

протягом трьох років, починаючи з 1836 р., побудували «фабрику» в Києві, «дарувалася пільга» не сплачувати «гільдійські повинності», а лише земські та загальні міські збори [315; 157]. Тобто за цієї умови в місті могли селитися як євреї, так і росіяни, але з великими капіталами. Тому що спромогтися побудувати фабрику могли одиниці. Наприклад, цією нагодою у 1836 р. скористалися російські купці Дехтярьови і звели в Києві ливарний завод.

Часи золотої вольності міста Києва залишилися позаду у зв'язку із проведенням імперською владою політики уніфікації. Ця політика торкнулася всіх західних губерній, Південно-Західного краю і полягала у ліквідації старого польського правового режиму, а саме скасуванні Литовського статуту, магдебурзького права міста (1835 р.), запровадженні російського законодавства. Щоб ослабити український елемент у Києві, купців-українців виселено з осередку міста на окраїни, а натомість спроваджено з Московщини купців-великоросів [326; 511]. У 1835 р. гільдійських («справжніх») купців у Києві нараховувалося 605 осіб, 1845 р. – 1325 [315; 173], а в 1861 р. – уже 1388 осіб з 70 590 жителів [332; 4].

На відміну від О. та І. Гуржіїв, М. Закревський стверджував, що в Києві в 1845 р. мешкало 1020 купців серед майже 64 000 осіб постійного населення міста [335; 146]. М. Закревський помітив, що у Києві «огородники, хлебники, плотники, каменщики все почти из великорусских губерний». Те саме стосувалося і купців.

Так, у 1836 р. у Київській губернії купців-євреїв було 2493, купців-християн – 731 [118; 25]. Єврейська згуртованість дала результати: за 40 років ситуація змінилася на протилежну – купці-євреї почали переважати купців-християн в 3,5 рази. На 1838 р. статистика купецького прошарку Київської губернії була такою: «купців-християн – 866, євреїв – 2466» [122; 22]. За два роки кількість купців-євреїв у губернії зменшилася на 27 осіб. В одному із колишніх промислових центрів Київської губернії м. Махнівці купців-християн в 1846 р. не залишилося: «В

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

м. Махновке состоит: ...евреев купцов 78..., а всего 1988 душ мужеска пола» [127; 307зв.]. Саме це місто поступилося повітовим статусом такому торговельному авторитету, як Бердичів. У 1840-х роках ситуація змінювалася на користь єврейського фактора – у зв'язку із приєднанням до Київської губернії м. Бердичева.

Торговельні можливості Київської губернії зросли із приєднанням великого торговельного центру, в якому домінували євреї, – Бердичева з округою у 1844 р. із Волинської губернії. У 1811 р. в ньому проживало 7,4 тис. осіб. У 1815 р. у місті діяло 5 синагог, було 709 крамниць і 1478 будинків. Бердичів зростав, і на кінець першої чверті ХІХ ст. число дворів збільшилося до 2274 [347; 118].

У 1836 р. у місті Радомишлі із населенням 4505 осіб налічувалося почесних громадян чоловічої статі – 6, жіночої – 2, купців 1-ї гільдії чоловічої статі – 1, жіночої – 1, купців 3-ї гільдії чоловічої статі – 10, жіночої – 12. У Радомишлі міщани могли скуповуватися у 63 крамницях, 1 трактирі, 16 питейних закладах [84; 14]. Така кількість торговельних точок засвідчувала, що або купці діяли через прикажчиків, або частину цих закладів утримувало місто чи міщани. За даними 1840 р., в Радомишлі налічувалося «купців 1-ї гільдії – 2, купців 3-ї гільдії – 22» [84; 14]. Повітове місто Радомишль та Радомишльський повіт стали класичним прикладом поступового переходу економічних важелів до єврейської громади. На початку ХІХ ст. в Радомишльському повіті співвідношення купців-християн до купців-євреїв становило 102:3. Поступово кількість купців-євреїв зростала разом з єврейською громадою міст повіту і наприкінці ХІХ ст. в Радомишлі проживало 59% євреїв загальної кількості населення, у Чорнобилі – 57% [390; 11].

Київська купецька спільнота на 1850 р. мала такі кількісні характеристики: «В истекшем году объявлено по губернии купеческих капиталов християнами 1-й гильдии – 2, 2-й гильдии – 18, 3-й гильдии – 314; евреями 1-й гильдии – 6, 2-й гильдии – 17, 3-й гильдии – 881. Сверх того состоящих на

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

15-летней льготе капиталов, объявленных купцами христианами: 1-й гильдии – 9, 2-й гильдии – 4, 3-й гильдии – 28. Несостоятельных купцов было всего 77, в том числе из 2-х первых гильдий только 3, остальные все из 3-й гильдии, в том числе христиан – 48, евреев – 26. Из числа тех несостоятельных, о которых дела рассмотрены уже судебными местами, признаны 2 неосторожными» [133; 39]. Така необережність була більш властивою купцям-християнам, яких збанкрутіло на 12 осіб більше, ніж євреїв.

На 1853 р. в Київській губернії налічувалося 1533 купці, причому кількісно переважали купці 3-ї гільдії – 1465 [67; 5зв.]. Про співвідношення купців 1-ї, 2-ї і 3-ї гільдій свідчать дані табл. 2. За рік, порівняно із 1852 р., кількість купців зросла на 157 осіб (капіталів), тобто більш ніж на 10%. І це незважаючи на те, що саме у 1853 р. розпочалася Кримська війна. Внаслідок цієї війни Російська імперія потрапила у часткову ізоляцію, але в перший рік війни іноземці активно торгували в її межах, зокрема, в Київській губернії: «иностранцы в губернии обоего пола – 1678, из них приписанных к купечеству – 24» [67; 32зв.].

Таблиця 2

Купці Київської губернії, 1853 р.

Оголошено купецьких капіталів в 1853 г.	1853 г.	Порівняно із 1852 роком	
		Більше	Менше
1-ї гільдії	19	2	
2-ї гільдії	49	3	
3-ї гільдії	1465	152	

Джерело: [67; 5 зв]

Кількісне зростання купецтва Київщини у 1850-х роках тривало, і на 1859 р. купців чоловічої статі налічувалося 7700 осіб, жіночої – 7500 [247; 57]. Зважаючи на загальну

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

чисельність населення Київської губернії в 1 842 000 осіб, купецтво становило 0,8% людності краю.

Єврейські купці контролювали не лише торгівлю Київської губернії, а й мали величезний вплив на виробничі потужності краю. Євреї володіли фабриками і заводами, а не лише корчмами, як вважалося, відповідно до зразків класичної української та російської літератури. Євреї часто обходили приписи законів щодо оренди на свої підприємства християн. І тому 1853 р. влада змушена була запровадити умови найму робітників на підприємства євреїв [139; 2].

Завдяки зусиллям єврейської торговельної спільноти та в постійній конкуренції з нею кількісно і якісно зростав клас купців в Україні. За 1816–1859 рр. число купців збільшилось з 18,2 тис. до 104,4 тис. [467; 187] На час проведення Великої реформи 1861 р. в Україні оголошено 9 тис. купецьких капіталів усіх гільдій [317; 144]. У сусідній із Київською Подільській губернії 1861 р. зафіксовано купців: християн – 645, євреїв – 15 849 [187; 79зв.].

Таким чином, соціальні трансформації були викликані зміною економічного укладу, спричиненою зростанням ролі товарно-грошових відносин. Станові зміни виявилися у процесах декласації дрібної шляхти, можливими, але поодинокими випадками звільнення з кріпацтва, переходом з одного стану в інший. Наприклад, з міщан в купці або навпаки – з купців у міщани. Усі станові зміни передбачали сплату податків одночасно у двох станах до проведення нової ревізії (тобто перепису населення) і, зрозуміло, були пов'язані з неабияким фінансовим навантаженням.

3.2. Розширення соціальної бази торгівлі

Держава виявила зацікавленість у створенні альтернативних до базових, формотворчих для феодального суспільства відносин. Основою альтернативного суспільного устрою могли стати грошові відносини, які мали перспективу

поширення на засади землеволодіння та особистої залежності. У першій половині ХІХ ст. відбувалися істотні зміни у відносинах власності, зокрема, у землеволодінні [432; 7]. Дворяни юридично втратили монопольне право на володіння землею на самому початку ХІХ ст.: імператорський указ 1801 р. дозволив купівлю і продаж землі купцям, міщанам та державним селянам. А указ 1803 р. про «вільних хліборобів», що регламентував звільнення кріпосних селян разом із землею за викуп, також значно розширив соціальну базу учасників торгівлі. І хоча поміщицькі господарства й надалі переважали, почали з'являтися нові типи господарств, кількість яких постійно збільшувалася. Саме тоді на Правобережжі набула розвитку колонізація як внутрішня (колонії старовірів та «євреїв-землеробів»), так і зовнішня (німецькі та чеські колоністи). Також з'являються господарства вільних людей, «вільних хліборобів», відставних та безстрокововідпускних нижніх чинів. Ще однією особливістю того часу була поступова втрата чиншовою шляхтою свого статусу. Її було переведено в одnodворці й міщани, а тому вона втрачала свої позиції як в соціальному, так і економічному плані. Усі вказані соціальні новації спричинили формування господарств, заснованих на нових принципах. Поступова колонізація вільних земель призводила до земельного голоду, що пришвидшував процеси урбанізації.

Ліберальність влади щодо порушення земельної монополії мала наслідком розширення прав населення на купецьку монополію – торгівлю. Поява зростаючої кількості продуктів сільськогосподарського та промислового виробництва спричиняла чисельне збільшення торговельного суспільного прошарку – купців та їхніх станових конкурентів з усіх прошарків (міщан, дворян, селян, офіцерів, солдатів, церковнослужителів та ін.).

Усвідомлення виключного значення торгівлі для сплати податків було притаманним як для держави, так і для податкоплатників. Міщани добре розуміли: 1) торговельний

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

промисел – єдиний засіб для сплати міщанської повинності державної і міської та прогодувати сім'ю; 2) цьому стану (міщанському) надано за законом і в будинках здійснювати торгівлю [30; 75зв.]. І в такий спосіб держава посилювала конкуренцію на ринку.

Купці не втрачали шансу зберегти станові привілеї: чимало купецьких скарг на селян і дворян, які «вели недозволену торгівлю», надходило у Київський магістрат. Так, 14 березня 1813 р. сім київських купців від імені «Київської міської спільноти» подали в магістрат прохання, в якому скаржилися на те, що іногородні купці, міщани, селяни маючи свої крамниці і балагани, ведуть у місті торгівлю. Селяни продають збитень, квас, булки та інші продукти харчування. Усі ці торговці не платять належних з них поборів. «Недозволеною» торгівлею займалися і дворяни: вони продавали не власні, а куплені товари. Купці домагалися, щоб магістрат заборонив цю «незаконну», на їхню думку, торгівлю. Губернське правління дало розпорядження поліції наглядати за веденням торгівлі, щоб не було названих вище порушень. У 1817 р. у Києві було закрито сім крамниць, які продавали «недозволені» товари [347; 130].

Для нагляду за веденням торгівлі у 1824 р. у столицях, губернських, портових і великих торгових містах при міських думах було створено торгові депутації. До їх складу входило 3–7 осіб, обраних гільдійськими купцями строком на три роки. Наглядаючи за веденням торгівлі, торгові депутати особливо ретельно стежили за тим, щоб торгівлю вели за посвідченнями і відповідно до станової належності торговців.

Аналіз тенденцій внутрішньої торгівлі Київської губернії у 1829 р., здійснений місцевою владою, засвідчив присутність міщан, дворян, селян у торговельних оборудках. У Черкаському повіті із 57 офіційно зареєстрованих підприємців, які сплачували податки від торговельної діяльності, 45 виявилися міщанами, у місті Черкасах (відповідно 23 та 15 міщан, які торгували, один поміщицький

селянин), у Липовецькому повіті (відповідно 409 та 350 міщан, які торгували, 30 дворян), у місті Липовці (відповідно п'ять та один поміщицький селянин, який торгував), у місті Сквирі (відповідно 33 та 30 міщан які торгували, один дворянин), у місті Каневі (відповідно 20 та 16 міщан які торгували), у місті Таращі (відповідно 6 та 2 міщани які торгували, один дворянин), по Радомишльському повіті та м. Радомишлі (відповідно 217 та 100 міщан які торгували, 63 ремісники та цехових, один дворянин), у м. Махнівці (відповідно 255 та 200 міщан, які торгували, 50 селян поміщицьких), у Чигиринському повіті (відповідно 24, міщан які торгували – 7), у м. Чигирині (відповідно 7 та один селянин поміщицький), у Звенигородському повіті (відповідно 15 та один дворянин та один селянин поміщицький) [34; 4, 9, 18, 21, 33, 38, 59, 73, 83, 95, 96, 101].

Традиції провадження торгівлі міщанами тісно пов'язані із набуттям містами, серед яких був і Київ, магдебурзького права. У 1778 році Київський магістрат засвідчив досягнення мирової угоди між київськими міщанами, які роками займалися торгівлею, оскільки володіли крамницею в Олійному ряді [5; 1]. Київська міщанка Параскевія Григорович-Барська, спадкоємиця київської міщанки Марії Шишовни, погодилася із передачею її власності (двору, приміщень, крамниці) київському міщанинові канцеляристові магістрату Іванові Фіялковському.

Як бачимо, торгівля ставала сімейним бізнесом, з яким дуже важко було розлучитися. І не лише в цій родині. Сімейна драма розігралася у ще одній київській міщанській сім'ї 1805 р. по смерті київського міщанина Сави Верескова [10; 10]. Мати дружини померлого київська міщанка Марія Калиновська виступила в суді проти рідної доньки в захисті онуків (Миколи 20, Андрія 9, Григорія 2, доньок Марфи 17, Марини 7 і Параскеви 7 років). Виявилось, що по смерті чоловіка Верескова (у другому шлюбі Михайловська) не здійснила між дітьми поділу. Тому бабця в інтересах онуків просила Київський магістрат майно і будинки описати і в

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

цілісності зберегти. Михайловський повідомив, що він надав у крамницю дружини товару на його власні гроші на 600 крб. і від продажу отримав лише 60 крб., сплатив за Верескова боргів пані Гудимовій 50 крб., київському міщанинові Гаврилу Скрипченку 110 крб., за Верескову (Михайловську) за векселем київському міщанинові Олександру Войтенку 70 крб. 60 коп. та ін. людям за розписками і без них з Войтенковими на 382 крб. 10 коп. Київський магістрат постановив відмовити міщанинові Михайловському і його дружині Михайловській у відшкодуванні їм 540 крб., а майно померлого міщанина Верескова (житловий будинок, постійний двір, крамниця в передмісті Пріорці) порівну роздати сиротам.

Сімейні трагедії ще не раз сколихували міщанські родини, приводом до яких ставало торговельне майно. Наприклад, у 1859 р. київська міщанка М. Дейнекова позивалася до У. Дейнекової через рундук і крамниці, які належали прохачці та її дітям [241; 1]. Торгівля також була промислом сім'ї київського міщанина Андрія Тихоновича Авилова (1822(1826)), який проживав у власному будинку в Лук'янівському кварталі [474; 9].

Міщани як один із вільних станів мали змогу користатися вільним переходом зі стану у стан після виконання необхідних процедур. Наприклад, у 1797 р. міщанин м. Городища Черкаського повіту Іонович Фішель скористався можливістю і записався у купці 3-ї гільдії [27; 1]. Несплата гільдійських податків призводила до зворотного руху: з купецького стану – в міщанський. Київський міщанин Микола Олександрович Александров (1814-?) зарахований у міщанський стан в 1846 г. з київських купців. Однак його сім'я дружина Євдокія Олексіївна (1827-?), діти В'ячеслав (1845-?), Олексій (1847-?), Юлія (1848-?), Максиміліан (1849-?) зарахована в московські купці з 1857 р. [474; 14] Бували й унікальні випадки, коли колишні кріпаки долали потрібні станові бар'єри і ставали купцями. Наприклад, київський міщанин Платон Іринархович Александров, в 1852 р.

залічений до київської міщанської спільноти з відпущених на волю, а в 1855 р. вибув у купецтво [474; 15].

Київські міщани разом з купцями долучалися до забезпечення міської громади всіма необхідними товарами – від хліба насущного до промислових товарів. Київський міщанин Матвій Іванович Дармостук, який належав до перепечайського цеху, 1801 р. вирішив записати останню волю у вигляді заповіту щодо нерухомого і рухомого майна [1; 3]. Виявилось, що від торгівлі хлібом він мав непогані прибутки, оскільки зумів гідно подякувати та обдарувати двох синів та другу дружину, залишивши землю на березі р. Глибочиці, три хати, гроші на похорон для сплати податків до ревізії та в спадок між родичами. Готівкою у спадкодавця виявилось 100 крб. мідною монетою.

Ще більші прибутки й відповідно ризики давало постачання продовольства війську. Так, 1833 р. київський міщанин Матвій Підгайний змушений був відповідати власним майном (насамперед нерухомістю) за невиконання зобов'язань перед державною скарбницею з приводу невиконаних постачань продовольства та несплачених боргів за векселями на суму більш ніж 80 000 крб. [188; 7]

Деякі менші прибутки київські міщани отримували від торгівлі селітрою, як київський міщанин Понельський у 1801 р. [7; 1]. Київський міщанин Балоцький 1802 р. звернувся до губернатора Михайла Короб'їна дозволити торгувати смолою та дьогтем в його крамниці, оскільки магістрат цю діяльність заборонив йому особисто, але інші міщани торгували цим товаром і надалі [8; 154]. А громадянин Юхим Митюк, беручи у відкуп київський сінокіс Осецький, мав можливість торгувати сіном, на яке в губерньському місті завжди був великий попит, оскільки основні перевезення здійснювали гужовим транспортом [8; 156].

Високий майновий рівень міського населення, мода на споживання колоніальних напоїв (чай, кава), поява нових галузей переробної промисловості (цукропереробної) сприя-

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

ли залученню міщан до торгівлі цукром. Так, 1830 р. стародубський міщанин Шебедин торгував цукром у Києві [277; 1].

Відносну значущість будівельної активності міщан, особливо у торговельній галузі, засвічує статистика будівництва в містах Київської губернії. Так, в 1821 р. було збудовано за затвердженими фасадами 35 будинків, зокрема, в Києві: 1-ша частина – 11, 2-га частина – 2, 3-тя частина – 3, 4-та частина – 1, м. Сквирі – 5, м. Звенигородці – 4, м. Черкасах – 2, м. Таращі – 4, м. Василькові – 1, м. Каневі [30; 19].

Міщани Києва та Київщини долучалися до розбудови власної справи і водночас дбали про пристойний вигляд міста. Суспільною користю, зовнішнім виглядом, громадською гігієною Києва опікувався особисто губернатор. Тому проекти будівель міщан, а особливо грошовитих і здатних будувати господи відповідно до затверджених планів, візувала вища губерньська влада. Так, у 1822 р. дійсний статський радник київський цивільний губернатор Іван Якович Бухарін погодився на проект архітектора на фасади кам'яних крамниць київського міщанина Дмитра Давиденка [30; 43], кам'яних крамниць із наметами і галереями київського міщанина Федора Янковського [30; 56], дерев'яних крамниць єврея Шмуля Дорнера і міщанина Лобанова [30; 57], трьох дерев'яних крамниць міщанина Нагорного [30; 58], дерев'яних – єврея Ізраїля Розенберга (уманський міщанин) [30; 60], кам'яних крамниць міщанина Якова Гроздовського, крамниць міщанки Катерини Бильцової [30; 73зв.], міщанина Йосипа Квятковського [30; 75], київського громадянина Георгія Бугаєвського на вулиці Кирилівській [30; 82-82зв.], в будинку київського громадянина Івана Могилевця [30; 90].

Представники влади змінювалися, але турбота про торгівлю залишалася пріоритетною. Євреям-міщанам давали змогу будувати заклади торгівлі, але лише після затвердження плану будови. У серпні 1822 р. виконуючий обов'язки київського цивільного губернатора голова першого департаменту київського головного суду Харлинський

затвердив план з фасадом на побудову двох крамниць київського міщанина єврея Шльоми Щоголя [30; 91]. У листопаді 1822 р., турбуючись про благоустрій, безпеку, чистоту і лад Києва, новопризначений київський цивільний губернатор і кавалер Ковальов запропонував новації, а саме контроль над самоправним зведенням єврейських яток: «наявні усередині багатьох дворів, особливо єврейських, яточки, рундуки, навіси, загороди та схожі споруди, без будь-якої потреби і без дозволу начальства влаштовані, які спричиняють у місті велике безладдя та небезпеку, відразу зламати, щоб на майбутнє під строгою засторогою ніхто не смів здійснювати самоправно таке будівництво» [30; 51]. Губернатор відповідальність за виконання його розпоряджень щодо благоустрою поклав на порушників: «все буде виправлено за їхній рахунок, і використану суму стягуватимуть через екзекуцію, в разі повторного порушення будинки їх буде взято в опіку на цілий рік, і сума, отримана з доходів їхніх, обернена буде на видатки такого» [30; 52].

На 1834 р. міщани і надалі володіли торговельними закладами, власність на які підтверджували представники влади. Київський генерал-губернатор В. Левашов розглядав справи про надання права київським міщанам Василеві та Іванові Маньковським на дві крамниці, які належали їхньому батькові Пилипу [197; 62], Іванові П'ятниці – на олійну крамницю, яка належала його дружині Параскеві Сніцаревській, отриману у спадок від батька київського міщанина Дем'яна Сніцаревського (з 1791 р.) [197; 94], київським міщанам Омеляну Колодяжному, Іванові Никоненку – на крамницю в м'ясному ряді [197; 97], київській міщанці Євдокії Максименковій та київського міщанина Ванюка – на крамницю в мучному ряді [197; 124зв.], черкаському міщанинові єврею Зельману Цитляну – на обмінний столик на площі поблизу Контрактового будинку лише на контрактний час; він готовий був сплачувати за право такої діяльності акцизні 40 крб. асигнаціями [197; 159зв.].

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

Поступово зростала житлова забудова міст і загальна чисельність міських поселень. Міста як культурні, релігійні, промислові, торговельні центри у першій половині XIX ст. активно зростали в кількісному, економічному та демографічному плані. У 1838 р. в Київській губернії налічувалося 106 міст і містечок (12 міст, 94 містечка), 839 сіл [122; 21].

Накопичений міщанами і представниками інших станів капітал давав змогу розпочинати власну справу у виробництві, створювати невеликі, а з часом потужні підприємства. У промисловому розвитку Київської губернії брали участь представники всіх націй, хоч домінантне становище як у підприємницькій, так і торговельній галузях належало росіянам та євреям. Російські підприємці серед населення України, що жило з прибутків від капіталів, у середині XIX ст. становили 38,64%, українські – 29,12%, польські – 8,97%, єврейські – 15,68%. Торгівлею і торгово-кредитними операціями займалися 16,24% росіян, 13,43% українців, 1,03% поляків і 63,72% євреїв [324; 30].

У 1806 р. радомишльський міщанин єврей Зейлік Мордухович згідно із «высочайше апробованным в 9-й день декабря прошлого 1804 г. о просвещении евреев положением 20-го и 21-го пунктов» створив в місті Радомишлі у власному будинку шкіробробний завод [58; 10], що давало йому змогу виходити на ринок готових шкіряних виробів Київської губернії. Єврей-підприємці захоплювали дедалі більше ніш на ринку, і 1853 р. влада Київської губернії змушена була втрутитися в умови найму працівників на ці підприємства [139; 2].

Про свої торговельні інтереси дбала і церква. Так, 1822 р. київський губернатор погодився на затвердження проекту крамниць при будинку Києво-Печерської лаври з галереєю, парканом, воротами і дерев'яною лавочкою [30; 90]. У 1826 р. Києво-Братський монастир клопотався про дозвіл побудувати кам'яні крамниці для торгівлі [60; 1].

Окрім вищезазначених представників торговельного стану, варто наголосити на комерційних здібностях держав-

них службовців – як цивільних, так і військових. У вересні 1822 р. виконуючий обов'язки київського цивільного губернатора голова першого департаменту київського головного суду Харлинський затвердив план з фасадом на побудову дерев'яних крамниць колезьких секретарів Якубовича та Шеяна, відставного унтер-офіцера Карпова і сержантші Азанової на місці зламаних їхніх старих крамниць [30; 92].

Чисельність контингенту російських військ у Київській губернії призводила до того, що ці люди, не беручи участі у виробництві матеріальних благ, перетворювалися з озброєної армії також на армію споживачів. Питаннями забезпечення армії займалися чиновники провіантської комісії та комісаріатського депо, які завдяки асигнуванням державного та місцевого бюджету мали можливість закуповувати необхідні товари на ринку безпосередньо та через посередників. У 1837 р. київський губернатор та командир 3-го піхотного корпусу листувалися щодо заборони будувати торгові балагани, здійснювати торгівлю і звалювати гній та сміття біля військових таборів і бараків [121; 1].

Інколи офіцери брали участь у великих оборудках (відкупних) на десятки тисяч карбованців. Як наприклад, у 1833 р. штабс-капітан Козаковський узяв у відкуп торгівлю алкоголем у поселеннях Уманського маєтку: «з оплатою по 16 000 крб. на рік, за складеними в казенній палаті кондиціями з 1831 по 1835 рік» [191; 14зв.]. Зростання кількості офіцерів у торгівлі в Умані пояснюється, тим що це місто зарахували до військових поселень [485; 15].

Служба у російському війську була одним із найважчих обов'язків для «податного» населення, оскільки відбирала здорових, інколи сімейних чоловіків від родини на тривалий термін – до 25 років. У разі міжвоєнних замирень Російська імперія заради зменшення тиску військових витрат на державний бюджет вдавалася до відпускання на тривалі терміни зі служби не лише офіцерів, а й солдатів. У такий спосіб у тилу, зокрема в Київській губернії, з'явився новий військовий прошарок – «безстроково відпущені солдати»,

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

обов'язок утримувати яких перекладався на них самих та їхні родини. Інколи військовим вдавалося попри активну зовнішню політику імперії та великі війни вислужити необхідний термін для виходу у відставку. У 1850 р. в Київській губернії зафіксовано «безстроково відпущених солдатів»: які займалися «хліборобством – 247 осіб, ремеслами – 119, торгівлею – 51, на службі: казенній – 31, приватній – 58, поденною роботою – 49, невлаштованих не було» [133; 16]. Тобто бачимо, що торгівлею займалася значна частина безстроково відпущених, а саме 9%. У тому самому році в Київській губернії зафіксовано 7756 відставних нижніх чинів, з яких живуть: «2490 – хліборобством, 607 – торгівлею, 1426 – промислами, 25 – розсильною службою при земських судах, 1030 – приватною службою, 489 – поденною роботою, 309 – ремеслами, 598 – у власних домах, 669 – у родичів по старості, 67 – в інвалідному домі, 42 – в богадільні, 4 – в лікарні поміщика Понятовського» [133; 16]. Серед відставних нижніх чинів торгівлею займалися 8%.

Через кілька років ситуація із безстроково відпущеними змінилася через залучення частини їх в армію у зв'язку із Кримською війною. На 1854 р. безстроково відпущених в Київській губернії налічувалося 264, займалися «власним землеробством – 48, хліборобством в інших сім'ях – 101, ремеслами – 36, торгівлею – 3, були при посадах казенних – 6, при посадах приватних – 34, на поденній роботі – 34, залишились невлаштованими – 2» [85; 2]. І виявилось, що торгівлею серед безстроково відпущених займалися 1,1%. У 1861 р., по завершенні воєнних дій, кількість безстроково відпущених в губернії знову зросла (3695), як і незначно зросла частка тих, які займалися торгівлею (1,2%). Зокрема, губернська статистика засвідчила, що займалися власним хліборобством 1074, у сім'ях – 1077, ремеслами – 662, торгівлею – 49 (у повітовому розрізі: м. Васильків – 4, Васильківський повіт – 1, м. Тараща – 2, Чигиринський повіт – 4, Сквирський повіт – 10, м. Умань – 6, Уманський повіт – 16, Липовецький повіт – 2, м. Бердичів – 4), при посадах

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

державних – 218, приватних – 277, з поденною працею – 331, невлаштованих – 7 осіб [107; 50зв.].

Запити нового часу, становлення нових суспільних відносин спонукали привілейовані стани до діяльності, яка до XVIII ст. вважалася нешляхетною, – до торгівлі. Поміщики (дворяни, шляхта) поступово долучалися до торгівлі продуктами, вирощеними на їхніх землях: продукти хліборобства (збіжжя, алкоголь, цукор), тваринництва (коні, вівці та ін.). Поміщики, хоч і за посередництва повірених, адвокатів активно уклали торговельні угоди. Так, 1831 р. поміщик Головинський уклав із комісіонером Кисилем угоду на постачання борошна, а найбільшою підставою для уникнення сумнівів була шляхетська честь: «продаж сумніву не підлягає, оскільки їх честь та відповідальність є достатньою порукою і довірою» [273; 5зв.]. Інколи дворяни поєднували функції торгівця з функціями посередника і повіреного у справах іншого поміщика. 1830 р. київський купець дворянин Павло Добровольський не лише активно торгував цукром, а контрагентами його були жителі Санкт-Петербурга, а й намагався обстоювати інтереси купця стародубського поміщика Петра Лайкевича [277; 1].

П. Хромов звернув увагу на вплив державної політики на розвиток торгівлі, не оминувши суспільні тенденції селянської більшості населення держави [484; 12]. Розвиток товарно-грошових відносин у країні, зростання промисловості і торгівлі вносили глибокі зміни й у сільське господарство: посилювалася диференціація селянства. Заможна частина державних селян набувала на основі закону 1801 р. ненаселені землі в приватну власність. З державних селян перейшло в купецтво у 1834 р. 431 особа, в 1835 р. – 1192 [328; 76]. У зв'язку з активізацією товарно-грошових відносин знято певні заборони на шляху розвитку селянської торгівлі. Наприклад, в 1801 р. було дозволено селянам вести вільну торгівлю «із заморськими країнами», в 1814 р. – здійснювати торгівлю на ярмарках людям всіх станів, в 1818 р. – казенним, удільним і поміщицьким селянам

3. Станові трансформації торговельної галузі Київської губернії

створювати фабрики і заводи за умови сплати податків і згоди начальства [328; 79–80]. Постановами було ліквідовано й інші обмеження, які стояли на шляху розвитку торгівлі і промисловості (дозвіл про переселення державних селян у міста, право відкриття фабрик у поселеннях, не вибираючи торговельних свідоцтв та ін.). За орієнтовними підрахунками, частка селянського хліба, який був представлений на ринку, становила в 50-х роках ХІХ століття лише близько 10%. Селянин мав дуже мало надлишків, які міг би вивезти на ринок. До того ж поміщики для збереження свого монопольного становища всіляко перешкоджали селянській торгівлі хлібом.

Як уже зазначалося, частка селян в офіційно зафіксованій торгівлі Київської губернії була незначною. Так, у 1829 р. на всю губернію їх налічувалося 54 особи, зокрема в місті Черкасах з-посеред 23 підприємців був один поміщицький селянин, у місті Липовці (відповідно 5 та один поміщицький селянин, що торгував), у м. Махнівці (відповідно 255 та 50), у м. Чигирині (відповідно 7 та один), у Звенигородському повіті (відповідно 15 та один дворянин, який торгував, та один селянин поміщицький) [34; 9, 18, 83, 95, 96].

Вагоме значення у забезпеченні рухливості товарів дорогами Київської губернії відігравали чумаки, які походили переважно із селян. Чумаки поділялися на торгівців та візників. Вони перевозили мажами (хурами) сотні тисяч пудів продукції сільського господарства та промисловості. Чумацький промисел давав своїм безпосереднім учасникам чималі прибутки. Бувало, що пара волів давала господареві до 30 рублів сріблом на рік. Чумаки-підприємці, що володіли 30–50 парами, заробляли за сезон 900–1500, а окремі чумацькі багатії – від 4 до 10 тис. крб. сріблом. Андрій Сизьон з-під Ольшани, який мав до 40 пар волів, 10 наймитів, що ходили замість нього валками, 100 дес. орендованої землі, займався горілчанним відкупом та ярмарковою торгівлею в особливо великих розмірах. Чумак-кріпак на прізвище

Хлівний з с. Попівка (на Звенигородщині) маючи власну валку (до 80 возів), тримав на свій кошт козачка, що прислужував панові, а також чотирьох наймитів з волами та возами, які завжди працювали на пана [331; 566]. І. Бровер повідомляв, що вдала подорож, коли воли не хворіли й корми в дорозі були добрі, давала пересічно в один оборот 25–30 крб. на пару, за літо ж чумаки міг одержати від пари волів 75–90 крб. чистого зиску [296; 20].

У Суботові на Київщині не було місцевих лісних промислів, як в околиць селах, але деякі суботівські селяни провадили торгівлю дерев'яними виробами й деревиною, скуповуючи їх на Київщині й перепродуючи потім із значним баришем на Херсонщині [296; 102]. Занепад чумацького промислу в Україні стався лише з появою в краї мережі залізниць.

Таким чином, стани суспільства Київської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., які мали безпосередній стосунок до торговельних оборудок, не лише виконували основну функцію торговців – забезпечити споживача необхідними товарами в потрібних обсягах, а й представляли прошарок, що забезпечував прогрес у суспільних відносинах. Прибутки, отримані купцями від торгівлі, вони вкладали у подальший розвиток справи (створення підприємств, закладів соціального обслуговування, благодійність на користь бідних, церковне ктиторство). Держава за посередництва торгівлі мала можливість стягувати так необхідні їй податки. Конкуренція на ринку, що зростала, сприяла розвитку особистостей та галузей. Однак неспроможність відповідати на виклики ринку навіть серед привілейованих станів призводила до розорення цілих поміщицьких маєтків. Вибір правильного напрямку в сільському господарстві чи промисловості давав змогу отримувати прибутки, зводити нові підприємства, в іншому разі конкуренція зовнішніх ринків без державного протекціонізму призводила не лише до поодиноких банкрутств, а до занепаду цілих галузей.

4. ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТОРГОВЕЛЬНОГО АСОРТИМЕНТУ ТОВАРІВ

4.1. Продовольчі товари – бюджетоутворююча основа торгівлі

Збіжжя у внутрішній торгівлі

Забезпечення потреби в харчових продуктах – складова продуктової безпеки будь-якої держави. Навіть у ХХІ столітті більш як мільярд жителів Землі потерпають від голоду. Футурологи схильні вважати, що основною причиною війн майбутнього буде боротьба за продукти харчування і воду.

Україна за характером та якістю ґрунтів убезпечена від лиха голоду. Але історія нашої країни засвідчувала не раз, що природні закони порушують на догоду політичним уподобанням, які спричиняють голод та голодомори. Торгівля хлібом давала змогу не лише здобути зиск з обміну найважливішим продуктом, а й відігравала роль амортизатора негативних природних явищ, які спричиняли неврожаї.

На думку Д. Решетченка, хлібну торгівлю Правобережного краю можна диференціювати на чотири основні напрями: внутрішня торгівля всередині губерній; продаж збіжжя у межах Південно-Західного краю; продаж збіжжя в інші регіони Російської імперії та місце Правобережжя в експорті зернових імперії Романових [432; 1]. Таку саму градацію можна застосувати і щодо торгівлі хлібом у Київській губернії, використавши той самий територіальний принцип.

Як до, так і після входження Правобережної України до складу Російської імперії відбувалось інтенсивне розширення внутрішнього ринку регіону, в тому числі Київської губернії. Одним із найважливіших засобів у посиленні міжрегіональних економічних зв'язків була внутрішня торгівля, яка на той

час зазнала суттєвих перетворень. Її характеризували не лише поступово зростаючі обсяги товарообороту, а й зміни у регіональному розміщенні торгових центрів. Причини цього полягали у перерозподілі продуктивних сил у зв'язку з розвитком промисловості, збільшенням кількості міст.

З розширенням меж імперії оборудки, які мали характер міжнародної торгівлі, з часом перетворювалися на внутрішню торгівлю. Так було між Правобережною та Лівобережною Україною. Скрутні ситуації схиляли владу до схвалення торгівлі між цими регіонами ще до поділів Польщі, як це трапилося у неврожайний 1765 р. Того року київський генерал-губернатор Глібов повідомляв імператрицю Катерину II про голод і неврожаї на Лівобережжі та у зв'язку з цим про ввезення з Правобережної України «добровольным по соседственной дружбе в Киев и за реку Днепр всякого хлеба и съестных припасов» для «обывателей» Київського, Чернігівського та Стародубського полків [311; 46].

Основними формами організації внутрішньої торгівлі були ярмаркова, базарна та стаціонарна (постійна). У пореформений період значну роль у внутрішній торгівлі продовжували відігравати ярмарки. На початку 1860-х рр. в Україні їх налічувалося понад 2 тис. [370; 97] Як і раніше, вони відбувалися в усі пори року й приурочувалися зазвичай до релігійних свят. Однак з розвитком ринкових відносин, товаризацією сільського господарства, індустріалізацією, удосконаленням водних шляхів, розширенням мережі постійної торгівлі та функціонуванням бірж ярмаркова торгівля зазнала істотних змін. В одних місцях вона занепала, в інших, навпаки, зростала. Крім того, змінилися форми й методи купівлі-продажу товарів. Практикувалася оптова торгівля за зразками і з аукціонів.

Велику роль на першу половину XIX ст. відігравала розвізно-розносна торгівля. Скупників називали в той час «прасолами», у правобережних губерніях це були переважно міщани та купці з євреїв, які нерідко створювали артілі по 6–10 осіб для більш продуктивної роботи. Вони купували в

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

селян та дрібних власників продукти, деколи в мізерних кількостях, з яких складали великі партії й продавали оптовим торговцям. Прасоли мали спеціалізацію. Тих, хто скуповував селянський хліб, називали кулаками, штирями, закликалами [386; 171–172].

Скупники та їхні артілі за домовленістю працювали з кількома сусідніми селами, приносили й продавали дрібнички або за завищеними цінами давали у кредит. Після збирання врожаю вони приходили в села, скуповували та збирали в боржників збіжжя й звозили його у пункт збору старості артілі. Часто для більших оборотів вони брали кредити у заможніших купців, яким потім і продавали зібраний товар [386; 171–172].

У січні 1831 р. київський бургомістр, наголошуючи на обов'язку слідкувати за зниженням цін на київських базарах, повідомляв київського військового губернатора про факти завищення цін на харчові продукти і хліб київськими торговцями, що скуповували продукти у селян за межами Києва (по дорогах Дніпровській, Васильківській та Житомирській) та перепродували їх у Києві за завищеними цінами: «на рынках, или нося по домам, по ценам, какие по их призволу назначают» [271; 1зв.]. Бургомістр запропонував призначити осіб «из жандармов или других военных чиновников, хотя по крайней мере на главнейшие пункты, чрез которые провозятся более продукты, как то: по Днепровской, Васильковской и Житомирской дорогам, которые бы имели строгое наблюдение, дабы никто из таковых перекупщиков не осмеливался за городом и вне базаров их провозить». Київському магістрату було запропоновано наглядачами за базарними задля уникнення завищення цін таких людей: «Михайло Бубнов, Григорий Новицкий, Яков Кобец, Михайло Стефановский, равно наблюдения порядка и над смотрителями, назначены бургомистр Гоцаенко и ратсгер Барский, которым также предписано, с тем чтобы они кто в оном признан будет виновным, в то же время доносили магистрату для

поступлення по строгости законов» [271; 25зв.]. Продавці, незважаючи на загрозу покарання, порушували і державні закони, й моральні приписи [280; 1].

Збіжжя стало продуктом, яким торгували представники різних національностей, що контролювали ринок протягом попереднього XVIII ст. Серед євреїв смуги осілости торгівлею займалися 43,14%, із них 40% – виключно сільськогосподарською, зерновою та хлібною [327; 96]. На початку XIX століття на Правобережжі торгівлею займалися понад 80% євреїв [327; 96]. Євреї у підприємницькій діяльності не гребували порушувати закон. Так, в 1821 г. Київський магістрат «довел до сведения губернского правления, что некоторые евреи делали тогда для подрыву городским жителям перекуп хлеба в байдаки, перехватывая оный даже на дорогах» [271; 12]. І саме така ініціатива євреїв призвела до запровадження строгих правил нагляду за торгівцями. Але їх доводилося ще неодноразово дублювати. У 1839 р. київський губернатор видав місцевій поліції «предписание» про заборону спекуляції продуктами харчування [315; 191].

Євреї в торговельних справах відзначалися неабияким хистом, витримкою і схильністю до ризику. Торгівля збіжжям позначалася ризиками, пов'язаними із кліматом (наприклад, малосніжна зима, весна без дощів або весна з градом, спекотне літо, нашестя саранчі, посуха, повінь), неврожаєм, форс-мажорними обставинами (повстання). У таку ситуацію потрапив не один єврей наприкінці 1820-х – на початку 1830-х років. 24 жовтня 1828 р. уманський міщанин житель містечка Тального єврей Мошко Янкельович Майданецький уклав контракт із паном графом Бержинським – власником Звенигородського повіту ленного маєтку Шаульського ключа. Граф зобов'язувався надати «500 четвертей пшеницы, на которую и получил 14 000 злотых серебром наличных денег, которой когда по неурожаю в прошлом 1830 году хлеба таковой полностью выстатчить не мог, то по учиненному между нами 1831 года апреля 13 числа общоту остался

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

должным за недоданное количество следуемой пшеницы 7133 злотых, и на таковую сумму написал от себя письменное условие, что наперед будущую осень сего 1831 года по выбытии своих пасек вместо той пшеницы отдаст на вышеписанную сумму медом» [98; 1–1зв.]. Майданецький мав клопоту, бо не зміг ні отримати пшениці, ні меду, оскільки майно графа відібрала держава у секвестр за участь у польському повстанні 1830–1831 рр. Єдиною надією єврея залишився київський військовий губернатор Борис Якович Княжнин.

Протилежна ситуація склалася із євреями Хаїмом Чайкою і Шльоною Карачунським, жителями містечка Торговиці, які продали чиновникам Лейковським, що займалися заготівлею провіанту для 2-ї армії (10 тис. чвертей борошна) «по контракту две тысячи четвертей, каковое количество и обязались поставить к 28 октября 1829 г.». Але й 2 жовтня 1830 р. чиновники скаржилися київському військовому губернатору Б. Княжнину на невиконання умов угоди [269; 1–1зв.]. Євреїв влада змусила сплатити штраф на суму ненаданого збіжжя.

У кінці XVIII – на початку XIX ст. в Україні збирали близько 31 млн чвертей хліба.¹ Відповідно його необхідно було реалізувати. Третину (понад 11 млн чвертей) продавали на внутрішньому та зовнішньому ринках, решту споживали чи переробляли на місцях [311; 94]. Слід зазначити, що обсяги реалізації на зовнішньому ринку були в багато разів меншими, ніж на внутрішньому. Економіст-статистик П. Кеппен, наприклад, доводив: експорт збіжжя не досягав й 1/100 частини внутрішніх потреб Росії (1740 р.). А його колега А. Семенов писав про десятиразове переважання внутрішнього ринку на території імперії над зовнішнім [440; 95].

---

¹ Немає даних лише щодо Волинської губернії. Чверть не мала сталої ваги й залежала від виду зерна, його сорту (озима пшениця, арнаутка, гірка) і якості. Зазвичай чверть пшениці коливалася від 9 до 10,5 пуда, жита – в межах 9, ячменю – 8, вівса – 6 пудів.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

Розвиток буржуазних відносин сприяв певній спеціалізації широкомасштабних торговельних операцій. У кожній губернії (Волинській, Подільській, Чернігівській, Катеринославській, Херсонській) було кілька центрів торгівлі збіжжям.

У межах правобережного регіону на важливі центри торгівлі перетворилися Ржищів, Могилів, Луцьк, Дубно, Житомир. Для купівлі-продажу товарів сюди з різних місцевостей країни з'їжджалися купці або їх уповноважені. Так, у Ржищеві займалися торгівлею комісіонери з Могильова, Кременчука, Пінська, Катеринослава та інших населених пунктів. Дедалі більшого значення в торгівлі набував Київ, ярмарки й торги якого систематично відвідували торгові люди з різних регіонів країни, зокрема й Поділля, а також Білорусі. Перенесення до міста в 1797 р. Хрещенського контрактного ярмарку з м. Дубна (в Дубно його було переведено в 1774 р. зі Львова) викликало швидке зростання тут кількості торгового населення. На цей ярмарок час від часу з'їжджалось до 5 тис. осіб, завдяки чому Київ ставав багатолюдним і гомінливим [311; 48]. У Київській губернії на найголовніші центри збуту хліба перетворилися такі міста й містечка: Умань, Біла Церква, Ржищів, Богуслав, Златопіль, Липці, Сквиря [318; 240].

Своєрідним продовженням великих українських ярмарків були тоді дрібні (або так звані селянські) ярмарки, де збували сільськогосподарські продукти та сировину. На таких торговельних з'їздах дореформеної Київщини більшу частину продавців становили самі виробники товарів: хліба, вовни, меду, дьогтю, смоли, дерев'яних виробів та ін., а покупців – місцеві споживачі або промисловці, які з дрібних закупок збирали більш-менш значні партії товарів для продажу їх оптовим торговцям. Ця торгівля мала суто народний характер, у ній брали участь дрібні виробники й промисловці: селяни, міщани, однодвірці й ін., а великі виробники – поміщики, фабриканти й оптові торговці – збували та купували товари на місці, на великих ярмарках, на пристанях, у портових містах [458; 367–368].

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Повсюдною своєрідністю дрібних і середніх ярмарків було те, що торгували передовсім хлібом. Так, з утворенням Богуславського повіту 1796 р. в місті Богуславі було 56 крамниць, проводилося вісім ярмарків на рік, а торгівля у вужчому колі практикувалася у недільні дні, п'ятницю. На ярмарок привозили товари купці з Бердичева, Жмеринки, Фастова, приїздили торговці з Полтавської, Катеринославської губерній. Вели купівлю-продаж зерна, городини, тварин, птиці, тваринницької продукції, виробів ремісників, переробників сировини, столярів, народних умільців, одягу, взуття, полотна, шовку, ювелірних виробів, продуктів бджільництва [436; 69].

Постачання збіжжя державі для потреб армії було одним із найстабільнішим джерел надходження грошей поміщикам та одним із найважливіших турбот губернської та місцевих влад. Так, забезпечення харчуванням (насамперед хлібом) військ, які квартирувалися в Київській губернії, з 16 жовтня 1806 р. переходило під опіку Київської провіантської комісії. Київський цивільний губернатор П. Панкратьєв доповідав київському воєнному губернатору М. Голенищеву-Кутузову – майбутньому героєві французько-російської війни 1812 р. про такі кроки: «по особому Высочайшему повелению заготовлены мною провиантские запасы в городах: Умане, Махновке и Радомысле состоящие из 80 000 четвертей муки, 8000 четвертей круп и 50 000 четвертей овса, которые теперь сдаются в ведомство провиантское» [255; 2]. У 1811 р. київський купець Личков продав збіжжя, яке належало казні, а виручені гроші привласнив. Однак київське губернське правління, розраховуючи на усвідомлення ним провини, дозволило взяти розтратника на поруки [258; 14–15].

Колезький реєстратор Булкін у 1833 р. поскаржився на купця Червінського, який без дозволу продав його борошно та солод, залишені на тимчасове зберігання [315; 182]. За непоставку купцем Подгайним провіанту в казну його будинок опинився в заставі [315; 182].

Починаючи з 1827 р. протягом чотирьох років житель містечка Білопільля Махнівського повіту Київської губернії

єврей Шевель Меєрзон-Сквирський 3-ї гільдії купець намагався досягти реалізації угоди з поміщицею Францишкою Святловською, власницею села Жежелева Махнівського повіту, про постачання 1000 корців пшениці [278; 1]. Гроші за пшеницю купець поміщиці заплатив. Розгляд справи влада Махнівського повіту затягувала роками, тому купець звернувся аж до київського військового губернатора.

Поміщик Богуславського повіту (колишній маршал дворянства Богуславського повіту) Станіслав Головинський 1830 р. уклав контракт із комісіонером 7-го класу провіантського депо Київської комісіонерської комісії Киселем на постачання борошна для армії. Головинський не погоджувався на відмовки Киселя про зменшення вартості борошна і посилався на святість укладеного контракту, в якому було виписано всі умови надання товару, в тому числі його ціну [273; 3–4зв.].

«1830 года сентября 30 дня. Я, нижеподписавшийся Киевской губернии Богуславского повета помещик имения Николаевки с принадлежащими к ней деревнями Станислав Игнатъев сын Головинский, продал из собственных своих продуктов провиантскому комиссионеру 7 класса Киселю муки ржаной тысяча сто четвертей в указной вес сем пудов пятнадцать фунтов с мешком, за четверть по восемнадцати рублей семдесят пять копеек на сумму двадцать тысяч шестьсот двадцать пять рублей ассигнациями на нижеследующих условиях.

1-е. Мука должна быть (хотя не овинная) сухая, мелкого размолу, не тухлая, не слеглая, без примесей другого роду зерна хлеба и без песку, словом, чистая и совершенно в пищу воинским нижним чинам годная.

2-е. Доставку означенных тысяча сто четвертей муки обязываюсь я, помещик Головинский, учинить на своем коште до местечка Ржищева, которую здать в тамошний магазин в ниже следующих сроках: ноября к восемнадцатому числу, двести четвертей – к двадцать восьмому, триста

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

четвертей – к пятому декабря, триста четвертей и окончательно – декабря к четырнадцатому триста четвертей. На получение коих квитанция без малейшего замедления от смотрителя магазейна получены быть имеют.

3-е. При написании сего условия комиссионер Кисель обязан мне выдать из вышеозначенной полной суммы двадцать тысяч шестьсот двадцать пять рублей в задатки третью часть шесть тысяч восемьсот семдесят пять рублей ассигнациями, а затем доставленные две части доводящиеся на каждую четверть по двенадцать рублей пятьдесят копеек, с приготовлением на сроки муки додавать в означенных для поставки муки сроках по количеству оной все деньги сполна на месте в Николаевке с тем, что если на вышепомянутых сроках в сем третем пункте уплаты назначенные исполнены не будут, то и поставка муки не должна поступить на сроки, и я, Головинский, в уважение могущих последовать по службе комиссионера Киселя препятствий прибытием на означенные сроки, могу только удерживаться не более трех или четырех дней. А если бы на оные не прибыл, то деньги при заключению сего условия уплачены в пользу мою остаются и от сполнения поставки я от оных вправе быть свободным по силе сего условия.

4-е. Под насыпку означенного количества муки я, помещик Головинский, обязываюсь получить мешки из Киевского магазейна девятьсот пятьдесят, и из Ржищевского сто пятьдесят штук, за которыми и послать чрез распоряжение моей економии потребное число подвод принимаю, но с тем, чтобы мешки из оказанных магазейнов были выданные своевременно, под насыпку годные, вмещающие в себе законную четверть муки, и чтоб за прибытием подвод в Киев и Ржищев для получения оных ни малейшего не последовало задержания.

5-е. За доставлением из моей економии в местечко Ржищев муки смотритель магазейна или приемщик оногo, не должен ни малейшее откладывать время приема, дабы чрез то не приводить в изнурение людей и скота, как равно и не

чинить при приеме законно противных притеснений, что если бы последовало в случае принесения от экономии справедливых начальству жалоб, то оно должно удовлетворить мерами законноизложенными.

6-е. Если бы экономия противу вышеизъясненных сроков к котрому-либо из них доставила муки в большем противу назначения количестве или прежде оных какую-либо часть, в таком разе принимать оную и исполнять по третьему пункту без задержания и отговорочно. А буди бы какова четверть муки оказалась негодна, то экономия сей час переменить обязана.

7-е. Ежели бы я, помещик Головинский, по каким-либо обстоятельствам не устоял на выраженных в доставке сроках муки, комиссионер Кисель обязан просить где следует начальства о поступлении по законам с моим именем, на пополнение могущих произойти чрез неисправность с моей стороны казне убытков и напоследок.

8-е. Условие сие сохранить по всем пунктам с обеих сторон свято и ненарушимо.

Подлинный подписал помещик Киевской губернии Богуславского повета г. дворянства маршал Станислав Игнатьев сын Головинский.

Сие условия со стороны казны исполнить обязываюсь во всем должным порядком комиссионер 7 класса Кисель». Правоту С. Головинського визнала як цивільна, так і військова влада.

Вище зазначалося про складність і проблемність виконання хлібних контрактів у 1830–1831 рр., оскільки «контрагенты отступают от условий, не поставляя продуктов» [269; 6]. Чиновник канцелярії київського військового губернатора 12-го класу Лейковський у 1829 р. виконував особливі обов'язки в Одесі і повідомляв вище начальство про перебіг надходження із Київської губернії, яка зобов'язана була надіслати 18181 чвертей хліба для армії. Чиновник у червні 1829 р. засвідчив надходження сухарів від таких контрагентів: графа Тишкевича – 2 тис. чвертей, графа

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Островського – 1500 чвертей, графині Браницької – 2470 чвертей [269; 1–1зв.]. Натомість поміщик Київської губернії 8-го класу Стояновський не виконав до серпня 1830 р. «заключенное с казенным комиссионером Ризою условие на поставку сухарей», і тому новоросійський бессарабский генерал-губернатор граф Воронцов та одеський градоначальник Богдановський клопотали перед київський воєнним губернатором Б. Княжниним про стягнення з нього «ко взысканию в казну 3390 рублей за неустойку» [270; 1; 3].

Влада контролювала торгівлю хлібом, особливо коли йшлося про великі оборудки (наприклад, 0,5 млн злотих). Так, у квітні 1831 р. сам київський воєнний губернатор цікавився контрагентами голови цивільного департаменту київського головного суду Казимира Мазаракі. Махновський земський справник доніс губернатору про розміри, ціни та сторони торгових угод. Виявилось, що «куплено точно у него Махновским евреем Йоною Рабиновичем ржи 750 корцов и пшеницы столько же, считая корец ржи и пшеницы в пятнадцать злотых. Райгородецкий арендар Хаим купил 300 корцов ржи и пшеницы в такой же цене. А миропольские купцы русские, содержащие в Мирополи мельницы, 4000 корцов пшеницы ценою корец по 15 злотых. Зельман же Рабинович махновского питейного откупа из числа арендарей 150 корцов ржи и пшеницы столько же по пятнадцати с половиною злотых. Сверх того махновецкие арендари купили у него, Презуса Мазаракя, водки 500 больших спустов ценою всякий по 27 злотых серебром. И махновецкий арендар купил озимого хлеба сто корцев по равной цене с ружными покупателями» [274; 2].

У червні 1831 р. одеський 1-ї гільдії купець Олександр Мавро змушений був скаржитися новоросійському та бессарабському генерал-губернатору на поміщика Київської губернії Таращанського повіту села Тележинець Петра Копчинського, який продав йому в 1830 році 2 тисячі 500 корців озимої пшениці, за яку й отримав від нього 4 тисячі 500 крб. сріблом: «по уплате означенных денег помянутый

купец Мавро тогда же получил от помещика Копчинского тысячу девятнадцать корцев и тридцать гарнцев, а остальные тысячу четыреста восемьдесят один долженствовал получить в августе месяце сего года. Пшеница находится в готовности, но до сего времени не была принята по случаю дождливой погоды» [279; 1]. Лише влада була в змозі гарантувати завершення торгових оборудок у певних випадках.

Чесність та схильність до чіткості у виконанні обов'язків стали запорукою бізнес-успіху деяких із заможних кріпаків. Тут не оминати історії братів Яхненків та Симиренка. Яхненки, що походили із заможних селян-кріпаків м. Сміла на Черкащині, викупившись із кріпацтва, розбагатіли з гуртової торгівлі хлібом, промисловими виробами, худобою. У 1820–1830-х рр. брати Яхненки (Терентій помер 1866 р., Кіндрат – 1868 р. і Степан – 1866 р.) разом із Ф. Симиренком (був одружений з їхньою сестрою Анастасією) займалися торгівлею борошном, збіжжям, шкурами, орендували млини в Умані та Смілі [324; 29]. І лише згодом представники цієї відомої української родини стали промисловцями-цукрозаводчиками.

Дуже часто заможними ставали кріпаки, що мали справу із борошномельним виробництвом. Так, у селі Медвин у 1845 р. проживало 2675 ревільських душ, зокрема 2455 кріпаків та 220 вільних жителів. Діяло п'ять водяних, два кінноприводних млини, 45 вітряків. Їх власниками були заможні селяни [436; 73].

Хліб був одним із найважливіших товарів, що транспортували гужовим та річковим транспортом. Серед інших, збіжжя транспортувала Дніпровська пароплавна компанія. У 1845 р. її два пароплави здійснили по дев'ять рейсів: «Пароходы компании совершали свои рейсы: по Днепру от Кременчука до устья р. Березины, по Березине до г. Бобруйска и по Припяти до м. Турова» [128; 1]. Річковий транспорт був одним із найвигідніших, оскільки був найдешевшим.

Збагаченню торгівців збіжжям якнайбільше сприяли війська та міщани, які самі не вирощували збіжжя. Так, на

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

думку Г. Журавського, 1845 р. у Києві перебувало протягом року більш як 200 тисяч осіб: «временно проживает в нем в течении нескольких месяцев ежегодно до 45 000, а постоянно живет в городе до 64 000 человек» [335; 146]. Ці цифри засвідчують джерела поповнення постійного населення губерньського міста і кількість споживачів продуктів харчування, насамперед хліба. За спостереженням М. Закревського, хлібники «все почти из великорусских губерний». Імовірно, частина із цих хлібників були парафіянами київської церкви Св. Костянтина та Олени (на схід від гори Щекавиці): «Прихожане, коих число простирается до 1340 душ, имеют в руках своих большею частию мелочную и преимущественно хлебную торговлю. Тут же вблизи и Житний торг» [335; 389].

За підрахунками М. Закревського, в Києві продукти хліборобства займали почесне друге місце за вартістю куплених товарів. Цьому сприяла розвинена мережа торговельних закладів: «Произведений хлебопашества продается на 135 тыс. руб., огородничества – до 78, скотоводства – до 300, птицеводства – до 24 и разных других припасов – до 135, вин и водки – приблизительно на 130 тысяч рублей. Торговля разными товарами производится в лавках, коих около 650, магазинах (до 30), балаганах. Вообще торговые обороты, производимые покупкою и продажею здешним купечеством, весьма обширны и простираются на несколько миллионов рублей. Временных столов или рундуков считается до 250» [335; 146]. Напередодні реформи 1861 р. у Києві налічувалося вже 1057 магазинів і крамниць, серед яких були заклади, де можна було придбати й хліб: 24 харчевні, 21 ковбасня, 29 винних погребів, сім кондитерських, три гостинних двори та ресторан [315; 171].

Ще одним джерелом збільшення споживчого попиту на хліб були пілігрими, богомольці, які прямували до святинь Києва. Їхня чисельність була як на той час величезною – більше як півсотні тисяч осіб. І це впливало на загальну цифру споживання громадою м. Києва хліба та хлібопродуктів. Так,

у 1864 р. Київ відвідали 79 157 осіб (за даними звітів контори «Странноприимной гостиницы» Києво-Печерської лаври) [335; 144]. Забезпечення побуту, відпочинку, дозвілля цих прочан у Києві витворило особливу галузь сфери послуг: «Приготовление съестных припасов при этом случае занимает не последнюю роль. Понятно, что от численности странников, посещающих Киев, зависит для многих жителей безбедное существование» [335; 145].

Виробництво алкогольних напоїв як соціальний привілей

Людство протягом існування створювало такі виробництва, які, на перший погляд, не мали нічого корисного. Але глибший їх аналіз виявляв казуси, що засвідчували не так корисність, як відповідність традиції, способу життя людини. Серед таких виробництв варто назвати виготовлення алкогольних напоїв. Держава в змозі вирішити завдання заборони такого продукту, але досвід підказував, що такі кроки інколи пов'язані з додатковими труднощами. Найчастіше держава ставила собі за мету контроль над виробництвом задля поповнення бюджету або контроль над фінансовим становищем певних прошарків, станів.

До найпоширеніших галузей промисловості Правобережжя належали горілчана, суконна, салотопна, свічково-миловарна, шкірообробна, тютюнова, селітроварна, машинобудівна [347; 51]. Горілчане виробництво розвивалося здебільшого в Київській губернії. Значно менше воно було розвинене у Волинській і Подільській. У 1801 р. в Україні було 7839 гуралень, де виробляли 5 млн відер горілки.

Свобода винокуріння ставала правом лише ополяченого дворянства, для якого, за його власними словами, винокуріння було єдиним продовольством, слугувало йому єдино для задоволення необхідних потреб життя [427; 202]. Маніфестом 1810 р. підтверджуються всі поміщицькі привілеї на вільне винокуріння, і південно-західні губернії тому отримують

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

назву привілейованих (Чернігівська, Полтавська, Харківська, Ковенська, Гродненська, Віленська, Мінська, Могильовська, Вітебська, Волинська, Подільська, Київська, Катеринославська, Таврійська, Херсонська і Бессарабська область) [427; 202].

Українські поміщики не стільки клопоталися про експорт, скільки про перегонку борошна на горілку [450; 48]. В економічному плані таке становище було особливо вигідним. Від волі заводчиків залежало, збільшувати чи зменшувати виробництво, зважаючи на врожай і запаси продуктів; всі приготування – як-то палива, борошна і т.ін. – здійснювали в пізньоосінній і зимовий час, коли польові роботи закінчувались і починалося винокурне виробництво. За надлишку хліба в урожайні роки і значної дешевизни його (в цей період ціна житнього хліба становила 18–20 коп. за пуд) багато хто мав можливість не продавати збіжжя, а залишати в запасі і пускати його в продаж у роки менш урожайні, що не давало відчувати всьому населенню особливої дорожнечі, оскільки ціни за таких умов не могли зростати. Витрати були не дуже великі; часто хліб обмінювали на вино чи давали для викурювання, бо одним і тим самим господарям належало право продажу вина в їхніх маєтках, на яке чи весь хліб, чи частину його корисніше було обмінювати [330; 41].

Крім збуту в місцевих шинках, горілку з України вивозили у центральні губернії Росії (особливо багато – в другій половині XVIII ст.), Білорусь. У 1846 р. на Київщині було викурено 4434 тис. відер горілки, з яких 919,6 тис. продано в маєтках, 1910,9 тис. – в межах губернії і 1603,5 тис. – поза її межами [317; 29].

У Південній Україні, де поміщики основну частину товарного хліба продавали за кордон, гуральництво не набуло великого розвитку. Протягом усього періоду в цей регіон ввозили горілку з інших українських губерній [317; 28]. З Лівобережної і Правобережної України багато горілки збували на південь – в Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та Бессарабську область. У 1837 р. лише з

Київської губернії було вивезено в Херсон, Миколаїв та інші міста до 300 тис. відер горілки. В 1940-х роках щорічне вивезення горілки на південь з Київщини становило понад 500 тис. відер [317; 29].

Незважаючи на те що в 40-х роках ХІХ ст. чисельність гуралень в Україні зменшилася до 3595 порівняно з 7839 в 1801 р., виробництво горілки зросло з 5060,4 тис. відер до 16 млн відер [317; 28]. У 1801 р. в семи (без Херсонської й Таврійської) українських губерніях Російської імперії налічувалося загалом 7839 дворянських гуралень, які виробили 5060 тис. відер горілки [397; 289–290]. Хоча в наступні 39 років кількість гуралень в Україні зменшилася до 3595, вироблена ними горілка становила понад 16 млн відер, тобто порівняно з 1801 р. виробництво зросло більш ніж утричі. У той час як дрібні гуральні припиняли діяльність, великі збільшували продукцію [317; 27–31]. У 1860 р. в Україні налічувалося 2497 гуралень, з яких було: в Полтавській губернії – 476, Київській – 388, Волинській – 328, Чернігівській – 308, Харківській – 281, Катеринославській – 252, Подільській – 251 і Херсонській – 213 [331; 547].

Губернії України давали значну кількість горілки за умови, що потужність винокурних заводів не була великою порівняно з великоросійськими. Перед запровадженням акцизної системи винокурне виробництво у великоросійських губерніях разом із Сибіром становило всього 20 млн відер вина на рік, тобто менше третини всього річного викурювання, в губерніях привілейованих – Царства Польського і прибалтійських – виробляли більш як 40 млн відер за рік, тобто понад дві третини загальної кількості. У великоросійських губерніях за десятиліття з 1851 по 1860 р. в середньому діяло щорічно близько 590 винокурних заводів. 1860 р. – 723 з виробництвом 112 млн відер [468; 45]. У колишніх привілейованих губерніях винокурних заводів 1860 р. було 4437, виробляли 53 млн відер, чи менш як 12 тис. відер на завод. Насправді ж роботи тривали на 3890 заводах,

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

на яких було викурено не більш як 30 млн відер, що становить у середньому близько 7700 відер на завод [468; 48]. Найбільші заводи були в Подільській (середня потужність 27 тис. відер), Київській (20 тис. відер), Харківській (18,5 тис. відер) губерніях. Обидва заводи потужністю більш як 100 тис. відер розташовувались в Київській губернії, у Віленській і Ковенській не було жодного заводу, потужність яких перевищувала 20 тис. відер [468; 49].

У середньому на виробництво відра горілки витрачали 1 пуд 25 ф. борошна. Отже, за названий період використання борошна для винокуріння зросло з 8,2 млн до 26 млн пудів [317; 28].

Винокурна промисловість України давала щорічно продукції на 8–10 млн крб. [317; 28]. Витрати хліба на винокуріння визначалися не тільки інтересами поміщиків і держави, а й тим, що при середньому врожаї збіжжя Росії вистачить на прогодування 485 млн осіб [374; 56].

Частина поміщиків переробляла на горілку не тільки власне зерно, а й куповане. Наприклад, із 445 гуралень, які працювали у 1816 р. у Подільській губернії, 108 докуповували зерно [460; 39]. У 1816 р. лише поміщики Черкаського і Таращанського повітів Київської губернії купили жита на 708,9 тис. крб. Граф Потоцький (Черкаський повіт) у 1819 р. купив для винокуріння зерна на 67,8 тис. крб. [347; 53]

До підприємств, які працювали на власній сировині, але постачали продукцію на ринок, належать поміщицькі гуральні. Горілчане виробництво розвивалося переважно в Київській губернії. Значно менше воно було розвинене у Волинській і Подільській: «Із галузей господарства і промисловості виробництвом горілки жителі Волинської губернії не займаються» [347; 54].

У 1801 р. в Україні було 7839 гуралень, де виробляли 5 млн відер горілки [503; 58]. Зокрема, у Київській губернії налічувалося 787 винокурень, які виробляли 493,5 тис. відер горілки. У середньому одна винокурня виробляла 627,1 відер

горілки [397; 289–290]. Документальні матеріали свідчать, що у Київській губернії у 1804 р. було 910 великих і малих винокурних заводів, у яких було 2500 котлів [347; 54]. У наступному році кількість винокурень, у яких працювало тільки 2000 котлів, зменшилася до 790. У різних повітах кількість винокурень була неоднаковою. Так, у Київському повіті їх було 116, у Васильківському – три, в Уманському – 15, а в м. Липовці – сім [105; 204–204зв., 245зв.].

У 1816 р., за даними Е. Сташевського, у Київській губернії налічувалося 980 винокурень [460; 172]. Проте знайдені нові архівні матеріали свідчать, що у цьому ж році в губернії діяла 941 гуральня, де виробляли 1 577 307 відер горілки [347; 55].

Для виготовлення навіть такої кількості треба було закладати спеціальні гуральні, їх в Україні в 1840-х роках налічувалось 6840. Гуральні могли б розвинутися навіть більше, ніж це було на практиці. Причиною, що перешкоджала невпинному розвитку, був брак палива. Сировиною для винокуріння було різне зерно: жито становило більш як половину всієї сировини; потім ішло просо і картопля, які разом становили близько третини всіх матеріалів, які використовували на винокуріння; після цього ячмінь, кукурудза, бурякові залишки [303; 90]. Звичайно, це не могло не вплинути на товаризацію землеробства, зокрема на розширення посівів жита і ячменю, з борошна яких переважно виробляли горілку [317; 28]. На горілку поміщики переробляли до третини урожаю жита [503; 58]. Так, у Київській губернії у 1804 р. на винокуріння було використано 240 300 чвертей, зокрема жита – 214 300, ячменю – 26 000 [347; 52].

Хліб у той час був завжди в надлишку і дуже дешевий. Навіть у неврожайні роки не відчувалося великої нестачі, оскільки у багатьох маєтках завжди залишались великі запаси. На вивезення за кордон ішли найкращі сорти, на винокуріння ж використовували будь-який хліб, навіть залежаний і пошкоджений, а згодом і картоплю, якої в

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

маєтках, не багатих чорноземом, отже, не придатних під пшеницю і цукровий буряк, засаджували у великих кількостях, давала значний прибуток населенню. Картоплю використовували виключно для місцевих винокурних заводів, оскільки для далекого перевезення і зберігання її вважали не придатною [330; 40].

До 1850 р. винокуріння було цілком вільне, поза будь-яким казенним наглядом, з власників збирали лише питейне мито по 60 коп. на ревізьку душу, яка перебуває в кожному маєтку. З 1 січня 1850 р. накладено перший акциз в розмірі 75 коп. з відра. Його для стягування було віддано у відкуп, але без визискування для винокуріння і самої питейної торгівлі: тільки вихід вина, перевезення його в підвал і випуск у продаж піддавались нагляду відкупа. Акциз стягували повіреним відкупу під час продажу [330; 40]. Для порівняння: у великоросійських губерніях розмір акцизу в 1847 р. становив 1 крб. сріблом з відра горілки і по 1 крб. 45 коп. з відра спирту [438; 397]. Згідно із положенням від 23 листопада 1849 р., винокурне вино могли перевозити в заводські магазини не інакше, як такої міцності: трипробне – 25–30 градусів, спирт – 90–100 градусів. Іншої якості вина до перевезення в заводські складські магазини чи підвали не допускали. Для визначення міцності вина використовували спиртометр, створений академіком Гессом, за системою Траллеса [243; 242зв.].

До 1863 р., тобто протягом 13 років, жодних змін не було. Цей період був найкращим часом для винокурного виробництва: кількість заводів зростала, вони розвивалися, прибуток казни збільшувався, вино було дешевим, хліб теж; пияцтво не посилювалося [330; 41].

Право продажу алкоголю віддавали в оренду, воно давало достатній прибуток. Воно не мало монопольного характеру, оскільки будь-хто у маєтку мав право придбати вино, де бажав, не мав тільки права продавати без згоди власника і в його маєтку. Таке право продавали і купували разом з маєтком, воно впливало на вартість продукції. Такі

самі алкогольні оренди існували і в казенних маєтках і давали казні прибуток [330; 41].

Виключне становище галузі з виготовлення спиртних напоїв підтверджує і статистика Подільської губернії. У цій губернії в 1859 р. діяло 665 заводів, на яких працювало 7612 робітників, вартість виробленого ними продукту становила 3 593 034 крб. Серед них було 25 цукроварень з 2789 робітником та 681 324 крб. продукції, 257 винокурень з 1871 робітниками та 2 379 101 крб. продукції, заводів з виробництва солодких горілок три з 25 робітниками та 2250 крб. продукції, п'ять медоварень з 15 робітниками і 2770 крб. продукції, 80 пивоварень з 251 робітником та 81 319 крб. продукції та ін. [367; 43].

Винокуріння на 1860 р. було вагомою частиною економіки. У Київській губернії діяло 368 винокурень. Серед них виробництво в чотирьох становило від 2 тис. до 5 тис. відер, в 32 – від 5 тис. до 10 тис. відер, в 92 – від 10 тис. до 15 тис. відер, в 108 – від 15 тис. до 20 тис. відер, в 57 – від 20 тис. до 25 тис. відер, в 55 – від 25 тис. до 50 тис. відер, у 18 – від 50 тис. до 100 тис. відер, у двох – від 100 тис. до 250 тис. відер [438; 303]. Географія винокуріння Київщини засвідчує його значення у всій губернії: найбільша кількість винокурних заводів діяла в Київському повіті – 46, найменша – у Васильківському – 12. Заводи, які виготовляли найбільшу кількість горілки (від 100 тис. до 250 тис. відер), було створено в Черкаському та Чигиринському повітах [438; 303]. Вагоме значення також відігравали, але не настільки велике, як горілчане виробництво, потужності для виготовлення пива та меду. На 1859 р. в Київській губернії діяло 87 пивоварних та медоварних заводів [438; 328].

Винокурне виробництво, як видно вже із самої кількості заводів, достатньо поширене в Київській губернії: з 199 заводів, які діяли в 1864 році, 17 викурили менше 50 000 градусів, 18 – від 50 000 до 250 000 градусів, 147 – від 250 000 до мільйона градусів і 17 заводів – більш як мільйон градусів [303; 90]. У привілейованих губерніях заводи були здебіль-

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

шого малі, рідко у великих маєтках – середньої руки, а великих майже не було. Усі ці заводи створювали з головною метою – бути споживачами власного хліба і картоплі, годувати худобу і відгодовувати бражкою, тобто поставлений на брагу при заводі, згодом удобрювати землю гноєм, а болотяні луки – золою [330; 39].

У Київській губернії 1862 р. було викурено вина 3 375 565 відер, в 1863 р. – 2 725 664 відра. У 1872 р. 177 заводів викурили 2 388 830 відер вина [330; 66]. У 1888 р. в губернії залишилося 108 заводів [468; 151].

Винокуріння найбільше значення мало в Київському повіті; потім в Уманському, Звенигородському, Радомишльському, Сквирському, Канівському, менш розвинене в решті повітів. Помітно, що більша частина повітів, де найрозвиніше винокуріння, найменше значення мала цукробурякова промисловість, за винятком Канівського і Звенигородського, де обидва виробництва мали важливе значення [303; 91].

На думку С. Єремєєва, винокуріння не мало нічого спільного з поширенням алкоголізму; навпаки, як будь-яке виробництво, особливо те, яке використовує місцеві сільськогосподарські продукти, здатне підвищити загальний добробут, отже зменшити алкоголізм [330; II]. Ці висновки підтверджує статистика. У великоросійських губерніях в 1860 р., незадовго до запровадження акцизної системи, нараховувалося 723 заводи, загальна можлива продуктивність яких дорівнювала 113 млн відер полугара, що становило в середньому більш як 155 000 відер на завод. Проте працювали далеко не всі заводи, а виробництво на діючих не перевищувало 19 млн відер, чи 1/6 повної сили. У привілейованих губерніях, у тому числі Київській, була інша картина: тут заводів було значно більше, але їх виробництво не менше. 1860 р. їх тут налічувалось 4437. Загальна середня продуктивність досягала 7700 відер. Але працювали не всі заводи.

Заводи у привілейованих губерніях, як і у великоросійських, мали простий устрій, і на них перекурювали

сировину із власних господарств, – головним чином щоб використати залишки винокуріння як корм худобі. На значних територіях великоросійських губерній і Сибіру виробляли менш як 1/3 всього викуреного в Росії вина, тоді як у привілейованих і прибалтійських і в Царстві Польському – більш як 40 млн відер полугара, чи перевищує 2/3 загальної кількості [361; 7].

Прибутковість галузі. Гуральництво було великим привілеєм українських панів. Вони міцно трималися його й обставали для себе, не бажаючи допускати російських дворян [450; 49]. Ця галузь була однією з найприбутковіших із часів Речі Посполитої.

Найприбутковішою статтею магнатського господарства українських земель Речі Посполитої, у тому числі Францішека Салезія Потоцького (1700–1772) на Уманщині було виробництво і продаж горілки. Кварта горілки (приблизно 1 л) коштувала в роздріб 10–16 грошів, у кредит – 15–20 грошів [405; 13].

Порівняння цін на міцні напої в Російській імперії засвідчують вищі ціни в російських губерніях. Встановлена державою ціна горілки зростала з 2 крб. 50 коп. в 1765 р. до 1797 р. 4 крб. за відро [468; 4]. Причинами такого становища були тотальний контроль держави за виробництвом і торгівлею цими стратегічними з точки зору бюджету ресурсами.

Середні ціни відра вина в Київській губернії протягом восьми місяців (крім літніх) 1797 р. та щороку 1835–1848 років засвідчили такі тенденції: 1797 р. – 56 коп., з 1835 по 1839 р. – 72 коп., з 1840 по 1845 рр. – 1 крб. 28 коп., з 1846 по 1848 р. – 1 крб. 46 коп. [458; 431]. І.Фундуклей робить висновок, що найзначніше підвищення ціни на спиртне почалося з 1810 р., а протягом 50 років вино подорожчало більш ніж у два з половиною рази [458; 431].

Гуртові ціни за відро вина в повітах Київської губернії за закупками в поміщицьких економіях в 1847 р. становили в середньому 50 коп. сріблом [458; 429]. Наведемо споживання

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

вина і пива та прибуток за них в одному поміщицькому маєтку Звенигородського повіту, в якому було 2143 душі, три корчми, 11 шинків і два винних підвали. Протягом десяти років (1841–1850) щомісячно вино і пиво споживали, що і давало прибуток.

Основні показники подано в табл. 3 [458; 196–198].

Таблиця 3

Споживання вина в одному з маєтків

Рік	Усього за рік		
	Кількість проданих відер	Ціна одного відра	Наторговано, крб. сріблом
1841	горілки 4496	1 крб. 71коп.	7838
	пива 1036	22 коп.	236
1849	горілки 6012	2 крб. 40 коп.	14402
	пива 844	30 коп.	232

Головний висновок на основі даних: протягом 10 років прибутки власника від пропінації, отже і видатки селян на вино, майже подвоїлися [458; 196–198]. У зв'язку із зміною оподаткування торгівлі алкогольними напоями поміщики стверджували про повну втрату половини прибутку [450; 50]. Державні відкупи охопили не тільки Лівобережну Україну, а й Правобережну й Степову. Поміщики втратили права пропінації, але їхні прибутки не зменшились, бо постачання горілки лишилось у їхніх руках [450; 50].

Для ілюстрації прибутку поміщиків у 1846 році залучимо дані з «Опису Київської губернії», в якому знаходимо два підходи: один ґрунтується на господарських розрахунках, на даних, отриманих з економічних книг, і т.ін.; другий, який спирається на свідчення самих поміщиків в інвентарях.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

Таким чином прибуток визначався:

За господарськими розрахунками		За показами поміщиків в інвентарях
З хліборобства	194 090 крб.	
З лісу	8040 крб.	
Прибуткових статей	74 590 крб.	
Торгівля спиртними напоями	229 850 крб.	
Усього	506 570 крб.	539 415 крб.

В 1866 році прибутки визначали так:

Із землі, що залишилася в наділі	227 750 крб.
Відсотків з викупних паперів	171 666 крб.
З лісу	49 350 крб.
Торгівля спиртними напоями	40 624 крб.
Інші статті	198 435 крб.
Усього	687 825 крб.

З 1845 по 1866 р. значно зменшився прибуток з торгівлі спиртними напоями, тому що він був обґрунтований виключним привілеєм, який ліквідовано [303; 63–64].

Споживання спиртних напоїв

У свідомості європейців Росія асоціювалася переважно з варварством, снігами й алкоголізмом [409; 11]. Алкоголізм як явище мав столітню історію, в якій держава відіграла виняткову роль. Як слушно наголошував С. Єремеев, зменшення алкоголізму можливо було очікувати тільки від морального удосконалення і поліпшення побуту народу [330; 60]. Споживачі правильні, як відомо, завжди споживають

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

горілки більше, рахуючи у річному еквіваленті, ніж п'яниці [330; 7].

Помітивши різницю між правильними споживачами алкоголю і п'яницями, С. Єремеев наголошує на соціальній природі зловживання: «1) алкоголізм як зловживання справді посилюється, але разом із тим правильне споживання скорочується значною мірою, від чого і кількість вина зменшується; 2) високі податки на вино і патенти з усіма іншими обмеженнями сприяють лише скороченню споживання правильного і посилюють алкоголізм як зловживання; 3) причини алкоголізму як зловживання коріняться не в питанні пияцтва, а наймовірніше, в тих умовах сімейного і суспільного становища, які спричиняють розвиток інших зловживань; 4) винокурне виробництво не має нічого спільного з поширенням алкоголізму; воно, навпаки, як будь-яке виробництво, особливо те, яке використовує місцеві сільськогосподарські продукти, найбільш здатне розвинути загальний добробут і звідси – скоротити алкоголізм» [330; II].

За спостереженнями С. Єремеева, протягом 1850–1863 рр. прибуток казни збільшувався природним шляхом, вино було дешевим, як і хліб; пияцтво не посилювалось, але стало менш помітним порівняно з попереднім періодом за умови існування повного свавілля, за винятком міст, де були монопольні відкупи і де горілку продавали втричі дорожче [330; 41].

М. Терський був упевнений, що варто враховувати додаткові фактори. Ступінь розвитку пияцтва в народі потрібно визначати не кількістю спожитого в рік на душу вина, а кількістю випадків поміченої нетверезості. Щоденне помірне споживання не шкідливе для моральності, особливо у великоросійських губерніях, такого споживання не існує; вино споживають здебільшого не щоденно, але без міри. П'яниця тримається тиждень, другий, зате разом пропиває все, що встиг заробити [468; 69].

Різні соціальні прошарки мали особливе ставлення до алкоголю. Схильність до надмірного споживання не оминала

і представників царської родини та її найближчого оточення. В. Ключевський наголошує, що «своїм пияцьким оргіям Петро I надав форму сталої установи під іменем «сумасброднейший, всешутейший и всепьянейший собор». Першою заповіддю було напиватися щоденно і ніколи не йти спати тверезим [498; 57]. Як бачимо, імператорський підхід до алкоголю мав своєрідний релігійний відтінок. Схожі практики були притаманні російській імператриці Катерині II.

Безпосередній стосунок до поширення або боротьби з алкоголізмом мала церква, яка зберігала певні привілеї стосовно торгівлі спиртними напоями. Про поширеність алкоголізму серед чиновників свідчить те, що, згідно із законом, від них вимагали уникати пияцтва, а бути високо моральними, тверезими, правдивими тощо [322; 192].

Серед священнослужителів непоодинокими були приклади зловживання алкоголем. «На Петрових прийнят-тях гвардійці носили у великих відрах сивуху, а старшини гвардії пильнували, щоб ніхто не ухилився випити за здоров'я царя. Лише попів не треба було приневолювати: вони охоче пили і заїдали редькою та цибулею, засмерджуючи все довкілля. Чужинці дивувалися, що найп'янішими в тих оргіях були саме духовні особи» (за В. Ключевським) [498; 57].

Військові споживали алкоголь у повсякденному житті після службового часу, наприклад під час свят. Під час воєнних дій російським солдатам заборонялося вживати алкогольні напої: «На питання кореспондента газети «Одесский вестник» навесні 1856 р. Н. Сокальського, чи сильний неприятель в атаці, матрос-українець Галищенко відповідає: «Сильний. Він тримається у вогні, але недовго, поки, значить, хміль його розвіється. Від того, коли він не хмільний, він стримання не знає і дуже лякається. А нам напиватися не дозволено, бо у цілому місті головно для цього і позакривані всі кабаки». Галищенко оцінює силу супротивника ще і за національною ознакою, стверджуючи,

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

що успіх матросів у тому, що «одна нація, особливо українці, один одному завжди допомогу надає» [409; 14].

Сільське господарство сприяло споживанню алкоголю. «Споживання вина в даний час у всіх сільських господарствах становить насущну потребу; без нього немає можливості проводити ніяких робіт на ниві, які бувають під час збирання врожаю; без нього неможливо мати сільських робітників; в морози, коли людина повинна працювати на відкритому повітрі, в дорогах при вітрі, чарка горілки становить крайню необхідність» [330; 97]. П. Парфенов називав причини масового споживання алкогольних напоїв. Перша і до того ж головна причина поголовної зарази (алкоголізму) – спадок блаженної пам'яті кріпосного права – неробство, возведене довгою практикою в священний звичай. З 365 днів за рік на частку робочих днів навряд чи припадає менше половини, а решта часу надана у повне розпорядження сільського шинкаря, який ніколи не втрачає без користі цього золотого для нього часу [408; 151]. І. Прижов наголошував, що мільйони людей в Російській імперії «бачили в алкоголізмі Божу кару, однак пили смертну чашу, протестували цим проти різних суспільних благ, інакше кажучи, *пили з горя*» [427; 4]. Випивка заради випивки давала росіянам вихід з офіціозу, звільняла від держави й ідеології.

Важко назвати співвідношення питущих і непитущих, але, на думку Д. Менделєєва, до 40% російських селян взагалі не торкалися вина, хіба що пили чарку за здоров'я на престольні свята [383; 324]. Г. Полетика вказував на шляхи подолання алкогольної залежності: «Такі вади винищуються не обмеженням і примусом, але освітою і свободою народів, з якими приходять до них і вихованість» [427; 199].

Розвиваючи тему храмових свят у повсякденні селян, П. Парфенов робить власні висновки. Біда не була б такою великою, якби один день на рік (храмове свято) можна було прогуляти і якби у кожного села не було п'яти чи шести сусідніх сіл де по-сусідськи теж потрібно напиватися, а

кожне свято продовжується щонайменше чотири дні; в перший п'ють мед, на другий, підштовхувани медом, п'ють чисту горілку, на третій звалюються з ніг і сплять, а на четвертий похмеляються; виходить, храмове свято обходиться кожному селянину в двадцять днів [408; 152].

І якщо у Воронежській губернії народ на свята збирається біля кабаків, то у Віленській ще по-старому всі громадські справи вирішують у корчмі, і у всій Білорусі й Україні корчма служить звичайним місцем зборів для справ, розмов і гулянь. Двір біля корчми чи стодола (сарай при корчмі) служить місцем зборів хлопців і дівчат, які приходять сюди танцювати під музику. «Та не всі ж і п'яниці в шинку, – розповідав селянин. – Одні приходять сюди побачитися з добрими людьми та побалакати, а другі – так, як оце я, – щоб послухать розумних людей і почути, що робиться у світі. Бачите, у нас на селі нікуди більш і збиратися» [427; 30].

Пассек ці спостереження підтверджує: «Далеко не всі з малоросіян піддаються пияцтву, хоча п'ють всі без винятку – чоловіки, жінки, дівчата і діти» [427; 200].

У селі Хотів, яке належало Києво-Печерській лаврі, в 1766 р. було 52 господарства. Був шинок, вино для якого купували в Києві (вишинковували, за відомостями 1766 р., 6 куф сорокавідерних річно і мали прибуток 72 карбованці) [291; 25]. 1766 р. в Хотові проживала 421 особа, з них 203 чоловіки (робочого віку – 107) і 218 жінок (робочого віку – 101) [291; 26]. На якийсь час випивка справді давала забути про злидні й горе. В українській народній пісні співається: «Гей, горілко біла-біла, я б тебе ложкою їла». В іншій пісні: «Гей, наливайте повнії чари, Щоб через вінця лилося. Щоб наша доля нас не цуралась, Щоб краще в світі жилося».

Однак незважаючи на помірність споживання алкоголю в Україні, зокрема в Київській губернії, траплялися поодинокі випадки зловживання спиртним. Звернімо увагу на деякі з них. Щомісяця київського губернатора повідомляли про надзвичайні випадки в губернії, у тому числі пов'язані із смертю. Протягом другої половини грудня 1802 року

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

зафіксовано три летальні випадки, пов'язані із зловживанням алкоголем. У двох з них жертвами стали кріпаки (9 грудня 1802 р. Уманського повіту поміщицька селянка жителька села Полковничої Пелагея Хлібосова та 22 грудня 1802 року Черкаського повіту поміщицький селянин житель села Балаклія Наум Лавренко) та в одному – унтер-офіцер (24 грудня 1802 р. в місті Києві напроти Фролівського монастиря знайдено мертве тіло 7-го артилерійського батальйону унтерфортмейстера Васильєва) [249; 5–9]. Інколи смерть ішла за ярмарком, як сталося в жовтні 1800 р. Згідно із повідомленням, яке надійшло київському цивільному губернатору Олексієві Григоровичу Теплову 5 жовтня 1800 р., Звенигородського повіту Київської губернії поблизу містечка Ольхівця було знайдено в степу ольховецького жителя селянина Івана Ковалю дружину, яка мала від народження до 60 років, мертвою. За вчиненим судом слідством виявилось, що ця жінка була в містечку Катеринополі, за 15 верст від Ольхівця, на ярмарку 1 жовтня, де напившись, поверталася. Тут трапилася її смерть, за свідченням повітового лікаря померла вона від надмірного споживання алкоголю [248; 2].

М. Терський був переконаний, що у великоросійських губерніях «простий народ поступово звикав дивитись на вино не як на напій, придатний для більш чи менш помірною споживання, а як на найбільш, можливо, приємні і рідкісні ласощі» [468; 42].

Описи очевидців підтверджують цифрові дані. Споживання вина, за винятком періоду казенного управління з 1819 по 1826 р., у губерніях великоросійських і сибірських постійно зростало. При казенному управлінні було продано: в 1819 р. – більш як, 18,5 млн відер, в 1822 р. – менш як 14 млн відер, а в 1826 р. – всього 12 млн відер. Після того споживання вина збільшилось, і у відкупному періоді 1843–1847 рр. було понад 16,5 млн відер; в період 1857–1859 рр. – до 20,5 млн відер, а в останньому відкупному періоді 1859–1863 рр. досягло майже 21,5 млн відер, рахуючи на полугар.

Щодо колишніх привілейованих губерній дані про споживання вина є тільки з 1851 по 1860 р.; за цей період щорічне споживання вина тут збільшилося з 24 млн до 30 млн відер, рахуючи на полугар [468; 29]. Вищенаведені дані підтверджують висновки С. Єремєєва про помірне і непомірне споживання спиртних напоїв.

І. Фундуклей зафіксував середні витрати селян Київської губернії на алкогольні напої на 1852 р. Близько 4 крб. сріблом на рік на кожну ревізку душу чоловічої статі поміщицьких селян, а враховуючи, що в сім'ї по чотири душі чоловічої статі, вона витрачає на вино до 16 крб. сріблом щорічно, це сума, яка дорівнює в деяких місцях прибутку з трьох десятин, засіяних житом [458; 195]. На частку поміщицьких селян припадає в середньому в губернії близько 9 кварт на кожного, враховуючи чоловічу і жіночу стать, що становить на сім'ю з восьми осіб річну пропорцію споживання до 7 відер 2 кварт, на суму за таксою до 12 крб. 60 коп. сріблом, але оскільки такса визначає найнижчу ціну, то ймовірно, що селянське сімейство витрачає на вино до 16 крб. сріблом [458; 204].

У сільських корчмах і шинках напої споживають переважно місцеві жителі. Найбільше питейних закладів у містечках – у Бердичівському повіті і переважна кількість належить повітовому місту Бердичеву; менша їх кількість – в містечках Уманського повіту, і майже всі вони складаються з тимчасових виставок, що показує значущість тимчасових зборів жителів на торги і ярмарки. Питейних закладів у селах більша кількість у Радомишльському повіті, вдвічі більше проти повіту Васильківського, в якому найменша їх кількість серед інших повітів [458; 201].

І. Фундуклей помітив своєрідне співвідношення у споживанні алкоголю в містах і селах. Кількість питейних закладів у поселеннях на 1852 р. майже вдвічі більша (як 25:14, або в селах 3888 проти 2184 закладів у містах) порівняно з містечками, а населення останніх майже в п'ять разів менше, ніж сільське. Отже, в містечках торгівля спиртним здійснювалася в більших обсягах, ніж у селах, що

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

пояснюється не стільки надлишковим споживанням жителів містечок, скільки запровадженими в них базарами і ярмарками, які сприяли залученню сторонніх, а також руху на торговельних та інших трактах, які проходили через майже всі містечка [458; 201].

Середня кількість горілки, проданої в 1843–1845 рр. у всіх 6072 питейних закладах Київської губернії: 1 343 035 відер на 999 344 особи, на кожну душу – відро 4 кварта [458; 201]. Як зазначав Н. Терський, у привілейованих губерніях цей вид торгівлі був достатньо поширений: «за часів відкупів кількості місць продажу міцних напоїв є дані щодо колишніх привілейованих губерній, де в 1859 р. було 56 814 місць продажу, в середньому заклад на 325 душ, у Царстві Польському наприкінці 1850-х р. було 24,5 тис. закладів, в середньому на заклад – 205 душ» [468; 34].

Насправді загальне споживання на кожного жителя – 11/3 відра горілки за рік. Споживання горілки особливо має інтерес стосовно однієї думки, яка була поширена з приводу питання про пониження селянських повинностей. Супротивники зниження говорили, що немає приводу сумніватися у платоспроможності селян сплачувати високі повинності, оскільки вони споживають стільки горілки, що, ймовірно, у них достатньо вільних на це засобів [303; 89].

Як відзначено вище, торгівля міцними напоями здійснювалася активніше в містах, а не в селах. Таке становище було притаманне і Києву. Указ 1783 р. велів торг вином влаштовувати на користь міст, щоб магістрати давали звіт уряду [427; 189]. У 1815 р. винні збори в Києві звелено віддавати казенній палаті з публічних торгів з поданням прибутку в міську казну; жителям заборонено завозити зі сторони потрібну їм кількість вина.

1835 р. знищено забуте давно магдебурзьке право, місту ні на що уже було посилалися, і життя в Києві потекло так само, як і в інших російських містах. В 1856 р. в Києві налічувалось: дві медові і пивні поварні, 59 питейних домів дерев'яних, 17 кам'яних, чотири дерев'яні трактири і

погреби. В 1863 р. – 17 трактирів, вісім гостиниць, вісім харчевень, 29 ренскових погребів [427; 144].

С. Єремеев наголошував на закономірностях торгівлі міцними напоями. Алкоголізм як зловживання посилювався, але і правильне споживання скорочувалося, від чого і кількість вина зменшувалася [330; II]. Алкоголізм прямо пов'язаний із споживанням алкоголю, і як показує історичний досвід, може існувати і за умови незначного споживання спиртного (як це і було в Росії), і навпаки, його може не бути як суспільного зла зв значними обсягами споживання [361; 109].

Зловживання під час адміністрування податку на спиртні напої, яким потурала держава, мали виключно негативні наслідки. Н. Терський стверджував: «Відкупна система споїла, розоряє і розбещує народ; тримає на відкупі місцеву адміністрацію, зробивши через те безсилимими всі заходи до впровадження в ній чесності і правоти, і помалу привела уряд до необхідності не тільки сприяти породженням цією системою порушень закону і зловживань, без яких вона не може існувати, але навіть протидіяти моральним зусиллям до збереження тверезості, які виникають у народі. Таким чином уряд постає ніби явним поборником неповаги до закону, підтримки зловживань і поширення в народі порочних нахилів» [468; 62].

Додавши до чоловічої статі жіночу, отримуємо витрату горілки на душу – всього по 2,35 відра за рік, що зовсім не можна визнати такою кількістю, внаслідок якої можна було б звинуватити народ в алкоголізмі [330; 7]. Якщо зі згаданої кількості вина зменшимо власне селянське споживання на третину (є інші споживачі, євреї, фабрика в Таганчі), на частку селян за рік вийде не більш як по 1,37 відра на душу, що у загальному результаті швидше можна визнати споживанням слабким, ніж зайвим, а тим більше непомірним [330; 8].

Обсяг споживання на душу горілки в останній відкупний період 1859–1863 рр. у Російській імперії коливався в широких межах: у сибірських губерніях не перевищував 0,19

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

відра за рік; в губерніях великоросійських і Ставропольській був більшим – 0,23 відра; в землі війська Донського – 0,37 відра, у прибалтійських губерніях – 0,45 відра, привілейованих – 0,60 відра [361; 9]. У середньому в імперії разом з Царством Польським споживання вина на душу населення в останній час відкупів було приблизно 0,35 відра безводного спирту, якщо ж рахувати без Царства Польського, то близько 0,33 відра [468; 31]. Якщо розподілити прибуток по імперії без Царства Польського на всю кількість спирту, який споживали щорічно, то виявиться, що відро давало у скарбницю близько 5 крб., у привілейованих губерніях – 2 крб.12 коп. [468; 32].

Загальне споживання вина в Росії, крім Царства Польського, на початку 60-х років потрібно рахувати близько 21,5 млн відер безводного спирту на рік. У Царстві Польському споживання за той час становило 3 млн відер, у великоросійських та сибірських губерніях – 8,8 млн відер, у привілейованих – 11,1 млн відер [468; 30]. Більша кількість спожитого алкоголю у привілейованих губерніях пояснюється тим, що «губернії колишні привілейовані перебували в ціновому сенсі у кращому становищі; тут тільки в місцевостях, де існували чарочні відкупи, ціна вина порівняно висока, хоч і нижча, ніж у великоросійських губерніях; там, де чарочних відкупів не було, вино в продажі було, ймовірно, всього близько рубля за відро, вираховуючи на полугар» [468; 33]. Тоді як у великоросійських губерніях вартість відра спирту доходила до 25 крб., або 10 крб. і більше за відро полугара [468; 32].

Найвища витрата вина в Київській губернії була в перший після запровадження нового положення 1863 р., а саме 150 105 291 градус, що становить близько 1,5 відра на душу на рік (рахуючи 45 градусів у відрі), в 1864 р. споживання зменшилося до відра на душу [330; 72]. У 1858 р. споживання горілки на душу населення в Київській губернії становило 1,92 відра, в 1859 р. – 1,94 відра [438; 1–3].

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

У 1864 р. у всій Київській губернії спожито горілки 2 505 332 відра, що з населенням 2 140 000 становило на душу навіть менше, ніж Таганчанській волості, тобто відро з невеликим дробом [330; 8]. Споживання горілки в Київській та інших губерніях південного-західного краю 1866 р. було не більшим, ніж в інших привілейованих губерніях. Лише Полтавська виокремлювалася незначним порівняно споживанням (1,04 відра на душу); урешті споживали більше, ніж у південно-західному краї (Херсонська – 1,48 відра на душу, Харківська – 1,4 відра, Чернігівська – 1,39 відра на душу). Різниця ця була б яскравішою, якби ми мали можливість вилучити горілку, спожиту робітниками, які приходять на цукрові плантації Київської з інших губерній. А так висновок про кращий порівняно з іншими губерніями стан селян Київської губернії з кількості спожитої ними горілки не можна зробити це [303; 89]. Цікаво: у 1899 р. статистика споживання алкоголю засвідчила в Київській губернії ту саму пропорцію – 1,38 відра на душу в містах і містечках, а в повітах споживання становило всього 0,54 відра на душу [496; 54].

П. Шванебах був переконаний, що споживання вина на душу – скоріше економічний, ніж моральний показник [496; 60]. Наприклад, селяни Таганчанської волості Канівського повіту Київської губернії (2478 селян чоловічої статі) заробили в 1864 р. на місцевих економічних роботах і фабриці 54 739 крб. 9 коп. (не враховуючи заробітків збоку і у власному господарстві), що виходить на ревізьку чоловічу душу 22 крб. 9 коп. Сплатили податків, земських, викупних і громадських повинностей 18 650 крб. 90 коп., що виходить на душу 7 крб. 52 коп. Випито горілки 10 075 відер середньою міцністю 43,5%, 5 коп. акцизу за градус, на 31 366 крб. 75 коп., що становить на душу 12 крб. 65 коп. [330; 5]. Отримуємо витрату горілки на душу: по 2,35 відра за рік, що зовсім не можна визнати такою кількістю, внаслідок якої можна звинуватити народ в пияцтві [330; 7]. Залишається чистий прибуток селян 4721 крб. 43коп., а на душу – 1 крб. 90 коп. [330; 5]

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Наведені цифри свідчать, що це не доказ наявності в народі пияцтва, і тим більше не може бути доказом пияцтва поголовного, яке загрожує вимиранням і зменшенням народонаселення [330; 9].

С. Єремеев на основі аналізу стану споживання поділив такі групи: 1) піддаються запою – 1% (піддаються лікуванню); 2) п'яниці дійсні (що зароблять, те й проп'ють); пияцтво як зловживання – не більш як 8%; 3) споживачі: помірковані – 60%, непомірковані – 30% [330; 11].

Д. Миропольський ознаками торгівлі алкоголем у великоросійських губерніях в 1855 р., де панував відкуп, називав такі: «відкупники допускали і стимулювали недозволений продаж вина у малих крамницях, торгових лазнях та інших закладах, обкладаючи цей незаконний вид торгівлі грошовими платежами на свою користь. Вино в законно відкритих закладах продавали з обміром, слабкої міцності, з різними додатками, нерідко шкідливими для здоров'я, і за довільно завищеною ціною. Питейні заклади були взагалі притонами розпусти і аморальності» [387; 2]. Ю. Белова, досліджуючи природу алкоголізму і тверезості в соціально-філософських поглядах представників ідейних течій періоду Першого руху тверезості в Росії, зазначила, що В. Белінський застерігав про лінощі й неробство, М. Бакунін бачив основну причину алкоголізму в існуванні кабаків, а М. Чернишевський, М. Добролюбов і М. Данилевський – переважно в торгівлі і споживанні вина й горілки [292].

Із запровадженням нового питейного положення 1863 р. у привілейованих губерніях було ліквідовано вільну торгівлю алкоголем. Стосовно губерній колишніх привілейованих і прибалтійських, то тут вплив нових порядків інший ніж у великоросійських. Під час відкупів зловживання спиртними напоями в цих місцевостях були порівняно нечастими, тому споживання населенням вина було якщо не вповні, то до певної міри регулярним і саме населення було стриманим. За таких обставин із запровадженням акцизної системи

здорожчання вина в цих місцевостях не могло, звичайно, мати інших наслідків, крім як спонукати до ще більшого стримування [468; 136].

1866 р. від алкоголізму в південно-західному краї (Київська, Волинська і Подільська губернії) смертність від вживання спиртних напоїв становила 145–150 осіб, і фіксували 81–90 випадків білої гарячки (загалом у Російській імперії щороку від алкоголю гинуло до 6 тис. осіб – близько 2% загальної смертності) [401].

Реалії, зафіксовані на 1874 р., вносили корективи в поведінку людей і були пов'язані із зростанням цін на трунок. Простий народ і переважно селянство не має можливості користуватися щоденно і в міру, так би мовити, порціями, виключно через дорожнечу напою, а тому чекає свята чи випадку, коли можна зібратися в компанії. Тоді вони дозволяють собі випити, і деякі спокушаються до того, що п'ють не в міру, особливо коли це трапиться на даровий рахунок, тобто на весіллях, святах, хрестинах [330; 15]. Як зазначав міністр фінансів С. Вітте, «неможливо вигадати такі постанови, які в умовах свободи торгівлі алкоголем на всьому величезному просторі Російської імперії обмежували б алкоголізм, не підриваючи фіскальних інтересів і не робили б перепон здоровому споживанню вина» [361; 107]. Може, саме тому цю дуже важливу рису К. Крижановський пов'язав із політикою: «Але державі важлива не тільки вигода, а й політичний розрахунок: тверезий народ для тиранії куди небезпечніший» [362; 112].

Тобто бачимо, що у визначенні пріоритетів між інтересами здоров'я людини і наповнення скарбниці держава обирала фіскальні. І саме держава несла повну відповідальність за зростання алкогольної залежності серед населення. Особливо це виявилось після того, як імператор Микола II 2 травня 1895 р. височайше затвердив думку державної ради про запровадження казенного продажу напоїв, у тому числі в дев'яти південних і південно-західних губерніях – з 1 липня 1896 р. [361; 121].

Соціальні практики у торгівлі алкогольними напоями

Наповнюваність бюджету була одним з основних завдань держави у всі часи. Важливим, якщо не найважливішим його джерелом у ХІХ ст. була торгівля алкогольними напоями. На сучасному етапі, крім бюджетної, фінансової, економічної складових цієї проблеми постає питання моральне, правове, людське. Споживання алкогольних напоїв стало складовою європейської, української реальності з давніх часів. Масовість продукту спонукала державу взяти під контроль виробництво, розповсюдження, торгівлю алкоголем.

Еволюція торгівлі на ринку спиртного в ХІХ ст. мала кілька трендів, з яких найважливіший – етатистський. Контроль над торгівлею алкоголем протягом ХІХ ст. поступово втрачала шляхта, він ставав монополією держави. При тому стабільно важливою залишалася роль євреїв. Указом 1783 р. право торгівлі вином у поселеннях казенних надано казні, а в приватних – поміщикам. У всій південно-західній Русі за польсько-російськими поміщиками затверджено право пропінації, яке тривало до 1860-х років і ліквідоване волею Олександра ІІ [427; 203].

Розглянувши всі грамоти, Румянцев, намісничє правління та казенна палата, надані містам та козацтву, указ 1783 р. травня 3 дня про умови переведення відкупів [380; 175], нарада 8 жовтня 1784 р. дійшла таких висновків: 1) козаки мають право шинкувати горілкою у містах, але тільки у власних хатах, а не на базарах, ярмарках та на народних зборах, через те, що там цей продаж належить до відкупників; 2) козаки не мають права користуватися іншими промислами, щоб не відбивати їх у купців та міщан, що їм не дозволялося шинкувати горілкою [469; 21].

Указом 1791 р. утверджено право винокуріння і продажу за дворянами в їхніх маєтках, і право одного продажу – за козаками в їхніх домах, у поселеннях, але не в містах;

міщанам заборонено виготовляти і продавати вино, і всі міські винокурні, як не властиві містам, ліквідувати. Ці останні права було скасовано в 1817 р., після запровадження статуту про питейні збори [427; 189].

Єврейський чинник ніколи не втрачав значення, хоча й мав конкурентний стосунок до шляхетських привілеїв. 1824 р. купець Лейба Барський відкупив у держави монополію у Звенигородському повіті. Він мав платити до казни близько 12 000 рублів сріблом на рік, встановив фіксовані ціни та сподівався на великі прибутки. Можна уявити його роздратування, коли він дізнався, що графиня Браницька, власниця сусідніх земель, віддала в оренду чотири корчми за якихось три кілометри від його шинків. Формально це була її земля. На шкоду для Барського горілка в її шинках була дешевшою, ніж у нього. Зрозуміло, що люди ходили до шинків Браницької й купували там горілку в пляшках [412; 70].

Київський генерал-губернатор Д. Бібиков (1838–1853) планував ліквідацію вільного продажу вина в краї, який він називав привілеєм західних поміщиків безкарно грабувати і розбещувати фізично і морально селян [499; 103]. Ці плани для Д. Бібікова залишилися нездійсненими. І причинами невдачі став не брак волі генерал-губернатора, а навпаки, той фактор, що зусилля регіональних російських еліт держава використовувала не для фізичного і морального оздоровлення селян, а задля наповнення скарбниці.

Більшість власників містечок у смузі осілості, у тому числі в Київській губернії, становили поляки, тому підірвати їхні прибутки означало підірвати їхню політичну вагу. Збідніла шляхта не мала б грошей на купівлю коней, організацію кавалерії й повстання проти Росії. Їй довелося б звертатися по допомогу до держави та обмінювати її на лояльність. Повне знищення шляхти на порядку денному не стояло, достатньо було підірвати головне джерело шляхетського прибутку – єврейських шинкарів [412; 76].

За підрахунками І. Фундукля, винокурні заводи Київської губернії 1846 р. виготовили вина набагато більше,

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

ніж потребували, тож усього вивезено з губернії в інші місця до 1 600 000 відер, а також продано на місці в маєтках 919 617 відер, продано всередині губернії 1 910 942 відра [458; 83, 425]. У Фундуклеїв були сімейні традиції в торгівлі міцними напоями. Так, у середині XVIII ст. до Єлисаветграда прибула грецька родина з Ніжина купця Юрія Фундуклея. Почав із канцелярського службовця у багатого купця. Незабаром він уже мав тютюнову крамницю і магазин. Та дуже швидко заволодів винним ринком. Цьому сприяло відкриття у Єлисаветинській фортеці митниці. Через неї майже задарма – по три копійки за відро – із Польщі до Росії доставляли «хлібне вино», тобто горілку. Фундуклей став горілчаним монополістом. Невдовзі підприємливий грек заволодів винним простором сусідньої Одеси. Київський генерал-губернатор Д. Бібиков 1839 р. виклопотав у царя місце цивільного губернатора для Юрієвого сина Івана [378; 131].

У роботі І. Фундуклея доведено, що горілку з Київської губернії постачали для війська, продавали вроздріб, вивозили у центральні губернії Росії, Білорусь, на південь (у Катеринославську, Херсонську, Таврійську губернії та в Бессарабську область). Так, 1847 р. поміщики Київської губернії продали у південні губернії 675 000 відер [458; 423]. У цей період поміщики користувалися виключним правом виробляти і продавати у своїх селах горілку, практикували також систему відкупів. Багато поміщиків, користуючись своєю владою, примушували кріпаків купувати горілку тільки в їхніх шинках. Чимало шинків належало казні [458; 289].

Зокрема, кількість вина, потрібного на постачання відкупів Київської губернії 1846 р., можна вирахувати так: народонаселення обох статей в містах – близько 155 000, у державних маєтках – до 200 000 і у Воєнному поселенні (крім м. Умані) до 31 000; усього на постачанні відкупів перебуває до 336 000 душ; зважаючи, що середнє споживання вина по 2 відра за рік на кожну душу, необхідно його понад 770 000 відер, які купують переважно у місцевих поміщиків.

З вищезазначених обсягів вина, що викурюють у поміщицьких господарствах, розходиться на місці торгівлі в питейних закладах не більше третини, решту вивозять з губернії в інші місця чи продають у казенні відкупи всередині губернії або залишають в запасі в поміщицьких підвалах [458; 204].

Багато горілки, яку виробляли на гуральнях поміщиків, продавали у їхніх шинках. Деякі поміщики мали по 10 і більше шинків. Чимало шинків належало казні. На 1845 р. в селах і містечка Київщини налічувалося 3703 шинки, а також 1587 приватних будинків, де продавалася горілка [317; 28–29]. Напередодні реформи 1861 року в селах і містах України були десятки тисяч шинків. Наприклад, у 1859 р. їх було 36 817. Поміщики і кріпосницька держава грабували через шинки народні маси [317; 29].

Загалом в Київській губернії з 1851 по 1859 р. можна помітити зростання виготовлення та споживання горілки. Так, у 1851 р. кількість трипробного вина, оплаченого акцизом, у Київській губернії становила 2 224 682 відра, а в 1859 р. – 2 806 084 відра [438; 223].

Продаж алкоголю був досить прибутковою статтею в поміщицьких маєтках, яка складалася із самого привілею виключного продажу напоїв і з платні за найм будівель, у яких цей продаж здійснювали [303; 61].

Продаж вина від того дає прибуток, що кожний поміщик внаслідок вільності стає сам відкупником у своєму маєтку, тобто має право заборонити своїм селянам споживати на місці будь-яке інше вино, крім того, що продається в його шинках і корчмах. Тож селяни незалежно від усіх інших власницьких повинностей приносять ще власникам опосередкований прибуток як постійні споживачі вина в маєтках [458; 191].

Із 1813 р. в Україні трапляється відкуп-оренда, хоча й у вигляді тимчасової міри, як ішлося під час подальшого поновлення відкупних операцій 1819 р. Це не означало, що від відкупів мали б дуже потерпіти інтереси поміщицької

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

верстви, особливо від відкупів приватних. Єгор Пассек в додатку до придуманих його братом Євгеном «Средств к нравственному слиянию» правобережного населення з рештою, писав: «При отдаче шинка в оренту помещик уговаривался о количестве, менее которого крестьянин не должен взять вина в продолжении года, и потому волею или неволею (мужик) берет вино и пьянствует, корда же войдет в долги, отбирает корчмар у крестьянина все, что может продать для удовлетворения кредиторов». Корчемними шляхами на Київщині, наприклад, роз'їжджала спеціальна варта об'їждчиків і т.ін. [450; 49].

Проба, міра і ціна вина хоча й визначалась у більшій частині умов, насправді вони залежали від свавілля утримувачів, що було для них постійним джерелом величезних прибутків, бо поміщики зобов'язували своїх селян споживати вино, яке продають їх орендатори, а за привезення з інших місць накладали штраф на користь орендатора [458; 193]. Продавалося вино зазвичай на відра, міцністю по 28 градусів за гідрометром Мільса чи пробником Магера в 63/7 і до 7 [458; 432].

За підрахунками, які здійснено в одному повіті, прибуток з продажу напоїв у селах можна визначити в 50 коп. з ревізької душі [303; 61]. На споживання горілки можна прийняти цифру 18 крб. на селянське господарство (це середня цифра) [303; 74]. Валовий прибуток селянського господарства від хліборобства з 3 десятин становить 45 крб. [303; 74]. Ціна за таксою відра звичайного пінного вина – 1 крб. 75 коп. сріблом. Звідси в чистий прибуток поміщика залишається 61 коп. Усього видатків поміщика на вишинк відра – 1 крб. 14 коп. сріблом [458; 199].

До 1842 р. ціни на вино, що продавалося в шинках, залежали від орендаторів; поміщики зобов'язували їх лише, і то не завжди, продавати вино за ціною в сусідніх маєтках [458; 194]. Усі можливі законні і незаконні операції, здійснювані дрібними і великими відкупниками-орендаторами, інколи завершувалися для них повним

банкрутством. Через несплату боргів колезькому асесору Каменецькому описали й виставили на реалізацію майно «содержателя киевского питейного округа» негоціанта Виноградова (1844 р.) [315; 123].

З вилученням євреїв 1844 р. із винного продажу в селах змінилася і його система. З відкупного він перетворився на господарський чи пропінаційний, тобто поміщики стали від себе здійснювати роздрібний продаж напоїв у власних корчмах, шинках та інших питейних закладах, у яких перед тим шинкували євреї, що залежали від винних орендарів. Поміщицьких шинкарів вибирали переважно з найбільш бідніших селян, які не займали хліборобством, хорошої поведінки. Їх постачають вином від власника, вони отримують за працю: співмірно від кількості вишинку, по-різному в місцевостях, чи від 6 до 10 коп. з харчами, чи від 15 до 28 коп. сріблом за кожне відро без продовольства, чи мірою 10-те відро з усієї проданої кількості. Прибуткам і видаткам вина і грошей в кожному шинку ведуть постійний облік у конторі поміщика, для чого утримують особливих офіціалістів [458; 198].

Незважаючи на те, хто здійснював торгівлю алкогольними напоями на селі – чи то євреї-орендарі, чи то поміщицькі офіціалісти, чи то прикажчики відкупників, не зменшувалася роль закладу торгівлі алкогольними напоями. Щоб переконатися в силі корчми, спитайте селянина наодинці, без свідків, чи задоволений він своїм шинком і чи не бачить у ньому зла, і ви отримаєте ствердну відповідь; але спитайте того самого селянина при громаді, при всіх сільських владах, на зборах, і ті ж селяни в один голос вирішать про необхідність корчми. Чому ж? А ось чому: волосний старшина, волосний писар і волосні старости отримують не тільки даремно горілку від шинкаря, а й грошові приношення, які зобов'язують їх тримати язик за зубами. Дядько Никифор здав вигідно в найм хату під корчму, дядько Михайло збирається доньку заміж видавати і сподівається отримати горілку в борг, дядько Терентій заклав за півштофа свою напівшубу і не має тепер грошей, щоб її

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

викупити, дядька Фому корчмар кликав після зборів у гості і обіцяв поставити косушку-другу. У Трифона з Купріяном є справа у волосному суді, і кожен сподівається виграти її через корчмаря, тому що справи вирішуються зазвичай у корчмі, на користь того, хто більше поставить, і за кого замовить слово корчмар. Сава возить горілку з винокурні в корчму, щоразу напивається до безпам'ятства, тому і вважає себе належним ніби до адміністрації шинкової. Арсеній вкрав і пропив у корчмі дві міри поміщицького вівса, і тепер боїться, щоб корчмар його не видав. Антон сподівається позичити грошей карбованців п'ять у корчмаря без застави. Словом, вся громада виявляється зацікавленою тільки в тому, як би не постраждав корчмар і як би не притягнути на себе біди [408; 154].

Корчма для пересічних євреїв була так само важлива, як і синагога. Тут вони могли спокійно говорити про те, чого не можна було казати в синагозі. Попри нездоровий антураж, євреям подобалися їхні корчми. Вони давали їм назви – жіночі, ніжні, пестливі, майже еротичні: «Голубка», «Видумка», «Чубата».

Для жителів містечка корчми та шинки втілювали світські зв'язки: соціальні, психологічні, економічні, фінансові й інформаційні. Корчма функціонувала як кабінет психоаналітика, рекламне бюро, клуб і бар – все в одному. Тут євреї обговорювали справи, шукали роботу, домовлялися про спільну торгівлю, становили ціни, торгували, купували провізію й галантерею, сваталися, міняли коней, ремонтували вози, позичали та брали позики, ночували дорогою на ярмарок, ділилися новинами, наймали слуг або селян на тимчасові роботи, грали в більярд і карти, слухали балачки російських офіцерів і польської шляхти про політику, стежили за модою та християнськими весіллями, співали пісень і слухали музику – зрештою, їли, пили, курили й танцювали [412; 64].

Таке становище було і на повітовому, губернському та державному рівні: відкупники в той час становили таку силу,

проти якої особистість була мало забезпечена і боротися з якою часом було не в змозі не тільки для приватних осіб, а навіть і для органів вищої влади [468; 59].

Незважаючи на вимогу параграфу 70 положення про акциз із хлібного вина і про патентний збір з місць роздрібної торгівлі алкоголем у привілейованих губерніях від 23 листопада 1849 р. про те, що «всі напої продаються за вільними цінами не інакше, як на готівкові гроші. Тому строго забороняється продавати напої в борг, на рахунок майбутнього урожаю, під заставу плаття, посуду й сільських продуктів, виговорювати, в будь-яких випадках і умовах, платня вином замість грошей, а також здійснювати ним платежі за борговими зобов'язаннями чи за роботи» [243; 246 зв.], тривала практика розрахунку поміщика із кріпаками за посередництва корчми. Київський, подільський і волинський генерал-губернатор запропонував 6 лютого 1853 р. начальникам губерній спостерігати, щоб селянам замість грошей за згінні дні не видавали записки для отримання плати із сільської корчми. Про такі випадки було відомо губерніальному начальству. Справу було піддано ризику, оскільки остаточний нагляд було доручено повітовим предводителям дворянства і земським справникам [242; 1].

Боротьба за алкогольний ринок не припинялася ні на мить. Російський імператор Микола I 5 липня 1849 року височайше зволив: оголосити начальникам привілейованих і суміжних з ними великоросійських губерній волю його імператорської величності, щоб корчемство було припинено [282; 117].

Для забезпечення результату губернаторам дозволялося звільняти ненадійних поліцейських, «піддавати, без найменшого полегшення, встановленим законом стягненням сільських начальників усіх відомств, як то вотчинні управління в поміщицьких маєтках і самих поміщиків», «наполягати, щоб нижчі судові місця справді виконували закон, який наказує вирішувати корчемні справи за вісім днів, а кримінальні палати також відразу і без черги постановляли

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

би кінцеві свої рішення», «виконувати з усією строгістю і без очікувань закон про видачу доносителям за кожного викритого корчемника по 60 крб. сріблом». Запроваджувалася своєрідна кругова порука: «Визначені законом грошові штрафи за привезенням з привілейованих у суміжні з ними великоросійські губернії корчемного вина, якщо кількість його становить не менше відра, присуджувати до стягнення із сільських громад, до яких належать корчемними, і тих поміщиків, які живуть у власних маєтках, якщо тих, які належать до цих маєтків селян буде викрито в корчемстві» [282; 117зв.]. Для силового забезпечення заходів створювалася при земських судах і станових приставах в потрібній кількості особлива кінна сторожа з відставних солдатів і інших вільнонайманих людей, відносячи витрати на цей на рахунок зборів підлеглих губерній [282; 117зв.].

Положенням від 4 липня 1861 р. встановлено було такі категорії місць торгівлі міцними напоями: питейні дома, штофні крамниці, шинки, тимчасові виставки, корчми, портерні крамниці, трактирні заклади, ренскові погребі, будинки деяких обивателів у привілейованих губерніях; крім того, допущено було продаж напоїв у постійних будинках і фруктових та дрібних крамницях. Усі види місць торгівлі напоями за характером цієї торгівлі розподілялись на три самостійні групи: заклади для торгівлі тільки на винос, заклади для торгівлі на винос та розпивочно і врешті для торгівлі тільки розпивочно. У перших з цих закладів (ренскові погребі, горілчані магазини, штофні, дрібні і фруктові крамниці) напої продавались як звичайний товар – для споживання не на місці продажу; у других (питейні дома, ренскові погребі з розпивочним продажем) продаж напоїв здійснювали як для споживання поза закладами, так і на місці розпивочно; у трактирних закладах, де продаж міцних напоїв розглядали як вторинний продукт після торгівлі харчами і чаєм, продаж здійснювали тільки розпивочно [361; 25].

Нововведення зроблено і стосовно гуртової торгівлі спиртними напоями: «Склади для гуртового продажу вина і

спирту дозволено створювати: а) винокурним заводчикам без торговельних свідоцтв, для продажу вина і спирту тільки власних заводів; б) всім особам, які перебувають у гільдіях, чи мають торговельні свідоцтва перших трьох розрядів» [359; 167].

**Державний контроль – економічна та етична,
валеологічна, безпекова (поліційна) відповідальність**

Наприкінці XVIII ст. російська держава почала запроваджувати практики торгівлі спиртними напоями, притаманні для великоросійських губерній, в Україні. Було введено горілчані відкупи від 1783 року. Вони скасовували привілеї міст на право шинкувати горілкою, а відкупники мусили самі стежити за тим, щоб не було потайного шинкування [469; 21].

У XIX ст. держава і надалі повністю контролювала торгівлю міцними напоями. 1810 р. було створено міністерства, в міністерство внутрішніх справ перейшло завідування казенними палатами і взагалі предметами державного господарства [427; 225].

Російська імперія цілеспрямовано використовувала всі можливі заходи і засоби для поповнення державного бюджету, найвагомим з яких була торгівля алкогольними напоями. На 1874 р. імперський бюджет показував, що акциз зі спиртних напоїв становив майже 2/5 всього прибутку держави [330; 61]. Значення торгівлі шкідливим трупком було стабільно одним із найвагомимих у Російській імперії протягом століть. У 1775 р. ліквідовано колегії і запроваджено нове «Учреждение о губерниях». Питейна справа перейшла до казенних палат, де й перебувала наступні 88 років. Сенат почав здійснювати контракти на підряди і відкупи, а вищий нагляд за питейною справою зосередився в регіонах у руках царських намісників [427; 221]. У чотириріччя від 1795–1799 рр. питейний дохід з великоросійських і сибірських губерній сягав 16 899 917 крб. на рік [427; 223].

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Громада Києва також зобов'язувалася справно платити відкупну суму в розмірі 36 тисяч крб. щороку за торгівлю алкоголем у місті протягом відкупного періоду з 1795 по 1799 рр. [114; 1]. Контракт про утримання київською міською громадою міських питейних домів, торгівлю алкоголем і іншими напоями було укладено 23 листопада 1794 року в присутності правителя київського намісництва, міського голови і ратмана магістрату.

Торгівлю алкоголем, а саме «простим хлібним вином і горілкою міцною, солодкою і всяким напоєм, а поза мірно пивом і медом» мали здійснювати в Києві і приміських місцях Плоскому, Куренівщині, Сирці і Пріорці. Відкуп міській громаді, яка взяла на себе утримання цього відкупу на майбутнє, – за кожен місяць по 3 тисячі крб. і віддачею не далі як до 8 числа того місяця. Інакше міська дума могла відібрати відкуп [114; 1]. Контрактом визначалася якість, вартість і кількість алкоголю, «якщо в місті виявиться недостатність горілки, і вина, пива і меду і про це буде скарга, то і за скаргу на місце двома свідками підтвердивши по виявленні накласти і стягувати із суспільства пеню за кожний день простою по 5 відсотків» [114; 2зв.].

Контроль за торгівлею алкоголем, як і боротьба з корчемством, покладалася на міську громаду. За торгівлю алкоголем на ярмарках бочками на користь громади платити за умовами з ним по 3 коп. з кожного проданого відра [114; 4зв.]. Рівні зобов'язання на себе взяли: громадяни Юхим Митюк, Григорій Радзіцький, Семен Балицький, київські купці Семен Подольський, Михайло Григоренко, Роман Яруцький, Степан Рибальський, Павло Лобко, Іван Котляревський, Іван Могилевцев, Пилип Лакирда, Прилуцький [114; 8].

Були випадки, коли торгівля спиртним забезпечувала ще більші прибутки державі на місцях. 1805 р. в Києві винні збори віддано на відкуп, а на наступний рік відкуп поширено і на сусідні губернії [427; 203]. І в серпні 1806 р. Олександр I затвердив «Розпис київських міських доходів і видатків,

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

утримання київської поліції, київського магістрату та словесного суду різних закладів». Згідно з ним, річний кошторис становив 75 тис. крб. З них винні збори виявилися найбільшими – 50 тис. крб., інші порівняно невеликі. Цікаво те, що плата за використання землі в межах міста сягала всього 574 крб. (200 крб. за торговельні обивательські лазні, 362 крб. – крамниці, 12 крб. – млини). А ось акцизи перевищили 3,8 тис. крб. (1020 за перевезення через Дніпро, 1000 – розведення мосту для пропуску під ним суден, 500 – вивантаження на міський берег товарів, 250 – викурювання смоли, 200 – відкуп ресторанів (герберів), 100 – записи в міську обивательську книгу, 250 – право іногороднім займатися промислом, 525 – квитки для візників) [315; 149]. Таке становище із фінансами в Києві було пов'язане із тим, що міщанам залишено було право мати винокурні заводи, а в 1787 р. всю торгівлю міцними напоями передано місту, і потім, як побачимо, право винокуріння стало привілеєм лише польських і ополячених українських панів [427; 144].

Панові генералу від кавалерії, київському воєнному губернатору, керуючому в цій і Мінській губернії у цивільній частині, київської інспекції з інфантерії інспектору і різних орденів кавалеру Олександрові Петровичу Тормасову в червні 1805 р. довелося втрутитися у справу купця Лазаря Калішера [254; 1]. Бродський купець 3-ї гільдії єврей Лазар Калішер, зарахований у київське купецтво іноземним гостем, продав одному поляку 14 пляшок різних напоїв, за які він і грошей не отримав. 1-ї частини міста Києва квартальний наглядач Гуленков відібрав у Калішера від погребя ключ та заборонив йому торгувати. Дії Гуленкова, спричинені скаргою київського купця Овсянникова, магістрат визнав такими, що суперечать закону. Калішер отримав назад своє майно [254; 2зв.].

В абсолютних цифрах результати еволюції податкової політики Російської імперії в галузі торгівлі алкогольними напоями були такими. 1750 р. всього питейного прибутку в імперії надійшло в скарбницю 2 266 000 крб.; в 1775 р. цей

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

дохід становив 6 818 000крб., а в 1800 р. досяг 12 624 000 крб. Згодом він зростав весь час до ліквідації відкупів: 1830 р. надійшло в казну близько 23 900 000 крб., 1840 р. – 36 400 000 крб., 1850 р. – 55 400 000 крб., 1855 р. – 68 800 000 крб., 1860 р. – 103 600 000 крб. [361; 8]. 1863 р. у скарбницю від торгівлі спиртним надійшло 113 млн 742 тис. крб., тоді як з усіх неокладних зборів імперія отримала 145 млн 490 тис. крб. [361; 294]. У державну скарбницю надійшло 1888 р. акцизу зі спирту 237 138 344 крб., патентного збору – 18 655 080 крб., усього питейного доходу – 264 982 794 крб. [468; 93], 1897 р. прибуток від торгівлі спиртним для держави становив 297 млн крб. [427; 264–274]

Порівняння цифр прибутків скарбниці від питейних зборів із загальною сумою звичайних державних прибутків показує, що перші зростали набагато більшою мірою, ніж останні. 1820 р. питейний прибуток становив усього близько 16% всіх звичайних державних прибутків, 1830 р. – 23%, 1840 р. – 24%, 1850 р. – 27%, в період 1857–1858 рр. – 33% і в останній відкупний період 1859–1862 рр. – 38% [468; 19]. За 140 років існування винного відкупу в Росії питейний прибуток скарбниці збільшився, за деякими оцінками, в 335 разів [354; 3].

Розмір питейного податку з відра спирту у відкупний період 1859–1862 рр. в окремих місцевостях розподілявся так: у губерніях великоросійських, сибірських і Ставропольській – 9 крб. 33 коп., привілейованих – 2 крб. 12 коп., прибалтійських – 0 крб. 50 коп., а разом з винокурним митом – 1 крб. 10 коп., в землі війська Донського – 4 крб. [361; 8].

Під час розподілу всієї суми прибутку від питейних зборів за період 1859–1862 рр. на кількість душ населення імперії, крім Царства Польського і Закавказького краю, виявляється, що прибуток цей у середньому припадав на душу населення обох статей обсягом близько 1 крб. 80 коп. Окремо за місцевостями на кожну душу припадало [468; 20]:

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

Губернії	Крб.	Коп.
Великоросійські і сибірські	2	05
Колишні привілейовані	1	25
Прибалтійські		50
У козацьких військах	1	40

На кожну душу населення імперії в середньому припадало всіх питейних зборів: в 1863 р. – без Царства Польського 1 крб.87 коп., з Царством Польським – 1 крб. 81 коп.; в 1888 р. – з Царством Польським – 2 крб. 57 коп. [468; 104].

Виокремлення основним завданням саме наповнення бюджету ставило на порядок денний віднайдження засобів його досягнення. Такими засобами стали підвищення ставок податків; боротьба з незаконною торгівлею, зростання контролюючого бюрократичного апарату. Але ці кроки не завжди знаходили схвальний відгук у суспільстві. Як вдало помітив Н. Бунге в книжці «Налоги и государственные долги» (Київ, 1865): «У міру того, як корчемство поширюється, притупляється і викривляється думка суспільства про його несправедливість і аморальність». «Підвищення податку для того, щоб покрити втрати від корчемства, посилює нахил до останнього і з податками зі споживання зменшує кількість споживачів», строгий контроль перетворює податок на тягар і схиляє громадську думку на бік порушників закону [330; 80]. В одній записці того часу зазначено, що в'язниці міст, прикордонних з Фінляндією, Остзейськими і від Польщі поверненими губерніями переповнені були корчемниками: «их дерзость доходила до того, что они сотнями с огнестрельным и холодным оружием вступали в драку не только с откупщиками, но и с воинскими командами» [427; 204].

Важливо, що цю ситуацію було законсервовано на століття. Таємне винокуріння і таємний продаж вина, який

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

отримав назву корчемства, незважаючи на штрафи і покарання, були до того поширені, що донощиків про них стали нагороджувати часткою майна корчемників, навіть свободою, якщо вони належали до невіЛЬНОГО класу населення. Обидві форми стягування питейного збору – торгівля на віру і відкуп – згодом часто змінювались, але до 1765 р. в губерніях Московської держави переважала система утримання питейних домів «на вірі» [361; 3].

Наприкінці XVIII століття відкупна форма користування винною регалією стала здобувати більше прихильників і, поступово укріплюючись, зовсім витіснила торгівлю на віру [361; 3]. Устав про вино 1781 року хоч і визнавав, що «буття на відкуп казенного питейного дому є спосіб до належного отримання скарбницею належного винного прибутку», постановляв: «якщо відкупника немає чи відкуп питейного дому перетворюється на зловживання, чи спосіб спричиняє втрату того прибутку, чи погіршення народного добробуту, чи справедливі скарги, чи казні втрату, тоді дозволяється Казенній палаті після закінчення відкупного контракту запровадити казенний питейний дім на вірі від одного до чотирьох років [468; 4]. Відкупна система питейного продажу, яка почала з 1767 р. переважати над системою продажу на віру, з 1795 р. утверджується остаточно, причому всі сліди продажу на віру зникають [468; 5].

Сутність відкупної системи полягала в тому, що скарбниця сама заготовлювала вино, а відкупникам надавали лише торгівлю ним за ціною, не вищою обумовленої скарбницею. Ціна ця наприкінці XVIII ст. змінювалась від 2 до 4 крб. за відро. Інколи скарбниця поступалася відкупу частиною своїх прав із заготівлі вина: відкупники отримували дозвіл замовляти заводчикам вино без посередництва скарбниці. Багато відкупів, захоплюючи питейний дохід, оголошували себе неплатоспроможними, і в недоїмках за відкупниками накопичилося на початку XIX століття до 37 млн крб. [361; 3].

У 16 привілейованих губерніях виробництво і продаж напоїв довгий час становили предмет вільного промислу. В цих місцевостях питейний прибуток скарбниця отримувала тільки в деяких містах і містечках спочатку за посередництва влаштування в них казенних кабаків, а згодом віддачею питейної торгівлі на відкуп. Відкупи ці називалися чарочними. Споживання вина було обкладене особливим митним збором з винокуріння, який з початку XIX ст. називався зазвичай акцизом. Збір цей, хоча й призначався в певному обсязі з відра вина, насправді не мав характеру непрямого податку із споживання, а становив окладний податок, який збирали за кількістю душ населення, рахуючи видаток вина по одному відру на душу [468; 12].

У Київській губернії податок на право торгівлі алкоголем мав свою еволюцію, принаймні до 1811 р. Відкупи було запроваджено в 68 колишніх монастирських містечках і поселеннях, трьох хуторах і 13 дорогах в казенних домах у різних урочищах. Право торгівлі алкогольними напоями і за узаконенням про Малоросію і Білорусь, а в старостинських і духовенству належних 10 містечках чоповий прибуток, тобто митний, який збирають відкупники з роздрібною торгівлі у торговців алкоголем. Відповідно до колишньої Польської республіки постанови перебував на відкупі по 1 січня 1807 року, для чого до віддачі у відкуп на майбутнє чотириріччя в казенних містечках, поселеннях, хуторах і на дорогах в питейних домах права торгівлі аклогом, рівно в старостинських і духовенству належних містечках чопового збору. Київська казенна палата через посередництво київського губернського правління і друк оголошення у відомостях обох столиць закликала охочих, щоб для торгу і в ціні договору з'явилися в цю палату з необхідними і законними про стан їхніх суми і заставами до 1 січня 1806 року на 21, другий на 28 лютого, а до третього і останнього – на 4 березня, про що тоді урядуючому сенату від палати відрепортовано, а також представлено як п-ну державному казначею [256; 28].

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

У гонитві за державним прибутком інколи не збігалися інтереси різних державних структур Російської імперії. Так, 1803 р. шеф Білоруського гусарського полку генерал-майор Голенищев-Кутузов був ображений неправильним вчинком звенигородського городничого Пояркова. Справа стосувалася спиртних грошей. Голенищев-Кутузов став на захист солдатів: 27 серпня 1803 р. кілька звенигородських міщан із квартальним офіцером прийшли в хату, де квартирували солдати, зробили обшук, знайшли у солдатів вісім кварт вина та відібрали [251; 2]. Звенигородський городничий колезький асесор пояснив поведінку міщан так: «Оскільки єврейська громада Звенигорода взяла в чотирирічний відкуп торгівлю спиртними напоями, на противагу укладених з тією громадою кондицій Білоруського гусарського полку гусарська дружина, яка квартирує у тутешнього міщанина Максима Нестеренка, підвозить зі сторони в місто гаряче вино і продає різним людям» [251; 3]. Задля запобігання корчемству міщани просили гусарську дружину торгівлю алкоголем заборонити. У відповідь Голенищев-Кутузов вимагав надалі обшуки в солдатів узгоджувати з ним особисто.

Маніфест 1810 р. підтверджував усі поміщицькі привілеї на вільне винокуріння. У містах і селах запроваджено відкупи [427; 203].

У Київській губернії, як і в інших, відповідно до указу російського імператора Олександра I від 22 серпня 1810 р., затверджено умови для утримування в них у наступні чотири роки винного відкупу для адміністрування митного збору і чарочної винної торгівлі з 1811 до 1815 р. [257; 86]. Цим документом визначено розмір акцизу з горілок виноградних і фруктових та спирту, всередині держави виготовлених: з горілок французьких, вейнових, рому, лікерів та іншого не тільки в губерніях: Астраханській, Кавказькій, трьох Новоросійських, а й в інших місцях за цимим привілеями і указами на підставі загальних відкупних умов виготовлених як з винограду, так і з різних іноземних чи внутрішніх продуктів, крім хліба, стягували в казну акцизу по 2 крб. з

відра чи по 25 коп. зі штофа, хоч би де вони виготовлені і до продажу призначені, на місці чи в тих губерніях вироблені, чи на оптову торгівлю в інші губернії розвезення; зі спирту, на різних заводах із цукровобурякових залишків виготовленого, також з виготовленого в Кизлярі й інших місцях виноградного спирту брати в скарбницю акцизу по 2 крб. з відра чи 25 коп. зі штофа [257; 86].

У західному краї Російської імперії для привілейованих губерній 29 вересня 1811 р. оголошено маніфест про запровадження мита на викурюване вино в розмірі 60 коп. з відра [450; 49]. Публічно-правна оренда від імені держави не змінювала для селянина становища, поміщик однаково спродував свою горілку, тільки через державного відкупника й не мав додаткових видатків [450; 50]. У приватних володіннях поміщикам надавали повну волю, обмежувану тільки сплатою акцизу, – спочатку по 10 крб., а потім по 25–35 крб., у зв'язку з чим поміщики скоротили трохи кількість шинків [450; 50]. У міністерстві фінансів Російської імперії було проведено реформу, яка полягала в тому, що в 1811 р. утворено департамент різних податків і зборів, який керував усіма питейними зборами [361; III].

Зловживання відкупників, а також багато інших незручностей відкупної системи привели уряд до переконання, що «спосіб отримання питейного збору за посередництва відкупу не лише незручний, а навіть шкідливий у багатьох сенсах. Цей спосіб для отримання казенних прибутків, як пов'язаний з великим для народу тягарем, не менш важкий і неблагонадійний для скарбниці» (Маніфест 1 квітня 1817 р.). Тому в 1817 р. за міністра фінансів графа Д. Гур'єва торгівля вином знову перейшла до рук казенного управління. Спочатку прибуток збільшився, але потім внаслідок зловживань агентів казенного управління став падати. Щоб збільшити його, було підвищено ціну (спочатку з 2–4 до 7, а згодом до 8 крб. на відро полугара). А й цей захід не досяг мети: з 18 545 531 відра, проданого в 1819 р., продаж знизився до 11 956 727 відер в 1825 р.

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

[361; 3]. За міністра фінансів графа Д. Гур'єва в 1819 р. запроваджено казенний продаж вина, який, на його думку, мав слугувати перехідним заходом до акцизної системи [361; 11].

1827 р. за проектом міністра фінансів графа Канкріна уряд визнав корисним відновлення відкупної системи, яка загалом мало чим відрізнялася від попередньої. Згідно з відкупними умовами, вино у відомій пропорції заготовляла скарбниця і відпускала за визначеною ціною, близькою до ціни заготівлі. Вино, яке перевищувало цю пропорцію, набували відкупники в обхід скарбниці, як вважали собі вигідним. Ціни продажу вина були призначені різні, зважаючи на сорт, від 8 до 16 крб. асигнаціями за відро. На горілчані заводи скарбниця відпускала вино по 8 крб. за відро. Після перерахування на срібло ціни продажу вина були збільшені і призначені від 3 до 6 крб. сріблом за відро [468; 9].

Так тривало до 1847 р., коли систему, яка мала на меті ослабити шкідливий вплив відкупу, було замінено акцизно-відкупним комісіонерством. Його сутність полягала в тому, що кожне місто з повітом становили округ, який віддавали на відкуп відкупнику-комісіонеру, що отримував за вибраний від казни спирт певну винагороду і міг відкривати на власний розсуд питейні заклади і продавати вино на 3 градуси нижче від встановленої міцності, горілку, пиво і мед – за вільними цінами. Але реформа ця не дала бажаного результату: змінилася тільки форма зловживань, а сутність залишилася. Винокуріння було відірвано від хліборобства і розвивалося без будь-якого стосунку до нього [361; 4].

На Правобережжі з приводу продажу вина 1840 р. вироблено було два проекти. За одним вводили відкупну систему на російський кшталт, з тим, однак, щоб за особливу пільгу всім суспільним верствам, крім горілчаного податку, 25% їхніх недоїмок і щоб дозволити поміщикам постачати вино відкупникам інших губерній. Другий проект виходив з викупу державним коштом поміщиків права вільного

викурювання й продажу горілки, для чого мали капіталізувати чистий прибуток від вільного продажу після правил, ухвалених щодо цінування державних мастностей, вилучивши з одержаної суми питейне мито й недоїмку, а решту сплативши поміщикам шляхом випуску білетів державної скарбниці та вимінявши їх. На сплачування планували взяти чистий прибуток від продажу горілки за приблизним підрахунком. Поміщикам мали сплатити 43,5 млн крб., а білети, що випускали одночасно зі сплатою на них 4%, мали викупити протягом 10 років.

За обидва проекти висловлювалося чимало люду, перевагу віддали першому, бо з 1849 року у правобережних губерніях заведено державну відкупну систему, за якою поміщики ставали контрагентами фіску [450; 50]. На здійснення торгівлі спиртними напоями встановлено акциз, який збирали з виноторгівців у вигляді плати за дозвіл чи свідоцтво, яке видавали з казначейства. Ці свідоцтва за обсягом винної торгівлі поділяли на чотири розряди: за перший платили акциз по 10 крб. сріблом, за другий – 5, за 3 – 2, за 4 – 60 коп. сріблом. [458; 200].²

Урядова політика не лише поширювалася на права викурювати горілку та торгувати нею, а й визначала цінову складову, певною мірою обмежено торгівлю євреїв. Так, в 1842 р. уряд встановив межі, нижче від яких вино не можна було продавати у вільних місцях [458; 194]. Однак уже на зібранні 29 січня 1846 р. генерал-губернатори привілейованих губерній визнали неможливість виконання цього розпорядження: «Заходи стосовно нормальних цін, як на досвіді виявилось, не увінчались бажаним успіхом», оскільки «нормальні ціни на вино хоч й встановлюються щорічно, ними майже ніхто не користується в торгівлі, навпаки, кожен власник питейного закладу турбується тільки про те, щоб продати вино дешевше на підриг один одному» [91; 1зв.]. Для пінного вина в 1842 р. встановлено міцність від 162/3 до

---

² Це мито разом із винокурним скасовано в 1849 р. внаслідок запровадження акцизного збору.

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

---

20 градусів за спиртометром – 1 крб. 50 коп., для вина трипробного міцністю не менш як 25 градусів – 2 крб. сріблом за відро і так само для наливок [90; 27].

З метою зменшення споживання вина і скорочення кількості питейних закладів указом від 2 червня 1842 р. в місцях вільного продажу вина в названих губерніях усі заклади для торгівлі міцними напоями були обкладені ще особливим збором, який називався також акцизним і стягувався за посередництва виданих утримувачу місць продажу напоїв особливих свідоцтв певної ціни терміном щоразу на рік [468; 13]. Наприклад, в містечку на готель – 10 крб., в селі на трактир – 5 крб., в селі на гостинний двір – 5 крб., на хуторі на шинок – 5 крб., в містечку на ресторацію – 10 крб., на господарський будинок, для торгівлі алкоголем без нічлігу – 60 коп., в селі на корчму – 5 крб., поблизу міста на віддалений шинок – 5 крб., на хуторі на виставку на такі дні в певний час року – 2 крб. [284; 10].

Згідно з указом Миколи I від 4 червня 1842 р., в Київській губернії за правління Бібікова та Фундукля створювався особливий губернський комітет, який на 25 серпня зібрав повітових маршалів дворянства для попередньої наради, вказівок у даній справі, тобто створення повітових комітетів з нагляду за торгівлею алкоголем [90; 1].

З 5 жовтня 1842 р. створювалися в кожному повіті особливі повітові комітети під головуванням повітового маршала, окружного начальника державних маєтків (де такий є), а також двох членів від дворян. Внаслідок цього з числа обраних панів повітовими маршалами дворянства кандидатів у такі члени, як за проведеними довідками законних перепон не виявиться, призначити з місцевих дворян, а саме: в повітові комітети: Київський – засідателя цивільної палати Олександра Мілевського і колишнього хорунжого Миколу Сорочинського; Радомишльський: колезьких реєстраторів Миколу Селіцького й Івана Ганського; Васильківський: колезького секретаря Якова Рудницького і колезького реєстратора Юліана Левандовського; Сквирський: засідателя

тамтешнього повітового суду Станіслава Ліпомана і відставного 14 класу Северина Абрамовича; Махнівський: засідателя тамтешнього повітового суду Загробського і поміщика Аполінарія Абрамовича; Липовецький: поміщиків Іполита Володковича і Владислава Држевецького; Уманський: засідателя тамтешнього повітового суду Вікентія Душакевича і колезького реєстратора Якова Русецького; Звенигородський: штаб-ротмістра Єніча і колезького реєстратора Боровського; Богуславський: колезьких секретарів Симчевського, Неймана; Таращанський: засідателя тамтешнього повітового суду губернського секретаря Адама Границького і колезького реєстратора Адама Векера; Черкаський: відставного майора Порчинського і штаб-ротмістра Митрохіна; Чигиринський: тамтешнього повітового суддю Росцишевського і засідателя повітового суду Новицького [90; 1зв.].

На підставі правил губернський комітет до 15 листопада 1842 р. зобов'язаний був зібрати дані: про кількість і розмір винокурних і горілчаних заводів, різних закладів роздрібної торгівлі алкогольними напоями з поясненнями ступеня вигідності їх з урахуванням становища і назву місць; про середні ціни на хліб, з якого виготовлене вино в минуле винокуріння; про якість і назви мір, на які здійснюється продаж алкогольних напоїв; запропонувати місцеві ціни, які можуть бути визначені на продаж алкогольних напоїв не нижче від нормальної (тобто за відомому міру пінного трипробного вина і наливки) [90; 4].

На виконання завдання Київського особливого губернського комітету депутат 4-го округу Київського повіту з акцизної частини Октавій Баневський надав необхідні відомості. У 4-му окрузі Київського повіту виявилось місць роздрібної торгівлі алкогольними напоями: готелів – 0, трактирів – 1, ресторацій – 0, харчевень – 0, постійних чи заїжджих дворів – 4, корчем – 20, шинків – 47, приватних будинків – 22, тимчасових виставок – 2, разом – 96. У тому числі в м. Ржищеві 33 установи торгівлі алкогольними напоями, в м. Кагарлику – 9, 25 у селах [90; 45].

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Також в 4-му окрузі з акцизної частини Київського повіту діяло шість винокурних заводів. Серед них найбільші: винокурний завод генерал-майора Андрія Андрійовича Трощинського (м. Кагарлик) – кількість винокурного вина пінного – 15 000 відер, вина трипробного – 10 000 відер, використовують хліба 40 625 пудів; винокурний завод генерал-майора Станіслава Марковича Сакина (біля с. Липівця) – кількість винокурного вина пінного – 8000 відер, використано 15 000 пудів хліба. Разом на шести заводах виготовляли: винокурного вина пінного – 42 600 відер; вина трипробного – 15 000 відер. На винокуріння використано 98 825 пудів хліба [90; 46].

Незважаючи на певні обмеження торгівлі євреїв 1844 р. [458; 198], в 1848 р. уряд дозволив купцям-євреям 1-ї гільдії брати в Києві відкупи, що розширило їх права та економічні можливості [315; 161]. За даними С. Подолинського, в Київській, Подільській, Волинській губерніях проживало більш як 740 тис. євреїв, серед яких шинкарством, корчмарством займався 110 тис. [414; 56, 58–59].

У зв'язку з оприлюдненням височайше затверджених правил 15 серпня 1845 р. стосовно торгівлі спиртними напоями і положення комітету міністрів 27 листопада 1845 р., контракти з євреями були чинними до 1 січня 1849 р. [243; 43]. Однак у зв'язку з тим, що деякі контракти було укладено до 15 серпня 1845 р. на терміни після 1 січня 1849 р., то указом його імператорської величності самодержця всеросійського з урядуючого сенату пану Київському воєнному, Волинському і Подільському генерал-губернаторові 18 жовтня 1849 року зазначено: якщо термін цих контрактів простягається далі, ніж 1 січня 1851 р., то залишити їх чинними до вказаного терміну (тобто до 1 січня 1851 р.) [243; 43].

Через двозначність законодавства розгорталася війна між євреями на горілчаному фронті. Штетл Черкас розділився: одні шинкарі мали справу з російською державою, інші – з польським магнатом Сангушком. Євреї

Торгівля Київської губернії (1793–1861 рр.)

торгували випивкою. Випивка відгонила політикою [412; 58]. Становище євреїв на алкогольному ринку було традиційним. У 1750-х рр. 55% податних євреїв на Поділлі займалися торгівлею спиртним. На момент поділів Польщі торгівля горілкою стала типовим єврейським заняттям. Для класиків слов'янського романтизму (як-от Микола Гоголь, Адам Міцкевич і Тарас Шевченко) єврей був синонімом шинкаря. Містечко Богуслав належало графу Понятовському й нараховувало 406 дворів, що платили 1263 злотих податків. Натомість броварня давала 3000 злотих, а торгівля алкоголем – ще 5500 [412; 61].

У середині ХІХ ст. ціла Київська губернія давала 3 482 906 крб. податків, із них 494 028 крб. давали винокурні і 1 065 300 – акцизи. Це становило 45%. Ці цифри в жодне порівняння не йшли з грошима, котрі поміщики отримували із селян: 10% максимум. Навіть з незначною кількістю єврейському населенню в деяких штетлах торгівля алкоголем давала від 65 до 80% поміщицького доходу.

За даними І. Фундукля, вільний продаж вина разом з винокурінням обкладені казенним митом по 58 коп. сріблом з ревізької душі³, яку сплачували поміщики [458; 192]. На 1849 р. поміщики в Київській губернії отримували прибуток від винної торгівлі в розмірі 1 164 788 крб. сріблом, сплачували казенного мита 292 505 крб. сріблом та відповідно мали чистого прибутку з пропінації 872 273 крб. сріблом [458; 192]. До 1844 року прибуток від винного продажу поміщики вилучали за посередництва передачі цієї статті разом з деякими іншими в орендне утримання; орендаторами були всюди євреї [458; 193].

До 1850 р. винокуріння було цілком вільне у привілейованих губерніях, поза будь-яким казенним наглядом, збирали тільки з власників питейне мито по 60 коп. на ревізьку душу, яка була в кожному маєтку. З 1 січня 1850 р.

---

³ Як відомо, положенням від 23 листопада 1849 року винокурне мито з душ замінено акцизним збором по 75 коп. сріблом з відра на споживання вина.

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

накладено перший акциз в розмірі 75 коп. з відра, і акциз цей для стягування віддано було у відкуп, але без усякого визискування як для винокуріння, так і для самого питейного продажу: вихід вина, перевезення його в підвал і вивезення з нього в продаж піддавався нагляду відкупа. Акциз стягували повірені відкупу під час самого продажу [330; 40]. З 1851 р. акциз із вина, яке викурювали в привілейованих губерніях, стягували в розмірі від 1 крб. 20 коп. до 1 крб. 60 коп. з відра [361; 5].

З 1851 р. на зміну митному збору з винокуріння в колишніх привілейованих губерніях було запроваджено акциз з хлібного вина, який стягувався з усього спирту, що йшов на місцеве споживання, в розмірі 1 крб. 20 коп. з відра. Замість акцизу з питейних закладів у місцях вільного продажу вина для цих закладів було встановлено патентний збір, і плату за патенти порівняно з ціною виданих раніше свідоцтв було значно підвищено [468; 14]. Положення від 23 листопада 1849 р. набувало чинності 1 січня 1851 р., заклавши створені для нагляду за роздрібною торгівлею алкогольними напоями губернські і повітові комітети. Посади, які перебували при ревізійних відділеннях других асесорів для завідування винними столами, ліквідували, а розміщення чиновників, які обіймали ці посади, надано найближчому розпорядженню міністра фінансів на підставі загальних законів. Призначуваних за новими штатами чиновників визначили вчасно, щоб вони могли вступити в обов'язки з 1 вересня 1850 р. [243; 92]. Для ближчого спостереження за впровадженням акцизної системи і відповідних цьому положенню місцевих розпоряджень призначали повітових акцизних спостерігачів [243; 241зв.].

Згідно із положенням «Про акциз із хлібного вина і про патентний збір з місць роздрібної торгівлі алкоголем у губерніях» від 23 листопада 1849 р., акцизу підлягало хлібне вино і хлібний спирт, який належить для місцевого споживання у визначених губерніях як в місцях вільної торгівлі, так і в чарочних відкупках, крім вина і спирту, які

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

відправляли за кордон і в інші губернії, і взагалі в випадках, які визначені цим положенням (параграф 90) [243; 241зв.].

Акцизний збір віддавали у відкупне утримання: чи за повітами, чи у цілій губернії, чи кількох губерніях, які становлять одне генерал-губернаторство, за найближчим розглядом міністра фінансів і з затвердження урядуючого сенату [243; 241зв.].

У місцях чарочного відкупу ціна алкогольних напоїв визначалася відкупними умовами. Поза межами чарочного відкупу хлібне вино й інші напої продавалися за вільними цінами з тими обмеженнями, які встановлені для підтримки суміжних місць вільної торгівлі, чарочних відкупів і прикордонних відкупів великоросійських губерній [243; 241зв.].

За іменним його імператорської величності височайшим указом для урядуючого сенату 23 листопада 1849 року, за власноручним його величності Миколи I підписом, з додатком положення про акциз із хлібного вина і про патентний збір з місць роздрібної торгівлі алкоголем в губерніях: Віленській, Гродненській, Мінській, Ковенській, Вітебській, Могильовській, Київській, Подільській, Волинській, Чернігівській, Полтавській, Харківській, Катеринославській, Таврійській, Херсонській і в області Бессарабській, замість винокурного податку і митного збору [243; 91].

Торгівля алкоголем дозволялася в магазинах і підвалах, які існували при винокурних і горілчаних заводах, у трактирних закладах, поштових готелях і ренскових погребах, а також у таких місцях [243; 245]:

- 1) питейні дома, в тому числі заїжджі чи корчми і шинки;
- 2) тимчасові виставки;
- 3) відерні і штофні крамниці;
- 4) горілчані погреби чи магазини.

Держава брала на себе повний контроль за торгівлею алкоголем: відкриття знову питейних закладів у населених маєтках поза містами, містечками і поселеннями, на

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

переправах, пристанях і поблизу водяних млинів, на дорогах (крім соляних, параграф 58) допускається з дозволу начальника губернії, не інакше, як по суттєвій необхідності, а на дачах казенних і з дозволу міністерства державних маєтків [243; 245зв.].

Для врятування від підриву казенних відкупів у великоросійських і привілейованих губерніях встановлено правила: про не створення питейних закладів, на 20-верстній відстані від кордонів великоросійських губерній поза поселеннями і не на великих дорогах (ст. 541 Уст. о пит. сб. и акц. св. зак. т.5. прод. 8.); про не відкриття знову питейних закладів ближче як за 2 версти від поселення, де є казенний чарочний відкуп, а також за 2 версти від округів військових поселень (309 ст. уставу) [243; 246].

У питейних закладах продавалися споживачам напої лише російського виробництва, а саме: в питейних домах і на виставках:

1) трипробне вино розпивочно чи дрібно, а на винесення відрами, напіввідрами і чверть-відрами, також у запечатаному чи принесеному посуді, штофами (десята частина відра, чи десять чарок), напівштовами (двадцята частина відра, чи п'ять чарок), чверть-штофами (дві чарки), чарками (сота частина відра);

2) горілки, наливки і настоянки – ящиками (60 штофів, чи 6 відер); напівящиками і чверть-ящиками, штофами, напівштофами чи пляшками;

3) пиво і мед тими самими мірами, розпивочно і на винос.

У відерних і штофних крамницях лише на винесення трипробне вино, а горілки різні, пиво і мед відрами, піввідрами і чверть-відрами; в запечатаному посуді ящиками, напів'ящиками, чверть-ящиками, також штофами, напівштофами, чверть-штофами і осьмушками штофа, а пиво і мед пляшками [243; 246].

У законодавстві визначався і розклад роботи закладів торгівлі алкогольними напоями: торгівля в питейних закладах

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

здійснюється щодня: в зимовий і осінній час – із сьомої ранку, а в літній і весняний – від сходу сонця до десятої годин вечора; в містах же, містечках і на ярмарках – з того самого часу до одинадцятої вечора. У селах, де є церкви, у неділю, храмові і табельні дні розпивочна торгівля забороняється до закінчення в церкві Божественної літургії і під час Хресного ходу. В містах продаж напоїв не дозволено від початку до закінчення служби чи коли здійснюється Хресна хода [243; 246].

На питейні заклади, які законно влаштовані і законно діями до видання положення від 23 листопада 1849 р. видавали річні свідоцтва на гербовому папері таких розрядів [243; 247зв.]:

1) у містах, містечках, на поштових і торговельних трактах, у селах, де існують ярмарки і торги, урядом затверджені, і на пристанях, де зупиняються судна і барки з товарами і різними виробами, і на тимчасові виставки – 15 крб., а на інші питейні заклади – 35 крб.

2) в інших місцях – на тимчасові виставки на 10 крб., а на інші питейні заклади на 25 крб.

Адміністрування алкогольного акцизу в Київській губернії обходилося державі у круглу суму. Штат питейного управління в Київській губернії був таким: акцизних наглядачів – 24 (оплата кожному – 400 крб.), писарів – 24 (оплата – 100 крб.), на роз'їзди – 100 крб. Разом у губернії – 18 000 крб. [243; 278 зв.].

Про деякі спірні моменти у справі патентування торгівлі алкоголем засвідчують архівні матеріали. Київська казенна палата в 1851 р. відмовила поміщику с. Лішні Добринському в перерахуванні двох питейних домів, які належали до його маєтку, села Лішні, з першого у другий розряд [93; 5]. Оскільки визначені питейні заклади стояли на торговельному Бердичівському тракті, вони відповідно до параграфу 77 височайше затвердженого положення про акциз із хлібного вина, мали бути залишені в 1-му розряді з платнею за свідоцтва по 35 крб. сріблом [93; 9]. Натомість поміщикові

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

полковнику Еразму Стогову, який володів шинком у селі Шпитьках Київського повіту, у 1852 р. дозволили перерахувати його з 1-го у 2-й розряд [92; 4зв.]. Вагомою причиною, що спонукала до такого рішення, стало те, що Шпитьки не стоять лише на великій дорозі, а і не на значному тракті і в самому селі ні заїжджого двору, ні трактової корчми ніколи не існувало, і тепер крім шинку немає» [92; 1зв.].

З 1859 р. в дев'яти з названих губерній (Вітебській, Мінській, Гродненській, Ковенській, Полтавській, Чернігівській, Подільській, Волинській і Бессарабській) чарочні відкупи в містах і містечках було ліквідовано із заміною їх загальним підвищенням акцизу з вина на 40 коп. на відро від 25 до 30 градусів за Гессом, що становило збільшення акцизу на спирт від 90 до 100 градусів приблизно на 65 коп. [468; 14].

На думку І. Гуржій та О. Гуржія, в 50-х – на початку 70-х років XIX ст. з новою гостротою виникали ті чи інші проблеми в оподаткуванні та впорядкуванні торгівлі в місті Києві, адже стан її залишав на незадовільному рівні. Державна рада висловила думку й розробила постанову «О взимании сбора с трактирных заведений, открываемых во время лагерного расположения войск близ г. Киева», яке 7 листопада 1851 р. затвердив імператор [315; 161]. На нашу думку, проблеми з оподаткуванням могли також виникати з подальшими обмеженнями в торгівлі алкоголем.

До 1863 р., тобто до нового питейного положення, винокуренна Росія поділялась на дві частини: східну, де панувала відкупна монопольна система, і західну, де був вільний продаж вина, за винятком казенних міст, військових поселень і небагатьох казенних оброчних маєтків поблизу великих міст, як наприклад Київ. Тому губернії ці називали привілейованими. До них належали всі західні, малоросійські, білоруські і південні [330; 39]. Оцінюючи монопольну відкупну систему до 1863 р. в Російській імперії, службовці засвідчували корупцію: «Не кажучи вже про величезну кількість безпосередньо і опосередковано зацікавлених у

відкупах осіб усіх рангів і ступенів, навіть багато діячів непідкупної чесності через страх розпочати реформи вважали неминучим це зло, яке глибоко в'їлося в державний механізм, необхідною умовою процвітання російських фінансів» [361; I].

Напередодні скасування відкупів 1863 р. корупція відкупників набула колосальних розмірів. Перед самим скасуванням ця група експлуататорів скарбниці і народу складалася зі 146 осіб, які зобов'язані були заплатити скарбниці за рік 127 769 488 крб. 32 коп. (самі ж відкупники отримували понад 600 млн крб.) [361; I]. Уряд небезпідставно визнавав, що відкупники приховують значну частку своїх прибутків: за даними лише 16 привілейованих губерній, з 1851 по 1859 р. сума одного отриманого відкупниками акцизу за ярликами, які видавали на відпуск вина з заводів, перевищила 73% суми відкупу, яку вони сплачували до скарбниці, і жодного разу не була нижчою за 36%. За приблизним підрахунком Бабста, щорічний валовий прибуток відкупників сягав у всій імперії 600 млн крб. (тільки у Великоросії – від 182 до 202 млн крб.), Іліша – від 500 до 600 млн; а за Закревським – до 781 млн крб. сріблом [361; 9].

Система відкупів вражала розмірами і впливом. Загальна кількість усіх питейних закладів в імперії (за сенатськими реєстрами до торгів на відкуп) становило в 1859 р. 77 838. За пропорцією, загальний склад відкупних службовців мав сягати 280 000 осіб. Хабарі і пригощання тих, від кого залежало віддавання відкупів, практикували в надзвичайних розмірах [361; 10]. Печальний бік відкупної системи полягав у тому, що уряд для підтримки питейного прибутку від можливого падіння був змушений ставитися до дій відкупників поблажливо [361; 10].

Як слушно наполягав Н. Терський, торгівля спиртними напоями залишалася загалом у руках відкупників, і хоча на основі закону у відкуп здавали тільки акцизні статті, насправді, беручи на утримання той чи інший відкуп,

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

відкупники засновували свої розрахунки на вигодах від продажу власного вина, прибуток від акцизних статей мав другорядне значення і в деяких випадках був взагалі нікчемним [468; 11].

У Київській губернії відкупні платежі зростали поступово. Так, 1828 р. на торгах встановлено сплатити відкупниками відкупних сум із торгівлі спиртними напоями – 133 620 крб., надійшло відкупного прибутку 133 603 крб., видаток на управління питейним збором – 514 крб., чистого прибутку з відкупів – 133 089 крб. 1851 р. відкупні платежі збільшилися: на торгах встановлено сплатити відкупниками відкупних сум з торгівлі спиртними напоями 598 600 крб., надійшло відкупного прибутку 592 070 крб. [438; 6]. 1859 р. показники відповідно становили: на торгах встановлено сплатити відкупниками відкупних сум із торгівлі спиртними напоями – 1 393 050 крб., надійшло відкупного прибутку – 1 201 191 крб. [438; 137]. Якщо до державного бюджету Київська губернія в 1827–1831 р. давала від торгівлі алкоголем 133 620 крб., то в 1859–1863 рр. – 902 150 крб. [438; 387].

У Київській губернії прибутку за патенти і ярлики для торгівлі алкогольними напоями держава отримала в 1858 р. 146 561 крб., в 1859 р. з акцизних відкупів з алкоголю надійшло 1 656 882 крб., за чарочними відкупками – 1 201 191 крб. [438; 180]. Відкупники отримали від акцизних відкупів з алкоголю в 1851 р. 1 668 511 крб., в 1859 р. 2 104 563 крб. [438; 223]. Прибуток держави від патентного збору на торгівлю алкогольними напоями становив у 1859 р. 139 710 крб. [438; 376].

Про схожу тенденцію до постійного зростання надходжень від торгівлі алкоголем свідчать і такі цифри: «збільшення прибутків протягом 1851–1859 рр. було таким: у великоросійській губерніях – на 66%, сибірських – 103%, у привілейованих – 59%, загалом у Росії – 66%» [438; 467].

Під час обговорення питання реформування системи управління збору податків у галузі торгівлі алкогольними

напоями протягом 1858–1860 рр. у спеціально створеному комітеті і в Державній раді Російської імперії визнали, що з 1 січня 1863 р. в Росії мали запровадити загальну акцизну систему стягнення питейних зборів з посередництвом казенного управління. З приводу головної причини проти такого заходу – неможливості знайти достатню кількість надійних чиновників – Державна рада висловила, що «така підстава, як неблагонадійність чиновників, може бути застосована до всіх частин адміністрації і державного господарства; але ця обставина в жодному разі не може зупиняти і взагалі не зупиняє корисних заходів» [361; 13].

Височайше затвердженим 4 липня 1861 р. положенням про питейний збір з 1 січня 1863 р. питейні відкупи було ліквідовано і встановлено новий спосіб вилучення питейного прибутку, який полягав: 1) в оподаткуванні міцних напоїв, які виготовляють на заводах, акцизом; 2) в оподаткуванні особливим збором заводів для виготовлення напоїв і місць торгівлі напоями; 3) в запровадженні у складі міністерства фінансів особливого департаменту, який займався неокладними зборами, і для спостереження за правильністю надходження цих зборів на місцях – особливого акцизного управління. Новий спосіб отримання питейного прибутку отримав назву акцизної системи [361; II].

Акцизна система у колі науковців викликала різноманітні оцінки. Так, Н. Терський вказав, що «результати знову запровадженої в 1863 р. акцизної системи за 27 років її існування, звичайно, мали виразитися з повною визначеністю. Одні вважають чинну нині систему перлом державної мудрості, інші ж навпаки, бачать в ній джерело різних державних і народних бід» [468; X].

П. Швапенбах, оцінюючи податкові новації другої половини XIX ст., наполягав на стабільності розміру прибутку від акцизу з алкоголю. Питейному податку за обсягами прибутку належить перше місце: в 1860-х роках, після ліквідації відкупу, акциз з алкоголю став давати понад 100 млн крб., близько третини всіх бюджетних

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

ресурсів того часу; і тепер, з наближенням кошторису до 2 млрд крб., питейний прибуток дає, як і раніше, третину всіх податкових надходжень казначейства [496; 49]. Зокрема, після ліквідації відкupu, в 1863 році, акциз було встановлено в розмірі 4 крб. з відра чистого спирту; в наступному році підвищено до 5 крб. становлячи, зважаючи на ціну спирту, від 100 до 200% його вартості, податок залишався без подальшого підвищення до 1870 р. За такого обкладення за перші сім років акцизу зі спирту⁴ надходило в середньому по 116 млн за рік [496; 51]. На думку П. Шванебаха, у Росії в прямій залежності від підвищення акцизу скорочувалося споживання вина [496; 51]. С. Єремєєв, проаналізувавши становище з торгівлею алкоголем у Київській губернії в першій половині XIX ст. і до 1874 р., помітив інші тенденції [330; 61].

Дані з Київської губернії доводять, що питейний прибуток не тільки не зростав співмірно зі збільшенням акцизу, норм і патентної плати, а більше падав. В останній перед зміною оподаткування торгівлі алкоголем 1863 р. наповненість бюджету від торгівлі алкоголем мала такі параметри. 1859 р. в Київській губернії порівнянно із 1858 р. споживання горілки, за яку було сплачено акциз, зросло на 0,73%, у відрах трипробного вина – з 3 482 202 до 3 507 605 [438; 1–3]. 1862 р., за існування у привілейованих губерніях вільної торгівлі напоями і акцизом 75 коп. з відра, питейного прибутку в Київській губернії було понад 3 млн крб.; крім того, в казенних маєтках питейного орендного прибутку було близько 400 тис. крб. [330; 65]. В 1860 р. вино постачали у скарбницю за ціною від 65 коп. до 1 крб. 23 коп. за відро полугара, тоді як вартість його виробництва з тодішніми низькими цінами на хліб була, ймовірно, не вище ніж 30 чи 40 коп. [468; 54].

Акциз з алкоголю зростав так: 1863 р. – по 4 коп. з градуса, 1864 р. – по 5 коп. з градуса, 1870 р. – по 6 коп. з

---

⁴ Незважаючи на побічні статті питейного прибутку, тобто патентного збору і акцизу з пива, дріжджів, фруктових горілок і виробів зі спирту.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

градуса. 1863 р. із заводів винокурних і горілчаних у Київській губернії податку 4 213 590 крб., з гуртових складів – 696 587 крб., із заводів пивоварних – 38 328 крб., медоварних 1239 крб., питейний збір – 304 239 крб., процент за невнесення в термін акцизу – 5315 крб., штраф за порушення постанов про питейний збір – 717 крб. Усього – 5 260 019 крб. 1872 р. із заводів винокурних і горілчаних у Київській губернії податку 3 805 682 крб., з гуртових складів – 1 379 790 крб., із заводів пивоварних – 65 335 крб., медоварних – 2979 крб., питейний збір – 407 220 крб., процент за невнесення в термін акцизу – 864 крб., штраф за порушення постанов про питейний збір – 6403 крб. Усього – 5 668 275 крб. [330; 62].

Тобто в 1872 р. питейного доходу в Київській губернії було більше порівняно із 1863 р. лише на 408 255 крб., тобто на 7,6%, тоді як акциз в той самий час збільшено на 50% [330; 64].

Високі податки на вино і патенти з усіма іншими обмеженнями сприяють лише скороченню споживання правильного і посилюють пияцтво як зловживання [330; II]. П'яниці і пияцтво тут ні до чого – причини пияцтва названі вище, і вони зовсім не належать до винокуріння; хто знайомий із колишніми питейними монопольними відкупками, той знає, що відкупники найбільше розраховували не на п'яниць, а на багатих і правильних споживачів, а де таких людей було більше, там і прибуток був вищим.⁵

Д. Миропольський наполягав на значущості дотримання економічних законів під час формування держбюджету, особливо планування непрямих податків: збільшення непрямих податків має межу, що виражається платіжною силою населення, яку безкарно переходити не можна навіть в інтересах самого фіска. За непрямыми податками, коли вони

---

⁵ На підтвердження цієї думки вкажемо дані про питейний прибуток за 1870 р., розраховуючи по губерніях на душу населення: С.-Петербурзька – 6 крб. 53 коп., Московська – 4 крб. 98 коп., Київська – 2 крб. 80 коп., Новгородська – 1 крб. 35 коп., Самарська – 1 крб. 57 коп., Вятська – 1 крб. 29 коп.

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

стосуються предметів споживання, стоять самі виробництва, які платять цей податок, те чи інше положення яких перебуває у прямій залежності від розміру обкладення [387; II]. Зауваження російського вченого дуже доцільні, оскільки протягом 1855–1878 рр. надходження від непрямих податків зросли втричі. У 1855 р. прибуток від непрямих податків ледь сягав 116 млн крб., тоді як надходження непрямих податків в 1878 р. перевищувало 345 млн крб. Тож непрямі податки давали казні прибутку втричі більше 1855 р. [387; III].

П. Шванебах наголошував, що не завжди меншому споживанню горілки на душу відповідає менше пияцтво в народі. Давно відомо, що два ці явища не обумовлюють одне одного: середня кількість спожитого вина у нас значно менша, ніж на Заході, прояв же народного пияцтва в бридких формах, на жаль, переважає все, що можна бачити там [496; 53].

С. Єремеев наполягав, що вирішення соціальних негараздів, поширення освіти, зниження податків на торгівлю алкоголем спричинять зменшення рівня пияцтва. Для ліквідації першої і головної причини, яка спричиняє розвиток алкоголізму, необхідно прагнути найбільше до влаштування таких закладів, з існуванням яких можна було б розраховувати на правду і порядок, [330; 75]. І П. Шванебах, і С. Єремеев зазначали, що заходи держави: зростання ставок оподаткування торгівлі алкоголем, брак соціальної справедливості (особливо в судах) – породжували подальше зростання алкоголізму.

У 1858–1859 рр. в Росії виник рух тверезості. Тисячі сіл, сотні тисяч людей виносили рішення про закриття питейних закладів, брали на зборах обітницю – ні чарки [383; 321]. У Ковенській та інших колишніх привілейованих губерніях римсько-католицьке духовенство проповідями і переконаннями спонукало народ утворювати товариства тверезості. У великоросійських губерніях у багатьох місцях сільські товариства обіцяли не пити вина і за зловживання ним встановлювали навіть покарання грошові й тілесні [468; 61].

Литву і 32 губернії Росії охопив рух тверезості. Справа дійшла до знищення кабаків. За замах на головне джерело прибутків незадоволене самодержавство кинуло проти селян війська. Після придушення всіх осередків тверезості близько 800 осіб було віддано військовому суду [362; 112]. Держава схильна була скеровувати певні кошти на рух тверезості, але за однієї умови – збереження державного контролю над торгівлею алкоголем.

На утримання товариств тверезості в Росії з 1894 р. по 1902 р. скарбниця витратила 15 616 417 крб. Що стосується діяльності і корисності цих закладів, то слушною видається думка Київського генерал-губернатора М. Драгомирова: «Не будучи близько знайомим зі справами товариств тверезості, я утримуюсь від рішучих суджень з цього приводу. Але вважаю, було б не зайвим піддати діяльність цих товариств дослідженню з метою визначення користі, які вони дають, із сумами, що на них витрачаються. Можливо, суми ці корисніше використати на потреби народної освіти і утримання народних училищ, ніж чайні і схожі заклади» [496; 70].

Домінантним виявився державний інтерес, якому підпорядковувалися інтереси кожної людини, нехтувалося занепадом фізичного і морального здоров'я. Такі пріоритети пояснюються так. На початку XIX століття горілчаний прибуток становив 25% всіх прибутків, у 1859–1863 рр. – 40%, а в 1892 р. з 970 мільйонів держприбутків 28% дав алкоголь. На що ж витрачало самодержавство свої прибутки? Головна стаття від Петра I до Миколи II – видатки на армію. Навіть у мирному 1892 році після платежів за боргами залишилося на всі видатки 659 млн крб. З них 284 млн крб., чи 43%, пішло на армію. Ще 40 років раніше, коли хтось порушив питання щодо алкоголю, в якому самодержавство топить народ, член державної ради граф Канкрін сказав як відрізає: «У нас що не кабак, то батальйон» [362; 112].

М. Терський влучно помітив значущість алкогольних прибутків для державного бюджету. За часів системи, коли вино відпускалось відкупникам за ціною близькою до

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

заготівельної, чистий прибуток скарбниці визначався головним чином розміром відкупної суми. За системи акцизно-відкупного комісіонерства, коли відкупну ціну вина було збільшена, виручка скарбниці від постачання вина відкупникам становила головну частину прибутку, а відкупні суми, навпаки, відповідно впали. Загальна ж сума питейного прибутку, яка складалася частково з надприбутків від продажу вина відкупникам, частково з сум, отриманих на торгах за відкуп, залишилася майже без змін [468; 12].

Загальні результати застосування в Росії відкупної системи виявились у всіх відношеннях незадовільними як для скарбниці, так і для держави загалом. Скарбниця недоотримала значну частину питейного податку, який, однак повністю сплачувало населення і він надходив на користь відкупників. Населення було позбавлене можливості правильного регулярного споживання вина і мусило платити дорого за напої низької якості і розпивати їх у кабаках, звикало до непомірності і зловживання ними, що, звичайно, відображалось шкідливо як на народній моралі, так і на добробуті. Урешті винокурна промисловість була до останньої межі утискувана і перебувала в такому становищі, що між нею і хліборобством не могло утворитися міцного зв'язку, тому винокуріння якщо і мало, то лише невелике сільськогосподарське значення. Це проявлялися в окремих місцевостях тим з більшою силою, чим довше і повніше застосовували в них систему відкупів [468; 58].

Порівняно з іншими звичними державними доходами питейний за весь час чинності акцизної системи займав перше місце і становив близько третини загальної суми означених доходів, коливаючись від 32 до 37% цієї суми [68; 107].

Торгівля цукром

Солодкі продукти в раціоні мали приносити задоволення. До ознайомлення європейців із колоніальним тростинним цукром його функції виконували мед і фрукти, які лежали в основі всіх страв із солодким смаком, від салатів

до алкогольних напоїв. Великобританія як королева морів, забезпечуючи собі монопольне становище на ринку колоніальних продуктів, мала найбільший зиск і від торгівлі тростинним цукром. Протистояння між Францією та Великобританією поставило на порядок денний питання про континентальну блокаду, і саме імператор Франції Наполеон, підштовхуваний бажанням зменшити англійські впливи і прибутки від колоніального цукру 25 березня 1811 р., видав декрет про виділення 80 000 акрів землі для вирощування цукрового буряку, аби отримувати з нього цукор (доки буряки вирощували тільки на корм худобі). Проект заміни тростинного цукру на буряковий мав довгу історію, пов'язану з необхідністю досягти таких результатів виробництва, які були конкурентоспроможними у боротьбі з колоніальною тростиною.

Спроби виготовлення цукру з буряку в Російській імперії мали місце із 1802 р. В Україні піонером цукропромисловості виявився поміщик Київської губернії: в селі Трощині Богуславського повіту в 1822 р. магнат Понятовський збудував перший в Україні цукровий завод [326; 19]. Складався він із кількох сараїв. Очищення, як і подрібнення цукрових буряків, робили вручну. Заготовлені на тертушці буряки відтискали гвинтовими пресами. Одержаний сік виливали у спеціальні казани та випарювали на відкритому вогні, а потім зливали у форми для кристалізації. Таким способом з центнера солодких коренів добували по 2,5–4 кілограми цукру. Завод за добу переробляв 250–300 центнерів буряків [314; 33].

Поширенню цукроваріння сприяли певні фактори. Так, київський цивільний губернатор був упевнений, що у Черкаському, Чигиринському, Звенигородському, Уманському, Таращанському і Канівському повітах, у яких ґрунт досить сприятливий до вирощування цукрового буряку, а місцевість надає можливість постачати заводи паливом, господарство скероване до розвитку цукробурякового виробництва у значних обсягах» [67; 13зв.].

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Почин Понятовського мав гідних продовжувачів. З 1828 р. в маєтку поміщика графа Мощинського Київської губернії Уманського повіту влаштовано цукровий завод, на якому виробляли цукровий пісок з цукрового буряку. Завод був завдовжки 36, завширшки 5,5 сажня. «У ньому чотири котли першого сорту мірою кожен 250, а другого сорту – 14 мірою 175 відер, п'ятеро робітників із селян. У виробництво цукрового піску в матеріалі, крім цукрового буряку і костей, входять купоросна олія, волова кров і вапно, чого скільки на рік, визначити неможливо, тому що цей завод ще зовсім не вдосконалений, і про кількість використаних матеріалів певних відомостей не зібрано. Тепер робиться одна проба, на яку використовують купоросні олії і вапна до 100 пудів, вироблено на цьому заводі жовтого піску 250 пудів, який малим числом переробляють на білий пісок і використовують у домі поміщиці і випускають у продаж різним особам по 25 крб. за пуд» [115; 173]. Як бачимо, цукор отримав належне ставлення поміщиків через можливість отримати надприбутки завдяки дармовій праці кріпаків та високій ціні самого продукту, який вважався товаром для багатих.

Про те, що цукор був елітним продуктом, харчем люк்சусу, товаром розкоші, засвідчують факти розмірів корупції. Так, у 1830 р. київський купець дворянин Павло Добровольський звернувся з листом-скаргою до міністерства юстиції про спроби підкупу євреями Гернерами вищого начальства в Санкт-Петербурзі [277; 1]. А справа полягала в тому, що в київському магістраті і губернському правлінні розглядали справу про злодійсько-шахрайський вчинок (підроблення підпису) євреїв Гернерів, зроблений ними 1828 р. під час купівлі у стародубського міщанина Шебедина 165 пудів цукру (вартістю на 10 452 крб. 50 коп.), який належав товаришу прохача купцеві Лайкевичу. Губернське правління, незважаючи на викриття Гернерів в означеному вчинку власним їх зізнанням, показами свідків, письмовими та іншими доказами, звільнило їх від будь-якого суду і стягнення, а

Добровольського і Шебедина присудило до штрафу, арешту і відповідальності перед Гернерами. Добровольський на такий неправильний висновок губернського правління подав урядуючому сенату скаргу. Отримавши повідомлення, що один з Гернерів надіслав у Санкт-Петербург клопотання за цією справою 5 тис. крб., позивач виявив побоювання у правильності доповіді справи сенату, а тому і просить покровительства [277; 1зв.]. Про цю обставину Добровольського повідомив добродієць київський купець, що проживав у Санкт-Петербурзі Олександр Коноплін, який мав намір купити у нього цукру і просив «приказать для меня отпустить сахару сто пудов полурехвенату, а я постараюся за приездом вашим вам деньги уплатить» [277; 2]. Тобто бачимо, що торгували цукром в кредит, контрагенти інколи вдавалися як до законних методів торгівлі, так і до шахрайств.

Купці долучалися не лише до торгівлі готовим продуктом, а й накопичивши необхідні кошти, ставали або орендаторами, або власниками цукрового виробництва, не полишаючи торгівлі солодким продуктом. Так, за даними О. Крижановської, 1839 р. підприємці Смиренки у Ташлику на Черкащині побудували перший у Російській імперії паровий пісково-рафінадний завод. Смиренки також орендували й запустили цукроварні в селах Олександрівка, Орлівка, побудували завод у Руській Полянні [363; 155]. І. Довжук схильний визнавати часом заснування ташлицького заводу 1843 р., відкрив його Федір Степанович Смиренко (1791–1867 рр.), співзасновник фірми «Брати Яхненки і Смиренко», що спорудила 1848 р. городищенський цукрово-рафінадний завод поблизу Млієва [324; 29].

У цукрову промисловість, де поміщики протягом усього дореформеного періоду займали монопольне становище, поступово проникав купецький капітал. Д. Журавський зазначав, що деякі цукрові заводи Київської губернії будували поміщики в компанії зі сторонніми особами на позичені у купців гроші. Загалом в українських губерніях у

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

1848 р. в оренді в купців перебувало поміщицьких цукроварень: на Волині – 1, Київщині – 3, Поділлі – 6, Полтавщині – 2 і на Чернігівщині – 6 [318; 348].

Прибутки цукрозаводчиків і купців були непорівнянними із заробітними платами робітників, що обслуговували цукровиробництво, яке й саме було дорогим. Спалювали велику кількість дров (25 кубічних сажнів на переробку 1000 центнерів буряків). Усе це спричиняло подорожчання продукції. У 1840 р., наприклад, на виробництво пуда цукру витрачали за тодішніми цінами 7 крб. 20 коп. Важка і виснажлива праця на цукроварні була низькооплачуваною. За 12-годинний робочий день чоловіки одержували 15 коп., жінки – по 7–10 коп., а діти – по п'ятаку [325; 19].

Високі видатки на цукроваріння спонукали підприємців шукати способи оптимізації витрат і концентрації виробництва. Наприклад, поміщик Й. Понятовський в 1846 р. за півтора кілометра від Таганчі, у селі Поташні, руками кріпаків збудував цукровий завод, який виробляв щороку 7 тисяч пудів цукру [446; 545].

Повільність бюрократичної машини Російської імперії давала змогу формувати середньострокові плани виробництва за умови, що отримано дозвіл на заснування підприємства. Зміни в оподаткуванні відбувалися з урахуванням усіх позитивних і негативних наслідків.

Зважаючи на потужний старт нової переробної галузі – цукробурякової, уряд у 1848 р. запровадив перший акциз із цукру. Змін у податковому законодавстві довелося чекати 15 років. Так, завідування податком на цукор передано з департаменту мануфактур і внутрішньої торгівлі в департамент неокладних зборів з 1 січня 1865 р. У той час бурякоцукрову промисловість координував височайше затверджений 26 листопада 1863 р. устав про акциз із бурякового цукру, який отримав застосування з 1 травня 1864 р. і замінив устав 25 лютого 1848 р. Він встановив з 1 вересня 1848 р. стягування акцизу з цукру [361; 210].

Цукрозаводчики Київської губернії звелися на ноги і могли впливати на рішення загальнодержавного значення, зокрема стосовно фіскальної політики. Зусилля київських підприємців зосереджувалися на захисті цукроварної галузі. У 1853 р. виявилось, що бурякоцукроваріння могло завадити отриманню надприбутків Санкт-Петербурзьким та Ризьким купцям. Тому вони наполягали на збільшенні акцизу із продукції цукробуряковаріння або зменшенні податкового навантаження з продукції цукроваріння на основі тростинної сировини [140; 1]. Це засвідчувало зростання конкуренції на ринку цукру та впливу зовнішньої торгівлі на закономірності внутрішньої. А ще більше вказували на бажання здобути домінуюче становище на ринку саме Санкт-Петербурзьким цукровикам, які налагодили виробництво цукру-піску та цукру-рафінаду на власних парових заводах.

Підстави для занепокоєння російських купців були, але значно перебільшені, оскільки ціна на цукор знизилася так, що вибілений цукробуряковий пісок, який коштував так само, як гаванський – в 1850 р. 6 крб., з 1851 р. продавали по 4 крб. 50 коп. Київські цукровари пояснювали такі цінові зміни тим, що було ліквідовано митну смугу із Царством Польським. Урожай буряків у 1850 р. був бідним і не міг спонукати до таких цінових коливань.

У другій половині 1851 р. в Київській губернії ціни на буряковий цукор-пісок зросли до 5 крб. Амплітуда цін засвідчила, що київським цукрозаводчикам доводилося стикатися з більшим викликами, ніж російським. На підтвердження цього надавали таку інформацію: «Рафінери колоніального цукру закидають бурякоцукровій промисловості, що вона користується протекціоністським митом, яке дорівнює 100%, бо гаванський цукор-пісок обходиться в С.-Петербурзі близько 4 крб., а мито становить 3 крб. 30 коп. Але складні обставини, під впливом яких розвивалась та існує наша промисловість, і між якими достатньо згадати про продаж на тривалі терміни і великі відстані, тому роблять теоретичні припущення, що у той час, коли гаванський цукор

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

продається в С.-Петербурзі близько 7 крб. 50 коп., тутешні заводчики змушені його збувати по 5 крб., навіть по 4 крб. 50 коп. » [140; 2в.].

Когорта цукроварів Київської губернії за посередництва київського генерал-губернатора І. Васильчикова звернулася до центральної влади про недопущення підвищення акцизу з бурякового цукру. Губерніальна влада повністю погодилася з мотивами київських підприємців, оскільки розуміла важливе значення цукрового виробництва для Київщини: «Якщо вилучити з цієї ціни (вартість цукру з імпортованої тростини 7 крб. 50 коп.) акциз, то виявляється, що покровительство, яким користується бурякоцукрова промисловість, зовсім не відповідає вищезазначеному умоглядному висновку» [140; 3].

Товариство цукрозаводчиків турбувалося про передове місце губернії. На Київщині на 1853 р. налічувалося 78 цукробурякових заводів, і більше третини цих закладів діяли парами. Із загальної кількості 27 141 541 пуда цукрових буряків, зібраних, за офіційними даними, в 1848 р., для всіх цукробурякових заводів імперії і Царства Польського Київська губернія дала 12 712 500 пудів, чи майже половину [140; 13]. Це вдавалося завдяки високим ризикам у кредитній сфері, а саме в умовах «повного занепаду кредиту, який примушував цукроварів для утримання самих закладів вдаватися до допомоги лихварів і жертвувати навіть майбутніми прибутками на користь поточних потреб» [140; 15], незабезпечення прохань губерніальної влади про «надання із київської контори комерційного банку позик» [140; 16], романтичному й раціональному захопленню новітніми розробками у машинній галузі, забезпеченню роботою тисяч селян, які погодилися вирощувати нову культуру – буряки, а це призводило до витіснення хліборобства та винокуріння. Як зазначав київський генерал-губернатор, «винокуріння з різних причин уже не дає власникам колишніх вигод, а інколи не винагороджує праці і капіталу, на них використаного» [140; 13в.]. А на думку київського цивільного губернатора, в 1853 р. певні ризики були притаманні і цукроварінню

Київської губернії: «Цукробурякова промисловість особливо розвинута в Київській губернії, може в даному становищі і внаслідок можливого припинення підвезення до наших портів іноземного піску, надала значні вигоди заводчикам і частково всім дотичним до цієї промисловості, але, на жаль, з підвищенням ціни цукор на шкоду споживачів» [67; 60].

До нових власників, готових до ризиків у власній цукроварній справі, на 1853 р. належали у повітах Київської губернії [140; 510]:

Київському: поміщик Модзелевський (власник), купець Дехтерев (орендатор). Для порівняння: у 1843 р. в Київському повіті діяли цукрові заводи, які належали поміщикам Харленському і Комаровичу [40; 13в.];

Васильківському: поміщиця Трофимова, графи Браницькі;

Сквирському: поміщики Подгорський, Хапець;

Таращанському: поміщики Свейковський, Мадейський, Шостаковський, Липковський, княгиня Сангушко. Для порівняння: в 1843 р. тут діяв один цукровий завод [40; 92];

Канівському: поміщики Понятовський, Янковський, Глембовський, Головинський, Полль, Тарнавський, Перро, князь Лопухін. Для порівняння: на 1843 р. в Богуславському повіті (Богуславський повіт згодом перейменовано у Канівський) діяли заводи поміщиків Гната Янковського, Євгена Понятовського, Мальчевського [40; 36зв.];

Звенигородському: графиня Софія Потоцька, графи Браницькі, поміщики Подолинський, Кршечковський, Адріан Лопухін, Четвериков, Орлов, Микола Лопухін, Шишковський. Для порівняння: в 1843 р. в повіті діяв один цукровий завод [40; 80];

Черкаському: поміщик Подолинський, графиня Софія Бобринська, купці Яхненки і Смиренки, поміщики Фльорковський, Орлов, Мацевич, Альбрант, Антон Залеський, Красносельська. Для порівняння: в 1843 р. зафіксовано зведення цукрового заводу поміщика Фльорковського [40; 13зв.];

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Чигиринському: граф Олексій Бобринський, поміщики Грабовський, Давидов, Калагеоргій, Росцишевський, Середницький, Фон-Стааль, Красинський, Фундуклей, Красносельський, Грабовський, Петро Лопухін, Бороздін, купці Бондареви;

Уманському: поміщики Добровольський, Ясинський, князь Антон Любомирський, поміщиці Нарішкіна, Усниц (власниця), поручиця Лагунова (орендарка);

Липовецькому: граф Потоцький, поміщик Колиско. Для порівняння: в 1843 р. побудовано цукровий завод поміщика Антона Ярошинського [40; 71];

Бердичівському: граф Ржевуський, поміщик Драгомирецький;

Радомишльському: не було цукропереробних заводів. Для порівняння: в 1843 р. існував цукровий завод поміщика Блера [40; 67].

Найбільша кількість цукрових заводів на 1853 р. була сконцентрована у повітах Чигиринському (17), Канівському (16), Черкаському (14). Натомість найменша – у Київському повіті (один), а в Радомишльському не було зовсім.

На зорі цукропереробної промисловості Київської губернії у 1843 р. найбільше заводів налічувалося в повітах Богуславському (3), Київському (2), Радомишльському (1), Черкаському (1), Липовецькому (1), Звенигородському (1), Таращанському (1) та ін. Згідно з даними «Відомостей про фабрики і заводи, що працюють в Київській губернії, за 1843 р.» [40; 98зв.], засвідчено функціонування 19 цукропереробних заводів. Серед власників закладів фігурують виключно поміщики: Четвериков, полковник Понятовський, граф Лев Потоцький, граф Бобринський, Алабрандт, Грабовський, Янковський, Мондзелевський, Харлинський, Залевський, Маврикій Комарович, графиня Марія Потоцька, полковниця Муханова, Фльорковський, Ярошинський, Мальчевський. Тобто протягом 10 років (з 1843 по 1853 рр.) зафіксовано зростання кількості цукропереробних заводів більш ніж у 4 рази. Про місце і значущість цукроваріння

Київської губернії в українських губерніях Російської імперії засвідчує той факт, що протягом 1842–1847 рр. кількість цукрових заводів України зросла з 67 до 144 [483; 568].

Про розміри виробництва та збуту пересічного цукрового заводу повідомив радомишльський земський справник, який зазначив, що у 1843 р. на цукровому заводі в с. Приборськ виготовили продукції на 2200 крб., що знайшла збут переважно на місці купцям, які проїжджали, а інколи вивозили в Київ та Житомир [40; 27]. Таращанський земський справник зазначав, що за підсумками 1843 р. цукро-переробний завод у с. Черепині виготовив продукції на суму 2000 крб. Її було продано на місці [40; 92].

Держава змушена була йти на поступки навіть у сфері управління, коли йшлося про підтримку цукроваріння і торгівлі цукром. Так, 1856 р. поміщик полковник Август Понятовський домігся від губернської влади дозволу на пересування в бізнесових справах [246; 1]. Генерал-губернатор Бібиков дозволив батькові прохача полковникові Понятовському, зважаючи на необхідність переїздів посадових осіб на заводах і фабриках, канівському повітовому казначейству, видавати подорожні документи для всіх, хто перебував при заводах і фабриках його маєтку, після подання засвідчення Понятовського про необхідність поїздки [246; 1зв.]. На тій самій підставі здійснювалася видача подорожніх і для службовців Понятовського-сина.

Тенденції, притаманні розвитку цукроваріння Київської губернії, відповідали властивим розвитку бурякоцукроварної промисловості українських губерній. Так, у середині XIX ст. у промисловому виробництві перед вела цукрова промисловість українських губерній, яка забезпечувала 80% виробництва цукру в Російській імперії. У 40-ві роки темпи розвитку цукрової промисловості знизилися, але лишалися досить високими. У 50-х роках розвиток цукрової галузі значно поживавився. У 1857 р. в Україні вже діяло 218 цукрових заводів, що становили 70% від кількості цукрових підприємств Російської імперії. У 1859–1860 господарському

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

році цукрова промисловість України налічувала 228 заводів, з яких 113 припадало на Лівобережжя, а 115 – на Правобережжя. Загальна кількість цукрової продукції, виробленої заводами, становила близько 14 млн. крб. У 1860–1861 господарському році в Україні діяло 257 цукроварень, зокрема на Лівобережжі – 132, а на Правобережжі – 125 [324; 26].

Усвідомлення державою вагомості переробної промисловості для зростання податкових надходжень в державну та місцеву скарбниці спонукала до підтримки власних виробників. Так, у 1859 р. купець Яхненко звернувся по дозвіл на безмитне перевезення машин через кордон для цукрових заводів [145; 1]. Іншим разом купцеві Іосю Дикону 1861 р. довелося вирішувати фінансові справи з іноземними виробниками машин для цукрових заводів через суд [173; 1 зв.].

Найповнішу картину торговельної практики цукрозаводчиків можемо почерпнути із заводської документації. Вона є у матеріалах фонду Києво-Куренівського цукрово-рафінадного заводу київського купця 1-ї гільдії Генріха Миколайовича Кельна (1857 р.) [104; 1].

У торгівлі цукром брали участь люди різноманітного соціального походження (купці, поміщики, міщани, чиновники та ін.), різних націй (українці, поляки, німці, євреї, росіяни та ін.). Контрагенти прагнули убезпечити власні оборудки від торговельних ризиків, тому дбали про чіткість встановлення часу, місця передачі, якості, кількості, вартості товару. Г. Кельн у 1857 р. уклав угоди про постачання цукру з Мойшею Іосем Ходоровим (7 тис. пудів цукру-піску), Мордком Городинським (8,5 тис.), У. Волкенштейном (800 пудів), Хаїмом-Мойшею Нерінштейном (732 пудів і 39 фунтів), Грабянським, Гальперіним (1000 пудів), князем Антонієм Любомирським (12 тис.), Пелагеею Чацькою (5 тис. пудів цукру-піску), сумськими купцями Іваном Харитоненком (2 тис. пудів цукру-рафінаду), Дмитром Сухановим (3 тис. пудів цукру-рафінаду), австрійським купцем Хеленталем у Відень та ін. Одні з вищеназваних осіб постачали цукор для переробки на рафінадному заводі, інші

отримували готовий цукор-рафінад. За переробку цукру-піску на рафінад Г. Кельн брав 1 крб. 54 коп. сріблом з пуда, тобто зиск Г. Кельна сягав десятків тисяч карбованців сріблом. Вартість цукру-піску 3 крб. 95 коп. до 6 крб. 80 коп. Торгівля цукром здійснювалася в кредит, з терміном остаточного розрахунку до 9 місяців.

Збували цукор-рафінад з київського заводу в Києві й у Київській губернії, інших містах і за кордоном. Так, 17 листопада 1857 р. київський купець Г. Кельн надіслав житомирському купцеві Рененбергу цукру-рафінаду I сорту в чотирьох бочках окремою накладною 110 пудів і 9 фунтів. Цукор цей у вигляді першопочаткового досвіду торгівлі просив продавати не дорожче і не дешевше як по 10 крб. сріблом за пуд [104; 24-24зв.]. Того самого року Г. Кельн вів перемовини про купівлю 5 тис. пудів цукру-рафінаду беричівським купцем Нерінштейном [104; 26]. Г. Кельн здійснював і широку рекламну кампанію на підтримку власного товару. Під ялинку 30 грудня 1857 р. він намагався залучити у когорту його споживачів такого топ-клієнта, як Києво-Печерська лавра: «Знаючи необхідну потребу для монастиря в цукрі, який купують у місті, й маючи в цьому місті побудований цукрово-рафінадний завод, з якого вироблений цукор, будучи схваленим і на минулій виставці цього року, забирають покупці в різні частини імперії в достатньо великій масі, чим доводять, що якість його не нижча, ніж в інших, я набираюся сміливості пропонувати, чи не забажає правління монастиря і зі свого боку удостоїти увагою для набуття з цього заводу потрібної кількості цукру за ціною, навіть меншою ніж в інших продавців. В очікуванні результату я за щастя вважаю перебувати назавжди з достойною шаною» [104; 28зв.].

Про подальші рішення монастиря не відомо, а 3 лютого 1857 р. Генріх Кельн уклав вигідну угоду з Мойшею Іосем Ходоровим про постачання з андрушківського цукрового заводу, при чому М. Ходоров брав на себе такі зобов'язання [104; 2-2зв.]:

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

«1) цукробуряковий пісок має бути відповідно до зразків, наданих мною пану Кельну, моєю печаткою опечатаним, а саме: першого сорту – до 2 тис. пудів, другого – до 3 тис. пудів, і третього – до 2 тис. пудів, який цукор-пісок маю привезти сюди, в м. Київ, до першого числа травня 3 тис. пудів, ще 2 тис. пудів – до першого числа червня, а решту кількості до першого числа липня цього ж року;

2) ціни домовлено за перший і другий сорти по 3 крб. сріблом і 95 коп. сріблом пуд, а за третій – по 4 крб. і 25 коп.;

3) плата грошей за цей цукор-пісок призначається таким чином, тобто 9 тис. крб. – 1 липня, а решта – від 15 серпня до 1 жовтня цього року обов'язково, з наданням замість відсотків 500 крб. сріблом;

4) якщо я забажаю прийняти заводу п. Кельна цукру-рафінаду (так у джерелі) 5 тисяч пудів рівними частинами одну половину першого, а другу половину другого, третього сортів ціною в середньому по 8 крб. за пуд; то п. Кельн зобов'язаний дати мені 1 липня 1 700 пудів рафінаду всіх трьох сортів і вирахувати мені ті 10 000 крб. сріблом, які має мені в той час сплатити і різницю за рафінад я заплачу йому готівкою, а решта кількості рафінаду близько 3 300 пудів п. Кельн має віддати мені протягом липня, серпня і вересня рівномірно всіх трьох сортів з 8 крб. сріблом за кожен пуд, і якщо цукром-піском не буде покрита вартість рафінаду, то я доплачу йому готівкою;

5) якщо я прийму рафінад, як сказав у попередньому четвертому пункті, то має бути ціна за цукор-пісок першого і другого сортів зменшена 25 коп. сріблом на пуд;

6) якщо у мене не виявиться стільки цукру-піску, скільки я п. Кельну продав, то за таку недостачу, п. Кельн не повинен висувати моїй стороні жодної претензії, всі ж інші кондиції залишаються у силі;

7) особливо у певності виконання цієї умови п. Кельн надав мені свої формальні векселі 18 875 крб. сріблом, а після надання йому всього цукру-піску, він має видати мені таких векселів і за решту цукру-піску».

Виконання умов укладених угод, як правило, було взаємовигідним. І навпаки, невиконання однією із сторін умов договору призводило до втрат другої сторони. Так, 15 липня 1857 р. київський купець 1-ї гільдії Г. Кельн звернувся до звенигородського купця 2-ї гільдії Мордка Городинського (одного з найбільших постачальників цукру-піску на завод Кельна) щодо виконання зобов'язань звенигородського купця-єврея. Кельн дивувався порушенню священних для нього умов договору і застерігав його від невиконання зобов'язань: «Погодьтеся самі, що майже всяка комерційна людина, яка засновує свою торгівлю не на самому лише готівковому інтересі, у більшості покладається на непорушність укладених умов і чесності особи, з якою веде торговельні справи, всіляко намагається завжди бути точним виконавцем договорів, і це робить єдино для збільшення торговельних зв'язків і довіри, хоч вони іноді завдавали збитків. Якщо це правило ви визнаєте таким, що стосується і вас, то скажіть: відповідно до яких спонукальних причин ви наважилися порушити добровільну нашу умову? А тим самим зупинити мій завод, що штовхає мене до втрат» [104; 5].

Зростання виробництва та продажу цукру в Київській губернії давало змогу підприємцям знаходити кошти для розвитку підприємств, інфраструктури та соціальної сфери (освіта, медицина). Якщо вартість виробленого цукру на одному цукровому заводі в Київській губернії в 1843 р. становила тисячі крб., то у 1850–1860-х роках – сотні тисяч. У межах губернії заводське цукровиробництво давало в 1843 р. десятки тисяч крб., а у 1850–1860-х роках мільйони. Розміри виробничих і торговельних потужностей цукровиків засвідчували кредитні потреби виробництва.

Опосередковано про вартість виробництва засвідчували страхові виплати. Так, у 1861 р. згорів цукровий завод в м. Вільшаній Звенигородського повіту на суму 250 000 крб. [107; 95]. 1861 р. купці Яхненки та Симиренки просили про надання кредиту в розмірі 1,5 млн крб. під заставу городищенських цукрових заводів [182; 2]. Такі прохання були непооди-

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

нокими, особливо до комерційного банку. Заставою слугував виготовлений на цукропереробних заводах цукор [185; 1].

Зросла прибутковість давала можливість реалізовувати не лише виробничі новації, а й соціальні. Хоч не варто забувати, що високі прибутки були можливими і через запровадження новітніх технологій вирощування цукрового буряку [134; 2], і через достатньо часті випадки нехтування технікою безпеки на цукровиробництві [141; 1].

Цукрові заводчики, зважаючи на зростаючі потреби у кваліфікованій та некваліфікованій робочій силі, залучали майстрів і чорноробочих з Київської губернії й сусідніх губерній та країн. Щоб мати постійних робітників на фабриці Й. Понятовський збудував лікарню на 40 ліжок – велике двоповерхове цегляне приміщення. Було побудовано будинок для медичного персоналу. Тут лікувалися ті, хто працював на фабриці, заводах і в панських економіях [325; 20].

Інколи цукрозаводчики навіть змушені були порушувати законодавство, особливо під час залучення чорноробочих, які мали мати письмові дозволи від губерніальної влади, зокрема в 1861 р. від полтавської [172; 1]. Київський купець Г. Кельн залучав робітників у Чернігівській та Могильовській губерніях [104; 3зв.]. На заводі Кельна працювали селяни з Орловської губернії, зокрема, державний селянин Покровської волості села Луневого Петро Гарасимович Савенко [104; 9зв.]. А графи Браницькі запрошували на заводи іноземців із Пруссії [180; 1]. На цукрових заводах Київської губернії працювали й вихідці з Австрійської монархії [136; 2]. Зокрема, на київському цукрово-рафінадному заводі – австрійський підданий Вацлав Іванович Гембаржевський [104; 3зв.].

Граф Браницький, турбуючись про розвиток транспортної системи, пропонував побудувати залізницю до Дніпра від вільшанського цукрового заводу [176; 2]. Такі дорогі проекти можливі були лише у монополістів, якими і були графи Браницькі. З 1848 р. представники цієї родини протягом 13 років до реформи 1861 р. збудували дев'ять цукрових заводів [436; 71].

Цукрові підприємці розбудовували мережу освітніх закладів, зокрема технічних училищ. Саме так 1861 р. вчинили купці Яхненки та Смирєнки в Городищі [175; 1зв.]. При почапинському цукровому заводі (заснований у 1835 р.) діяли лікарня на п'ять ліжок та заводське училище [304; 20]. Цукрозаводчики задля більшої незалежності від іноземних ринків машин і технологічних послуг сприяли розвитку власного металоліварництва та машинобудування.

Домінантне становище Київської губернії в 40–50-х роках ХІХ ст. на ринку цукру зберігалось протягом ХІХ століття. Але доти, як вищу прибутковість почали демонструвати інші галузі промисловості, насамперед металургійна і гірнична. Як засвідчували автори, на початку ХХ ст. Київська губернія, крім цукрового виробництва, виявилася порівняно бідною у промисловому плані [358; 39].

Отже, продовольчі товари, якими торгували на ринку Київської губернії, окрім колоніальних, вирощувалися в краї, становили дуже важливу складову товарного сегменту, оскільки забезпечували левову частку прибутків населення, підприємців, купців, міщан, селян. Прибутки від продажу продовольства давали змогу сплачувати державні та місцеві податки, забезпечувати населення необхідною масою готівки для розрахунку за ввезені з інших губерній та країн товари.

Хліб протягом усієї першої половини ХІХ ст. залишався стратегічним товаром внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. До оборудок з хлібом залучалися поміщики, купці, торгівці-посередники, комісіонери, іноземні негоціанти. Алкогольні напої як результат переробки хліба становили основу прибутковості більшості поміщицьких господарств губернії, привілей шляхти. Виробництво алкогольних напоїв у губернії в першій половині ХІХ ст. пройшло певну еволюцію, складовими якої стали зростання ролі держави у регулюванні питання виготовлення міцних напоїв та зниження ролі права пропінації у поміщицьких господарствах. Соціальні практики у торгівлі спиртними напоями в ХІХ ст. в губернії підпадали під тенденції, притаманні всій Російській імперії та

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

привілейованим губерніям (до складу яких входила Київська). Законодавство Росії призвело до поділу торгівлі алкоголем між двома контрагентами держави: відкупниками та поміщиками. Протягом першої половини ХІХ ст. поміщики зберігали за собою право пропінації у їхній маєтках. У державних містах та маєтностях відкупники всіма можливими засобами (монополія, застосування поліційної сили, озброєних загонів) отримували прибутки із споживачів спиртного, інколи стикаючись із відвертим саботажем під час купівлі міцних напоїв за завищеною ціною.

Порушення столітніх прав шляхетства було пов'язане із загальною лінією держави на послаблення ролі польської шляхти в регіоні, особливо через звуження її економічної бази. Поступова втрата поміщиками права пропінації призводила до розширення мережі питейних закладів та контролю держави над торгівлею зеленим змієм. Становлення і розвиток цукробурякової промисловості давали змогу шукати ринок збуту продукції як на Київщині, так і у віддалених регіонах імперії й за кордоном. Торгівля цукром забезпечувала надприбутками цукрозаводчиків, бізнесові справи яких були пов'язані з високими ризиками, виробничими витратами, залежністю від постачальників.

4.2. Непродовольчі товари: виробничі потужності та особливості торгівлі

Торгівля текстильними товарами

Землі Київщини, як і вся Правобережна Україна, до 90-х років ХVІІІ ст. входили до складу Речі Посполитої. Політично це зумовлювало наявність європейських норм у державних, станових, громадських справах. У культурному полі українські землі розвивалися в руслі загальноєвропейських змін, притаманних у тому числі суспільству польської держави. В економічній галузі українські воєводства розвивалися як невід'ємна складова європейського ринку

товарів та послуг. Водночас не варто відкидати підстав, що уможливили зміни на політичній карті Центрально-Східної Європи наприкінці XVIII ст. Шляхетські права не мали ставати основою сепаратизму чи то станового, чи опозиційного. Реальність виявлялася жорсткою: формувалися шляхетські конфедерації. Культурна винятковість польської шляхти знаходила відгук в імперській величі російського дворянства, особливо імператорського двору. Військова могутність Росії вабила шляхту українських воєводств, обіцяючи розширення ринків товарів, сировини, робочої сили, силового та дипломатичного забезпечення економічної діяльності.

Людська особистість у всі часи знаходила помічників, співслужителів, готових задовільнити її повсякденні й небуденні потреби. Ці обов'язки брали на себе громади, малі колективи, держави, наддержавні утворення, а ще більше – компанії й корпорації. Демографічне зростання сприяло збільшенню попиту на товари текстильної промисловості, оскільки кожна людина прагнула одягнутися відповідно до часу і власного суспільного стану.

Товари текстильної галузі стали провісниками промислової революції в Європі. Саме англійські вовна, тканини, машини, техніка, майстри не без підтримки британського впливу на морях та на суші, ставали найкращими дипломатичними жєстами зростаючого впливу об'єданого королівства Великобританії та островів у колоніях і Європі. Долаючи конкуренцію Індії та Китаю на ринку тканин, Великобританія здобувала ринки Європи й Америки. Німецькі, польські, російські ринки не без спротиву поступалися високоякісним та дешевшим тканинам з Туманного Альбіону. Здешевленню тканин як кінцевого продукту текстильної промисловості Великобританії сприяли організація виробництва, відносна дешевизна сировини, залучення вільнонайманої праці та машин.

Російський ринок натомість ринкам європейському та азійському також пропонував свою продукцію галузі.

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Здебільшого фабриканти здобували покупців не через високу якість, а швидше навпаки. Найвагоміші результати для російського текстильного експорту досягалися завдяки сировині. Неабияк популярними в Європі були волокна, які отримували з польових рослин Російської імперії: лляні, конопляні. Європейський ринок російські фабриканти (чи швидше мануфактурники) та підприємці наповнювали натуральними лляними й конопляними полотнами та грубими (за тодішньою термінологією) тканинами, а також мішковиною і канатами.

До реалій саме такого ринку потрапили шляхетські підприємці Правобережної України (а тоді вони вважали наші землі «східними кресами» Речі Посполитої і марили відновленням держави «від моря до моря»). Доцільно нагадати, що товари промисловості, у тому числі текстильної, були достатньо конкурентоспроможними, оскільки російська влада встановлювала спеціальні внутрішні мита на межі з Царством Польським.

Протягом першої половини XIX століття промисловість Київської губернії недовго відчувала стагнацію після приєднання до Російської імперії. Не останньою із причин стало банкрутство польських банків та компаній, які були позбавлені надійного кредиту. Налагодити постійне виробництво в цій галузі вдавалося небагатьом, хоч за цю прибуткову справу бралися як титуловані, так і нетитуловані підприємці.

Здобути прихильність влади і споживачів вдавалося, як правило, шляхті, яка володіла маєтками, що постачали сировину, робочу силу та забезпечували високі статки. Ці статки ставали запорукою початкового капіталу, а також достатньою заставою у разі потреби поповнення обігових коштів та виробничих видатків. Тобто хоч як дивно, у час становлення торговельного капіталізму в Україні перед у підприємництві вели не купці та міщани, а саме шляхта, особливо титулована, що спричинено її правовим та майновим статусом.

На тенденції попиту впливали місткість ринку, платоспроможність населення, соціальні трансформації. Місткість ринку формувалася завдяки вимогам споживачів, які виходили на ринок лише за однієї умови – коли власне господарство не забезпечувало задоволення тієї чи іншої потреби. Платоспроможність населення залежала від багатьох чинників, зокрема прибутковості власного маєтку чи виду діяльності, а також державних, земських та міських податків, рівня матеріальної допомоги держави чи мецената.

Соціальні трансформації були пов'язані із процесами декласації дрібної шляхти, поодинокими випадками звільнення з кріпацтва, переходом з одного стану в інший. Наприклад з міщан в купці, або навпаки, з купців у міщани. Усі станові зміни передбачали сплату податків одночасно у двох станах до проведення нової ревізії (тобто перепису населення) і, зрозуміло, чинили неабияке фінансове навантаження.

Повсякденні потреби змушували кожна міщанську та селянську сім'ю шукати способи їх забезпечення. Чи то міщанин, чи то селянин у своїй господі передовсім власними руками створював усе необхідне для здорового та забезпеченого життя. Це стосується насамперед харчування, одягу, житла, засобів пересування (у бідніших – взуття, у багатших – і взуття, і транспорт). Після забезпечення найнеобхіднішим у членів чи то міської, чи то сільської громади, якщо давали змогу ліміти часу і грошей, з'являлися потреби соціальні (сімейні, громадські свята, дозвілля) та духовні (обряди і треби).

За умов домінування натурального господарства кожна сім'я сама забезпечувала себе всім необхідним. Це стосується і матеріалів для одягу, і самого одягу. На Правобережжі й Київщині зокрема здавна вирощували льон та коноплі, що використовували для виготовлення тканин. Саме із натуральних лляних тканин селянин та міщанин, що придбав сировину в селянина, виготовляли більшість повсякденного та святкового одягу. Із лляного полотна найкраще вдавалися

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

українські вишиті сорочки, свити, спідниці, верхній одяг та білизна. Сировиною для виготовлення тканин були волокна, які отримували обробкою продуктів тваринництва. Часто пряли й ткали з овечої вовни. Неабияк шанованими були і в селах, і містах ткачі, кравці й шевці. У містах вони здавна формували професійні згуродження – цехи, особливо в містах, які користувалися магдебурзьким правом. Але основне масове виробництво тканин для щоденного використання здійснювали вдома довгими зимовими вечорами, у тому числі під час вечорниць. Кожна жінка до певної міри володіла навичками обробки волокнистої сировини, прядіння, ткацтва, шиття та вишивання одягу. Кожна дівчина мала за гордість похвалитися власним приданим у скрині – рушниками і сорочками для майбутнього чоловіка та сім'ї.

Сільське господарство давало змогу задовільнити потреби сім'ї у повсякденному одязі, інколи святковому. Це стосувалося більшості родин (особливо з меншим та середнім достатком). Заможніші селяни і міщани прагнули виказати свій достаток наявністю одягу із дорогих тканин не лише польського, російського, а й європейського чи азійського виробництва.

Саме в такому одязі міські та сільські красуні, взувши червоні чобітки чи черевички на підборах, виходили в люди на громадські свята власного села чи міста, чи прибувши на храмове свято до родини із сусіднього населеного пункту. Такі статусні речі сприяли багатьом шлюбним стратегіям, що реалізовувалися під українську пісню чи танець на сімейних, громадських, храмових святах.

Технологія виготовлення одягу, білизни, хустин, покривал, скатертин передбачала багато процесів: початкове оброблення волокон, прядіння, ткацтво та оздоблення готових тканин. Для оздоблення жителі сіл і міст застосовували різноманітні технології, зокрема фарбування, розпис, вибірку. Для цього використовували природні барвники рослинного і тваринного походження [415; 35].

Одяг селянина та більшості міського населення мало чим відрізнявся. Як селяни, так і міщани носили сорочки, штани, свити, опанчі, кобеняки, пояси, хустки, намітки, стрічки. У ХІХ ст. на всій території України зберігалося традиційне вбрання, об'єднане в ансамблевий комплекс, – стрій, завершальним елементом якого і надалі залишався головний убір (очіпок, кибалка, намітка). Для виготовлення дитячого, юнацького, дівочого, жіночого та чоловічого одягу використовували домашні лляні та вовняні, сукняні тканини. Лляні вироби носили переважно влітку, у вовняні (суконні) – взимку. Прядінням ниток та вишиванням сорочок й рушників дівчата любили займатися під час вечорниць.

Надлишки ниток чи готової продукції – одягу селяни могли продати або посередникам, або на багатолюдних торгах, базарах, ярмарках, які були в багатьох селах, містечках та містах. Готову продукцію ткацтва і кравецтва збували професійні виробники з міст та містечок, що могли входити до професійних товариств – цехів, або не входили (так звані партачі). Ця обставина була викликана тим, що однаковими професіями займалися як у селах, так і в містах. Селяни конкурували з міськими майстрами лише за певної умови, а саме коли продукція була дешевшою. Тож сільський одяг займав нішу найдешевшого товару, а для продукції міщан відводився сектор дорожчої, якіснішої, модної тканини, виробів з неї. Про давні традиції цього ремесла на селі засвідчує те, що пряжа була однією із форм натуральних податків. Так, маєтки Синявщини (Васильківський повіт) давали 10 180 пасів пряжі, що становило суму 339 польських злотих 10 грошів [489; 96].

Ткачами славилися багато містечок і міст Київської губернії, зокрема Брусилів (Радомишльський повіт), Богуслав, Бердичів та ін. О. Салій переконаний, що у ХІХ ст. Богуслав став широковідомим містом ткачів. Майже в кожній селянській хаті прями або ткали, ще й вишивали. Ткацтво стало провідною галуззю в Богуславі, навколишніх селах. Майстри виготовляли килими, налавники, скатертини,

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

рушники, штори, доріжки, фартухи [436; 70]. На ринковій площі Брусилова, які в більшості міст Правобережжя, стояли приватні крамниці, міські будинки, вага, воскобійня. Поважне місце серед них займали магазини, в яких пропонували сукно – суконниці [398; 29]. Міста, за певними версіями краєзнавців, навіть отримували назви від важливих частин ткацьких верстатів або приладдя для прядіння. Наприклад, від «махна» – основного агрегата ткацького верстата – м. Махнівка (Махнівський повіт Київської губернії) та хутір Махнівщина в межах м. Брусилова (Радимишльський повіт) [439; 152], від «берда» – м. Бердичів (спочатку місто Махнівського повіту, згодом стало повітовим містом Київської губернії). Ці ткацькі засоби і досі прикрашають герби цих міст.

Ще наприкінці XVIII ст. зусиллями таємного радника графа Прота Потоцького Махнівка перетворилася на торговельний, промисловий, культурний центр спочатку Брацлавської губернії, а з 1796 р. – Київської. У цьому місті саме текстильне фабричне виробництво і торгівля його продукцією займали провідне місце: «Равно заведены им для юношества училища 1795 годов, также и пять фабрик – чулочная, типографическая, суконная, холстяная, й каретная и кирпичный завод» [14; 107в.]. Суконну фабрику і пивоварний завод у Махнівці П. Потоцький створив в 1786 р., а панчішну та каретну – в 1791 р., типографію і фабрику французької та солодкої горілки – в 1792 р. ще за Речі Посполитої. Матеріали для виробництва на суконній фабриці купували в різних губерніях і містах. На ній 1797 р. виготовляли сукна 1000 штук. Продаж сукон здійснювався за ціною від 90 коп. до 3 крб. за штуку. Матеріали для панчішної фабрики також закуповували для виготовлення «разного сорту чулок и чекчирей. Чулок вырабатывали до 400 дюжин, чекчир – до 150». Продавали панчохи за ціною від 60 коп. до 2 крб. і чекчирі від 6 до 15 крб. [15; 16]. Збували ці корисні для населення товари як на місці, так і в цілій губернії.

Однак не лише в містах із текстильною етимологією були цехи ткачів та кравців, а в кожному місті, яке мало магдебурзьке право. Ткачі та кравці, як правило, працювали на замовлення. Так, у Києві наприкінці XVIII ст. «ткацкой управы мастера никаких изделий своих в продажу не заводят и делают из пряж, делаемых им от разных хозяев, как в Киеве продающих, так и в поселениях возле города состоящих. Оной работы выделывают в год полотна толстого до двадцати тысяч аршин, потоньше до 20 тысяч аршин – сукна простого узкого до 20 тысяч, мухояру вовняного до 6 тысяч, за которую работу получают от аршина разною ценою, смотря по ширине полотна, сукна и мухояру по две, три, четыре и по шести копеек» [15; 7]. Крім цих ремісників, документи засвідчують наявність кравців [15; 7в.].

І навіть відсутність середньовічних міських привілеїв не обмежувала майстрів із золотими руками з виготовлення тканин чи одягу виробляти свій крам та радувати краян. Відбувалося це у вкрай несприятливих умовах, наприклад, у місті Черкасах – приватній власності князя Сангушка: «Ремесленные рукоделия, как которые выделывают кожи и работают простые сапоги, также кушнеры, ткачи, портные и другого звания мастеровые хотя и имеется, но производят работу только для своей единственно по домоводству необходимости, и поелику и за те их рукоделия от экономии князя Сангушки взыскивается платеж, то опасаясь такового же платежа и рукоделий своих далее не распространяют» [15; 29зв.]. 1798 р. в Черкасах налічувалося «портных 17, ткачей 40, кои производят простолюдинные ремесла для своей единственно по домоводству необходимости, а прочие все жители упражняются в хлебопашестве» [260; 30].

Жителі Черкас 1797 р. виготовили або підготували: пряжі лляної – 39 пудів (за річної потреби населення 160 пудів), конопель – 370 пудів (за потреби міста 423 пуди). вовни овечої – 174 пудів за потреби 340 пудів. Цієї сировини вистачило майстрам на виготовлення: «холста рубашечного толстого» – 2758 аршинів потреба – 5516 аршинів, «холста

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

рубашечного тонкого» – 26 842 аршинів (потреба міста становила 28 300 аршинів), «сукна сермяжного овечього» – 4712 аршинів (міська потреба – 8490 аршинів) [15; 145–145 зв.]. Як зазначали місцеві чиновники, ці товари не надходили у продаж. Причина проста: брак цих товарів. Ще одна і, мабуть, найважливіша причина для черкаських та іногородніх купців – забезпечити потребу черкащан, чим вони з радістю і вигодою користалися.

Привілеї та пільги Києва мали б сприяти поширенню порівняно із приватним містом Черкасами мануфактурного текстильного виробництва. Однак в 1797 р. в губернському місті зафіксовано лише, що «выделяется немалое количество шерстяных плетеных в разных цветах простых ковров или коцов». Про розмах кївської промисловості магістрат засвідчив: «фабрик же в сем городе нет никаких, а заводы имеются кирпичные, кожаные и свечные» [15; 5в.]. Г. Казьмирчук та Т. Соловійова стверджують, що у першій чверті ХІХ ст. «найбільш розвиненими ремеслами були пошиття одягу та взуття. Саме цим займалося більше половини ремісників м. Києва» [347; 79]. Така ситуація ще довго була у містах Кївської губернії й підтверджувала великий попит на цю продукцію.

У повітовому місті Радомишлі 1836 р. ситуація з ремісниками цих професій була аналогічною, але становили вони 80% усіх майстрів міста: «ремесленники в городе имеются столяры, портные, сапожники, и кузнецы, коими нужные по их мастерствам материалы покупаются и изделия сбываются на месте. Число ремесленников: столяров – 4, портных – 26, сапожников – 22, кузнецов – 3» [84; 41]. У 1854 р. популярність вказаних вище професій у Києві дещо знизилася: із 1375 ремісників губернського міста було 140 кравців, 17 модисток, 72 чоботарі, 10 майстрів з виготовлення рукавичок, 8 ткачів, 1 капелюшник, 5 шапошників, 2 фарбувальники та 148 шевців [85; 183–184]. Тобто питома вага цих професій знизилася до 29% серед усіх.

М. Закревський повідомляв про функціонування в Києві наприкінці 1840-х років складових текстильного виробництва – двох красильних та капелюшної фабрики [335; 320]. Промисловість Києва тоді налічувала 72 заводи та фабрики, на яких працювало 738 осіб, виготовляли за рік на 717 600 крб. виробів [457; 373]. Як стверджують О. Гуржій та І. Гуржій, у Києві на середину ХІХ ст. налічувалося 73 промислових підприємства, на яких разом з допоміжним персоналом працювало до 7 тис. осіб. А продукції вони виробляли на суму близько 2,3 млн крб. [315; 185]

Місцева кустарна та цехова, а подекуди й мануфактурна промисловість забезпечувала більшу частку потреб міського та сільського населення Київської губернії у тканинах та одязі. У Київському повіті на 1798 р. зафіксовано, що «находятся из между крестьян ремесленники кузнецы, бочари, портные, ткачи, кожевенные и сапожники, кои производят свои работы и починки единственно для обиходов деревенских обывателей» [16; 20]. Наприклад, як йдеться у Відомості 1797 року «о продуктах в уезде бываемых с показанием каких именно и сколько бывает в годичное время и по чему они в продажу из первых рук производятся», в Київському повіті виготовили: льону – 25 пудів по 3 крб. за пуд, конопель – 4000 пудів по 2 крб. за пуд, вовни овечої – 600 пудів по 1 крб. 50 коп. за пуд. Саме з цієї та купованої сировини або із старих запасів майстри виготовили: полотна підкладного – 26 980 аршинів по 6 коп. за аршин, полотна сорочкового товстого – 55 000 аршинів по 10 коп., полотна сорочкового тонкого – 1960 аршинів по 20 коп., сукна сірякового овечого – 50 000 аршинів по 30 коп. [15; 9–9зв.]. У Махнівському повіті 1797 р. виготовили: льону – 1668 пудів по 1 крб. 50 коп. за пуд, конопель – 1584 пуди по 1 крб., вовни овечої – 2359 пудів по 4 крб. 50 коп. за пуд. А майстри виготовили: полотна підкладкового – 35 794 аршини по 6 коп. за аршин, полотна сорочкового товстого – 62 545 аршинів по 15 коп., полотна сорочкового тонкого

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

– 27 561 аршин по 25 коп. за аршин, сукна сірякового овечого – 66 758 аршинів по 60 коп. [15; 18–18зв.]. (Табл. 4)

Найкращі результати за кількісними показниками у Київській губернії в 1797 р. в текстильному виробництві виявилися в Черкаському та Чигиринському повітах. У господарствах Чигиринського повіту виготовили: 3213 пудів пряжі лляної за ціною від 1 крб. 20 коп. до 4 крб. за пуд, а також 3752 пуди клоччя по 5 коп. за пуд, конопель – 5396 пудів за ціною від 1 крб. 20 коп. до 2 крб. 50 коп. за пуд, вовни овечої – 10 000 по 10–60 коп. за фунт. А майстри виготовили: полотна підкладкового 5000 аршинів по 12 коп. за аршин, а також бранини 1324 аршини по 6 коп. за ршин, полотна сорочкового товстого – 77 730 аршинів по 10–15 коп., полотна сорочкового тонкого – 166 344 аршини по 15–20 коп., сукна сірякового овечого – 102 758 аршинів по 25–50 коп., а також сукна напівовечого 4593 аршини по 35 коп. [15; 136–136зв]. За розрахунками місцевої влади виявилось, що навіть із забезпеченням населення необхідною кількістю тканини можливе надходження на ринок таких сортів тканини полотна сорочкового товстого за потреби в 76 730 аршинів, було виготовлено 77 730 аршинів. Тобто 1000 аршинів можна продати на торгах, базарах, ярмарках купцям або безпосереднім споживачам. Така сама ситуація виявилася і з полотном підкладковим, якого виготовили 5000 аршинів за потреби 3000. Тож 2000 аршинів цього товару можна було очікувати на ринку. Схожа ситуація була із вовняними тканинами. Так, сукна напівовечого виробили 4593 аршини за потреби 4053 аршини. Споживачі або посередники отримали змогу скористатися 540 зайвими аршинами. Однак за умови, що сукна сірякового овечого наткали 102 758 аршинів, цього було недостатньо для покриття потреб повіту, які сягали 111 642 аршини. А це означало, що того року залишалася незабезпеченою потреба 8884 аршини. Навіть якщо зважити, що можна

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

було змінити одну тканину, вироблену в повіті, іншою, то надлишок 3540 аршинів не перекривав потреби, а незадоволеною залишалася вимога 5344 аршини.

Зважаючи, що в Київській губернії було 12 повітів, то потреба населення в 1797 р. у привізних тканинах становила приблизно 64 128 аршинів. А з урахуванням потреб міст – 100 000. Оскільки вартість тканин від 6–90 коп. за аршин, отримуємо суму від 6 тис. до 90 тис. крб. за рік. І це достатній привід для праці купців та станів, які займалися торгівлею. А якщо врахувати, що в ХІХ ст. в Україні було постійне демографічне зростання, то ринок губернії був більш ніж привабливим. Це вкотре підтвердили іноземці: «Колонія поселившихся в Бердичевском уезде менонистов составляет 278 душ обоего пола. Относительно занятый их – преимущественно занимаются выделкою холста из собственного материала ежегодно на сумму до 1500 руб». [67; 13].

**Показники сировинної бази та випуску продукції текстильної галузі
Київської губернії в 1797 р. [15; 10–19зв.]**

№	Повіті	Кількість та вартість сировини та готової продукції текстильної промисловості							
		Сировина, волокно (одиниці виміру: карбованці, копійки за пуд)	Овеча вовна	Коноплі	Льон	Готова продукція (одиниці виміру: карбованці, копійки за аршин)			
		Льон	Овеча вовна	Коноплі	Льон	Полотно підкладкове	Полотно сорочкове товсте	Полотно сорочкове тонке	Сукно сірякове
1	Київський	25 пудів по 3 крб.	600 пудів по 1 крб. 50 коп.	4000 пудів по 2 крб.	26 980 аршинів по 6 коп.	55 000 аршинів по 10 коп.	1960 аршинів по 20 коп.	50 000 аршинів по 30 коп.	
2	Махнівський	1668 пудів по 1 крб. 50 коп.	2359 пудів по 4 крб. 50 коп.	1584 пудів по 1 крб.	35 794 аршинів по 6 коп.	62 545 аршинів по 15 коп.	27 561 аршин по 25 коп.	66 758 аршинів по 60 коп.	
3	Васильківський	231 пуд по 4 крб.	1591 пуд по 2 крб.	1416 пудів по 1 крб. 60 коп.	2069 аршинів по 8 коп.	9168 аршинів по 10 коп. + мішковина 9061 аршин по 8 коп.	11 685 аршинів по 22 коп.	46 38 аршинів по 90 коп. + сукна напівовечого 8043 аршини по 20 коп.	
4	Уманський	72 пуди по 3 крб.	131 пуд по 3 крб.			468 аршинів по 10 коп.	425 аршинів по 16 коп.		

Продовження таб. 4

№	Повіті	Кількість та вартість сировини та готової продукції текстильної промисловості				Готова продукція (одиниці виміру: карбованці, копійки за аршин)			
		Сировина, волокно (одиниці виміру: карбованці, копійки за пуд)	Коноплі	Овеча вовна	Полотно підкладкове	Полотно сорочкове товсте	Полотно сорочкове тонке	Сукно сірякове	
	Льон								
5	Чигиринський	3213 пудів пряджі лляної від 1 крб. 20 коп. до 4 крб. + 3752 пудів клоччя по 5 коп.	5396 пудів від 1 крб. 20–2 крб. 50 коп.	10 000 пудів по 10–60 коп. за фунт	5000 аршинів по 12 коп. + бранини 1324 аршини по 6 коп.	77 730 аршинів по 10–15 коп.	166 344 аршини по 15–20 коп.	10 2758 аршинів по 25–50 коп. + сукна напівовечого 4593 аршини по 35 коп.	
6	Черкаський	740 пудів + клоччя 21 609 пудів	19 208 пудів по 4 крб.	13 677 пудів по 2 коп. за фунт		291 157 аршинів по 15 коп.	321 175 аршинів по 35 коп.	18 234 аршини по 30 коп.	
7	Київ, місто	268 пудів пряджі лляної + 320 пудів клоччя	55 865 пудів	6949 пудів по 5 коп. за фунт	2000 аршинів + полотно хрящового 3000 аршинів	10 000 аршинів + мішковини 5650 аршинів	325 000 аршинів	285 150 аршинів + 195 600 аршинів сукна напівовечого	

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Кустарне і приватне виготовлення тканин наприкінці XVIII ст. було поза конкуренцією через те, що мануфактури, які зводились на ноги, ще не виготовляли стільки продукції, щоб виходити на ринок: «Не отправляется никуда, а действительно для своей надобности». Саме так трапилося в Катеринопільському повіті в 1797 р., коли з ініціативи бригадира Федора Андріановича Лопухіна постала полотняна і парусинова фабрика з п'ятьма верстатами. На фабриці виробничий процес забезпечували кріпаки бригадира кількістю 8–9 осіб, пряжу для ткацтва виготовляли у його маєтку в селах [15; 9–12].

Зростання мануфактурного виробництва мало постійний характер. Текстильні мануфактури Київської губернії зростали чисельно, але не посідали перших місць за поширеністю серед інших галузей. Кількісно суконні, полотняні, фарбувальні підприємства поступалися винокурним, пивоварним, цегельним, шкіроробним, свічним, згодом цукровим. Програвали вони конкуренцію і російським текстильним.

У Російській імперії у I половині XIX ст. вагомо зросла чисельність промислових підприємств. У 1814 р. налічувався 3931 завод і фабрика, що було на 50% більше, ніж у 1804 р. Із них 2110 підприємств мали дрібнотоварне виробництво. А в 1825 р. загальне їх число становило 5261, тобто збільшилося на 33%. При цьому число дрібних зросло на 45%. На одному з передових місць у промисловому зростанні перебувала текстильна промисловість. В імперії у 1854 р. діяло 9944 фабрики, на яких працювало 459 637 робітників, які виробляли продукції на суму 159 984 942 крб. [345; 42].

У Київській губернії цифри зростання промисловості підтверджували загальну тенденцію в країні. Так, в 1804 р. в губернії функціонувало 50 фабрик і заводів, на кінець першої чверті XIX ст. – 107 [450; 201]. У 1854 р. діяло 233 фабрики (2,3% кількості фабрик імперії), на яких працювало 19 716 осіб (4,2% кількості робітників у країні), які виробляли продукції на суму 5 320 458 крб. (3,3% вартості продукції

промисловості держави) [345; 42]. У 1854 р. в губернії в текстильному виробництві діяло підприємств: сім суконних, на яких працювали 1616 робітників, що виробляли продукції на 431274 крб., два полотняних, 34 працівники виробляли продукції на 2670 крб., ватовий, на якому працювало вісім осіб, що виготовляли продукції на 5700 крб., гудзикова фабрика (27 робітників, вартість продукції – 2375 крб.), рукавичкова фабрика (відповідно робітників – два, продукція – 300 крб.), серветкова фабрика (сім робітників, 200 крб.) [85; 178в. – 179]. Тобто виявилось, що з 1836 р. ситуація в губернії стосовно кількості суконних підприємств змінилася кардинально: замість 14 залишилося сім [118; 35].

Київська губернія – це край з розвиненим текстильним підприємництвом. Незважаючи на це губернія не була провідною, оскільки, на думку Г. Казьмирчука та Т. Соловійової, Волинь займала перше місце в мануфактурному виробництві України до кінця першої чверті ХІХ ст. [347; 61]. У другій чверті ХІХ ст. розвиток промисловості Київської губернії відбувався випереджаючи темпи, і на початок 1860-х років губернія посіла перше місце серед інших українських. Дані документів 1861 р. підтверджують цю тенденцію, хоч повідомляють про проблеми, яких не вдалося здолати: «города и некоторые местечка с увеличением народонаселения развиваются помалу, число фабрик и заводов возрастает с каждым годом, промышленность и торговля в ощутительном недостатке капиталов и значительно колебавшемся в последнее время кредите от несостоятельности многих торговых домов угрожает застоєм» [107; 40зв. – 41]. Усього в губернії, за даними звіту київського губернатора, функціонувало 877 фабрик та заводів, вартість їх продукції становила 17 659 401 крб., що більше, ніж в 1860 р. на 1 869 798 крб. Для порівняння наводимо статистику промислового виробництва українських губерній, підготовлену І. Гуржієм. В окремих губерніях промислові підприємства виробили за 1860 р. продукції на таку суму (тис. крб.) [317; 22]:

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Губернії	Вартість виробленої продукції	% загальної суми
Київська	14 443	38
Волинська	2420	6,4
Подільська	1907	5
Полтавська (1857 р.)	1057	3
Чернігівська	3086	8,1
Харківська	4968	13,1
Катеринославська	3189	8,4
Херсонська	6849	18
Усього	37 919	100

Статистика текстильної промисловості Київської губернії підтверджувала наявність різнопланових підприємств: суконних, полотняних, фарбувальних, панчішних, капелюшних, навіть шовкових. Власниками підприємств ставали поміщики, купці, держава. Так, у Липовецькому, Махнівському і Сквирському повітах у 1804 р. діяло три суконних мануфактури з 13 верстатами. 243 вільнонайманих робітники цих підприємств виготовили 22 967 аршинів сукна за рік [425; 145]. Того самого року в губернії діяло дві полотняні фабрики [108; 49]. У 1805 р. було три полотняні мануфактури (у Звенигородському, Липовецькому і Махнівському повітах), а до 1807 р. їх кількість зменшилася до однієї. 1809 р. полотняна мануфактура виготовляла вироби посередньої якості, суконних фабрик у губернії було лише три, на яких виробляли сукно різної якості; четверта була заснована в м. Києві, на якій виготовляли тільки просте сукно. У 1814 р. на Київщині вже було п'ять поміщицьких, чотири купецьких і одне казенне суконне підприємство [299; 41]. У 1816 р. кількість суконних підприємств збільшилася. Вони були у Махнівському повіті – м. Махнівка, Богуславському –

м. Корсунь, Таганча, Липовецькому – м. Дашів, Радомишльському – м. Коростишів, Сквирському – м. Ружин, Чигиринському – м. Медведівка, Златопіль.

11 мануфактур суконної промисловості в губернії налічувалося у 1823 р., на них працювало 2374 особи, які виробляли 225 622 аршини сукна. Зокрема, до вказаних підприємств додавалися мануфактури у Богуславському повіті (с. Великі Прицьки), Липовецькому (с. Липці), Радомишльському (м. Хабне), Сквирському (с. Верхівня), Таращанському та Чигиринському [347; 59]. Заснована у 1823 р. в м. Хабному мануфактура стала одним з найбільших суконних підприємств губернії. Хабенська мануфактура належала князеві Михайлу Радзивілу, який скористався для організації виробництва послугами агронома Тера і механіка Янса [503; 57]. Директор хабенської фабрики Шерер виявився заповзятливим організатором. Незважаючи на укладені контракти, у 1830 р. Шерер відмовився сплачувати прядильникові – уродженцю Берліна Августу Мейєру зароблені тим гроші за два місяці (до речі, річна платня Мейєра становила 400 талерів, а поденна – 1 талер і 15 грошів сріблом) та платити за дорогу до Берліна [266; 1a]. Імовірно, саме такі випадки і посилена конкуренція з боку російських та закордонних підприємств призводили до зменшення кількості суконного виробництва в губернії. У 1847 р. серед 72 підприємств Київщини, які переробляли тваринницьку сировину, діяло уже 10 суконних [436; 71].

Підприємницький хист, готовність ризикувати, знання особливостей ринку були на боці купців. Деякі підприємства поміщики здавали в оренду купцям (наприклад, у містечку Дашеві Липовецького повіту). Це підприємство граф Володимир Потоцький здав в оренду галицькому купцеві Готлібу Іонішу. Документ про це було підписано 26 квітня 1812 р. Фабрика розташовувалася в половині кам'яного будинку (довжиною 10 сажнів), власником якого був граф Потоцький. У 1812 р. на фабриці працювало п'ять верстатів, на яких виробляли ліврейне сукно різних кольорів,

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

солдатське сукно та байку. На виробництво його використовували 12 пудів вовни, а на солдатське сукно – 220 пудів. Фарбу привозили з м. Бердичева Волинської губернії. Вовну купували на місці в мастку графа Потоцького. При фабриці також була фарбувальня з чотирма котлами. Працювало п'ятеро майстрів, п'ятеро підмайстрів, 10 грельтмівників вовни, робітник, який фарбував сукно, підстригач, а всього 57 осіб. Підприємство випускало також скатерки з різними візерунками, розміром 5 x 3 аршини, серветки 1 x 1 аршин 4 вершки, полотно біле довжиною 40 x 1 аршин 4 вершки, полотно ординарне довжиною 40 аршинів і шириною 4 аршини 4 вершки, серветки ординарні без узорів розміром 50 аршинів у шматку [347; 59].

У Радомишльському повіті на суконній фабриці дійсного статського радника Олізара, взятій на відкуп німцем Шиммом, на двох верстатах випускали 480 аршинів грубого сукна, 390 аршинів стронлецького сукна і 400 аршинів чорної байки. На мануфактурі працювало чотири іноземні майстри. Вироби підприємства продавалися переважно в Київській губернії. Ружинську мануфактуру Сквирського повіту, яка належала графу Калиновському, довгий час орендував купець Лисянський [347; 60].

Суконні мануфактури губернії в першій половині ХІХ ст. здебільшого продукували сукно і каразею. Серед вовняних тканин найбільшу питому вагу мало грубе сукно. Серед видів грубого та всіх вовняних виробів найбільше випускали солдатського сукна. Тонкого – менше. Асортимент продукції суконної промисловості був різноманітним: сукно (солдатське, тонке, просте, ліврейне, посереднє, жорстке), каразея, кашемір, байка, фланель, вовняні тканини, талеси, ризи, шалі, ковдри.

З 1801 р. державним і зобов'язаним поміщицьким підприємствам заборонялося виробляти тонкі сукна [416; 611–612]. У 1805–1807 рр., коли почалася війна із Францією, попит на сукно збільшився, а задовольнити його комісаріат не міг. У зв'язку з цим було видано указ від 26 червня 1808 р.,

який зобов'язував вотчинників провести додаткову розверстку і надалі фарбувати сукно тільки в зелений колір. У разі порушення заборони на торгівлю армійським сукном карали не тільки тих, хто продає, а і тих хто купує [417; 357–368]. Правда, царський уряд вживав деяких заходів і для заохочення підприємців, зокрема, їм видавали позики, а з 1808 р. давали змогу купувати селян і приписувати їх до мануфактур [418; 404–415], [419; 988–989]. Указом від 21 жовтня 1809 р. дозволялася (поки що з обмеженнями) торгівля сукном на вільному ринку. Мануфактури щорічно після виконання державних поставок одержували право вільно продавати всю продукцію, вироблену понад поставки. Підприємства, що засновувалися після 1809 р., одержували таке право тільки за умови обов'язкової щорічної поставки не менш як 400 аршинів від кожного верстата [420; 1223–1227]. У 1810–1811 рр. були дещо полегшені умови здачі армійського сукна в казну. Маніфестом від 1 листопада 1810 р. встановлювалися нові позички. Мануфактуристи, які виявили бажання постачати вироби понад затвержені для них норми, могли одержувати позички «за кожні 1000 аршинів по 3000 крб. на 10 років без процентів» [421; 346], [422; 778–782].

Головним у системі заходів було те, що в певних межах допускалася вільна торгівля. У 1816 р. останні обмеження щодо мануфактур було знято. За указом від 13 липня 1816 р. підприємців звільняли від обов'язкових поставок казні, вони одержали право вільної торгівлі своїми виробами. Так суконна промисловість почала розвиватися на основі приватної ініціативи. Внаслідок цього через 6 років, у 1822 р., пропозиція вперше перевищила попит казні [323; 77]. Таким чином була розв'язана проблема забезпечення державних замовлень на сукно.

Одним із стабільних та вагомих споживачів продукції текстильної галузі було військо. Для військових постачали весь одяг – від білизни до шинелей. 1797 р. на замовлення Сіверського драгунського полку, який розміщувався у

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

м. Катеринополі (Київська губ.), мали бути надані шуби, підшиті бреславським сукном, вартістю 16 крб. кожна, кеньги по 60 коп. за пару [49; 2зв.]. У зв'язку із необхідністю обслуговування лікарні Орловського мушкетерського полку (шеф – генерал-майор Йосип Шошин) в м. Умань Київської губернії 30 серпня 1797 г. надійшло замовлення на товари, серед яких і текстильні. Для повсякденних потреб лікарні були необхідні [49; 5-9зв.]: матрац, набитий соломною, – 1 крб., подушка набита соломною, – 50 коп., подушка, набита вовною, – 75 коп., простирadlo підбите полотном, – 80 коп., ковдра суконна, підбита полотном, – 3 крб., ковпак полотняний – 25 коп., сорочка полотняна – 1 крб., підштаники полотняні – 50 коп., панчохи літні нитяні, пара – 50 коп., панчохи зимові вовняні, пара – 50 коп., халат літній полотняний – 2 крб., халат зимовий – 4 крб., камзол літній полотняний – 60 коп., камзол зимовий байковий – 1 крб. 50 коп., рушник – 30 коп. Тобто вартість зимового і літнього набору одягу з тканини та білизни для однієї людини була принаймні 20 крб. І якщо зважити, що населення Київської губернії становило близько мільйона осіб та повсякденний одяг міняли раз на три роки, то обіг товарів текстильної промисловості сягав 6 млн крб. І це без урахування святкового одягу.

На думку військових інтендантів, які аналізували ситуацію із постачанням російських військ у 1846 р., «Киевская губ. вообще бедна способами комиссариатского довольствия; кроме кож, небольшого количества сукна, выделяемого на фабриках, и холста, продаваемого местными жителями, все остальные вещи, доставляемые в Киевскую комиссариатскую комісію по подрядам, приобретаются поставщиками преимущественно в великороссийски губерниях» [109; 21]. Такі складні обставини не завжди стримували нечистих на руку постачальників і чиновників. Так, у 1825 р. казначей Наумов прибрав до рук гроші комісаріатського депо (саме цей орган займався забезпеченням військ) у сумі 10 000 крб., і з часом у

нього з'явився вмебльований будинок з флігелем у Києві [275; 1]. Це була величезна сума, якщо зважити на вартість постачання окремих суконних фабрик. «Поставка сукон в комісію, производится комитетом снабжения войск сукнами. В Сквирском уезде в м. Ружин, есть суконная фабрика (находится в имени подполковника Челищева, выделывает сукон на 38 тыс. руб. сер.), которая с давних лет, поставляет в комиссию сукон на сумму до 10 000 руб. сер.» [109; 126зв.].

Забезпечення зростаючих потреб населення і війська у дешевих та грубих тканинах сприяло зростанню попиту на тонке сукно, що спричинило розвиток тонкорунного вівчарства. Сировиною для суконних поміщицьких підприємств ставали матеріали, що йшли з маєтку, інколи власник їх купував на ринку. У зв'язку із зростанням обсягів випуску продукції поміщичи-підприємці, які мали власні овечі заводи, не забезпечували повністю свої підприємства за рахунок їх сировини: «використовувалась вовна овеча, взята від своїх овець та купована, фарби ж закупували поміщикам в Бердичеві і Києві» [106; 15]. Здебільшого на ярмарках у цих містах суконні підприємці – поміщичи та купці купували сировину та витратні матеріали для їх виробництва в Київській, Волинській, Подільській губерніях.

Поміщичи Київської губернії поступово долучалися до розведення тонкорунних овець (мериносових). Так, у Чигиринському повіті у 1827 р. зафіксована вівчарня мериносових овець [263; 34]. У м. Бердичеві у 1849 р. діяла овеча фабрика, на якій виготовлено продукції на 21 000 крб. [66; 2зв.] Зростання обсягів не було дивним, тому що овеча вовна перетворилася на конвертовану валюту. Наприклад, з 1843 р. під заставу вовни давала позики контора комерційного банку в Харкові [318; 360]. Варто нагадати, що у кріпосницькому суспільстві єдиними заставними вартостями на той час залишалися душі-кріпаки та нерухомість.

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Про розмах тонкорунного вівчарства в Київському повіті у 1848 р. засвідчують матеріали табл. 5. Найвищі результати збору вовни виявилися у господарствах генерал-майора Трощинського та колезького асесора Ламберта Понятовського. У 1854 р. у Київській губернії для власних потреб міське та сільське населення утримувало 652 917 простих овець та 161 211 мериносових [85; 168]. 1861 р. в губернії населення і промисловці відгодовували 712 356 простих й 156 766 тонкорунних овець [107; 83]. Тобто за сім років відбулося зростання кількості простих овець на 59 439 голів, а поголів'я мериносових скоротилося на 4445 голів.

Таблиця 5

Кількість мериносових овець у Київському повіті за 1848 р. [89; 14]

Ім'я власника	Кількість овець	Кількість вовни протягом року	
		Пуди	фунти
Генерал-майор Трощинський	8916	500	
Генерал-лейтенант Бердяєв	448	32	
Дворянин Маврицій Комарович	1640	102	
Корнет Михайло Бутович	1882	118	
Генерал-лейтенантша Ловцова	317	18	5
Підполковник Стогов	525	60	
Анастасія Руліковська	475	29	
Колезький асесор Рихлінський	88	5	
Дворянин Вікентій Боярський	84	13	25
Дворянин Фелікс Березовський	1248	55	
Посесор Єгор Міцкевич	2501	127	30
Посесор Яків Волянський	820	35	
Поручик Василь Синельников	2680	135	
Дворянин Е. Росцішевський	125	8	
Колезький асесор Ламберт Понятовський	6000	279	12
Усього	27749		

На таганчанській суконній фабриці (Богуславський повіт), яка виробляла щорічно десятки тисяч аршинів сукна, використовували вовну як із власних вівчарень, так і куповану. У 1828 р. власник мануфактури Понятовський купив 4000 пудів вовни у Херсонській, Полтавській і Київській губерніях, а 1200 пудів одержав із власних вівчарень. На цій мануфактурі купована вовна переважала над одержаною з власних вівчарень. За цей рік мануфактура виробила 94 тис. аршинів сукна [347; 65]. 1830 р. губерніальна влада виокремила це підприємство у річному звіті імператорові як взірцеве: «Между существующими фабриками в Киевской губернии заслуживают особенного внимания суконная фабрика полковника Понятовского как по доброте и умеренным ценам сукон, так и по устройству своему. Понятовский весьма благоразумно умел соединить собственные свои выгоды и пользу крестьян, на фабрике находящихся. Они все без исключения довольны своим состоянием» [265; 103].

Розширення сировинної бази йшла не тільки за рахунок збільшення ресурсів вовни, а й у напрямі запровадження унікального виробництва – шовківництва. У Києві довгий час існував шовковий завод для добування цінної сировини, потрібної мануфактурам. Правда, його продукція була кількісно невеликою, що засвідчує табл. 6. Наприклад, М. Закревський писав, що «1771 р. навколо старого міста росло багато шовкових дерев; було створено дві шовкові фабрики, з яких одна розташовувалася на старому Києві і належала якомусь російському купцеві» [334; 51]. Київський цивільний губернатор таємний радний Василь Іванович Милашевич у травні 1799 р. запропонував київському магістрату «касабельно постройки на месте, где был казенной шелковичный сад дому для контрактов, готовить планы означенному дому» [51; 44]. Шовківництво поступилося місцем торгівлі – в січні 1800 р. кияни звітували про завершення будівництва Контрактового будинку [51; 68зв.].

Таблиця 6.

Стан шовківництва в Київській губернії в 1804 році [108; 48]

Кількість дерев	Зменшилося			Залишилося		У 1804 році розведено			Наявних		Вироблено шовку		
	Старих	Нових	Сіянців	Старих	Нових	Розсаджених	Старих	Нових	Старих	Нових	Сирець	Чи Бувбашкового	
Старих	3753		Розсаджених										
Нових	2000	2965	Розсаджених	2000	2000	2965	2965	2965	4598	5609	1 пуд 9 фунтів	22 ? фунтів	
Сіянців	107 818	37 099	Втрачено	37 099	40 062	40 062	40 062	40 062	40 062	40 062			
			Разом										
			Розсаджених	4598	4598	4598	4598	4598	4598	4598			
			Старих	2000	2000	2000	2000	2000	2000	2000			
			Розсаджених	67 756	67 756	67 756	67 756	67 756	67 756	67 756			
			Старих	2965	2965	2965	2965	2965	2965	2965			
			Видовів	646	646	646	646	646	646	646			
			Разом	3609	3609	3609	3609	3609	3609	3609			
			Із насіння зійшло	71 551	71 551	71 551	71 551	71 551	71 551	71 551			
			Старих	4598	4598	4598	4598	4598	4598	4598			
			Нових	5609	5609	5609	5609	5609	5609	5609			
			Пересаджених та відводків	139 307	139 307	139 307	139 307	139 307	139 307	139 307			
			Попередніх і нинішніх сіянців	139 307	139 307	139 307	139 307	139 307	139 307	139 307			
У Київській губернії													

Вимогливість споживача спонукала виробників до пошуку засобів, які б допомогли виготовити, конкурентоспроможну на ринку продукцію. На суконних мануфактурах Київської губернії застосовували різні верстати: валяльні, стригальні, чесальні, вуточні, ткацькі, ревношні, фарбувальні, сукновальні. Наприклад, на богуславській мануфактурі у 1815 р., крім прядильної, працювала і чесальна машина. Завдяки цьому деякі фабрики могли випускати не тільки грубе солдатське сукно, а й сукно вищих марок – бавовняні ковдри, фланель і т.ін. Суконні верстати розподілялись на грубосуконні, тонкосуконні, кашемірові, байкові. Так, таганчанська мануфактура у 1815 р. мала вісім прядильних машин по 40 ниток кожна, а ще через рік – вісім стригальних і 4 гнізда вальниць [458; 120].

Процес машинізації торкнувся далеко не всіх мануфактур. Але у 1827 р. серед промислових підприємств Київської губернії згадано сім сукновалень, які використовували устаткування на силі води [263; 34]. «Суконные фабрики имеют 335 станков, в числе их: прядильные, гремпельные и декатировочные, они приводятся в действие 20 водяными гидравлическими колесами. На холщевых фабриках имеется 20 ткацких станков» [85; 181]. Такими були досягнення у механізації виробництва тканин Київської губернії в 1854 р.

Збут текстильні товари кустарної, цехової, мануфактурної промисловості знаходили як на місці виробництва, так і на ярмарках, базарах, торгах, у місцях постійної торгівлі – магазинах та крамницях. У 1798 р. місцева влада Васильківського повіту зафіксувала, що на ярмарках «Белой Церкви и Фастова торг ведут разным красным товаром» [14; 120зв.].

У першій чверті ХІХ ст. на ярмарках торгівці поряд із різноманітними товарами пропонували і найпопулярніші: сукна, хустки, шовк, парчу, полотно, килими [105; 240зв., 241, 246зв., 244]. 1845 р. у Києві серед 920 крамниць, крамничок, рундуків діяли спеціалізовані магазини, в яких торгували і текстильними виробами. Наприклад, в шести

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

магазинах торгували модними товарами п'яти – галантерейними, чотирьох – офіцерськими речами, трьох – сукном. У торговельних закладах з постійним місцем перебування було продано товарів, за приблизними підрахунками, на 465 тис. крб., значна частка з яких припадала на тканини та вироби з них [317; 152].

Жителі України здавна користувалися як місцевими, так і привезеними тканинами. Нерідко вони хизувалися поміж себе та гостей убранням із тканин походженням із закордонних країн. Принаймні, Д. Дорошенко зауважував, що транзитом через українські землі в Європу потрапляли східні тканини (адамашки, парча, оксамит і багато інших, килими, шовкові пояси) [326; 398], а в Україну із Шлюнська – голландські й англійські сукна, біле й пофарбоване полотно, всякі шовкові матерії [326; 398], із Росії – полотна, китайку [326; 399]. Хизування було обмежене царськими указами. У 1775 р. Катерина II, ліквідувавши Запорозьку Січ, спеціальним указом заборонила носити українцям одяг із привезених тканин [379; 192]. На таку розкіш (жіночі головні убори козацьких часів відзначалися високими мистецькими якостями, багатством тканини, золототканими золотих частинами і оздобами) мала право лише козацька старшина та члени її родин, яких прирівняли до російського дворянства. Відтоді золототкані очіпки, оксамитові убруси, шовкові хустки та дівочі стрічки зберігалися в скринях українських селян аж до початку ХХ ст. як неоціненний скарб та ностальгія за козацькими вольними часами [482; 83]. Тобто тканина і вироби з неї мали символічний потенціал станової належності.

Якщо й існували заборони, то лишень на певні види тканин. Зв'язки київських купців засвідчують широку лінійку текстильних товарів, у тому числі закордонних, які могли придбати кияни завдяки своїм зусиллям: «купцы сего города пользуются выгодами, производя в продажу разные привозимые из Российских городов делаемые тамо товары, а частию и немецкие, из разных иностранных городов сюда

**Торгівля Київської губернії–
(1793–1861 рр.)**

доставляемые, равно и рекою Днепром» [15; 5зв.]. Із Лейпцига привозили сукно, байку, полотно, кисеї, тафти, кашеміри, атлас, шкарпетки, хустки. «Вартість привезених товарів сягала кількох мільйонів карбованців» [106; 14]. Як засвідчує табл. 7, вартість іноземних тканин перевищувала місцеві в кілька разів. І навіть з такими цінами знаходився покупець.

Таблиця 7.

**Ціни в губернському місті Києві на іноземні тканини
від 11 березня 1807 року [256; 51]**

№	Назва товарів, аршинів	Ціни	
		Крб.	Коп.
1	Сукно англійське	9	
2	Сукно голландське	7	
3	Сукно бреславське	2	
4	Сукно грінберзьке	2	50
5	Сукно гранитуру	1	50
6	Сукно мусминське гладке		40
7	Сукно мусминське травчите		60
8	Тафта	1	30
9	Атлас подвійний	2	
10	Атлас ординарний	1	50
11	Атлас англійський	3	
12	Ситець ляний мебелевий	2	
13	Ситець англійський вузький	1	25
14	Плис подвійний	2	
15	Плис ординарний	1	50
16	Демикитан подвійний	1	20
17	Демикитан ординарний		90

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Зростання вартості закордонних тканин спричиняла зовнішньоторговельна політика Російської імперії. Задля забезпечення власного текстильного виробництва або з інших причин царський уряд вдавався до підвищення мит. Так, у 1810 р. згідно з положенням про зовнішню торгівлю, високі мита було встановлено на деякі лляні, шовкові, вовняні вироби [375; 96]. Як свідчила місцева влада 1829 р. жителі м. Богуслава торгували привезеними з Царства Польського «небольшим количеством сукон, а из городов Ромна, Кролевца, Одессы, Киева и Волынской губернии местечка Бердичева – шелковых материй, ситцев, демикитонов и бумажных платков российского изделия» [34; 37]. «Красним товаром» (саме так називали текстильні вироби) торгували у багатьох містах та містечках Уманського, Черкаського повітів Київської губернії [34; 6, 8]. Обороти такої торгівлі були значними і сягали сотень тисяч карбованців у кожному повіті. Так, у Звенигородському у 1829 році торгували у містах «Шполі, Катеринополі, Рижанівці, Боярці, Винограді, Вільшані, Калигірці, Лисянці, євреї й християни різними красними товарами на 112 тис. крб.» [34; 96].

Торгівля тканинами, або за словником XIX ст., «красными товарами», «модными товарами» була, ймовірно, наймасовішою. Наприклад, в 1854 р. у Київській губернії серед 3438 торговельних закладів – гостинних дворів, магазинів та крамниць, у 684 «торгували «красними товарами, 29 – шовковими, 30 – суконними» [85; 188]. «Красними товарами» в м. Києві торгували у 76 магазинах і ятках, у Василькові – 18, Таращі – п'яти, Каневі – шести, Звенигородці – 18, Черкасах – 18, Чигирині – восьми, Сквирі – 45, Умані – 83, Липовці – 25, Бердичеві – 120, Радомишлі – 80.

Особливості торговельних відносин населення Київської і російських губерній засвідчують колоніальний характер. У губернію імпортували російський текстиль, бавовняні тканини. Частина російських купців-власників суконних і шкіряних мануфактур постійно скуповувала в Україні

сировину (вовну), виготовляла з неї в Росії готові вироби (сукно) і ввозила їх на продаж знову в Україну. Тут їх продавали на 15–20% дорожче, ніж у Росії. Російські купці роздавали партії так званого красного товару, тобто вовняних, бавовняних, шовкових і суконних тканин дрібним торговцям, даючи їм довгостроковий кредит, а ті розносили товар по селах, містечках, хуторах, поміщицьких маєтках [347; 101]. Тобто нічого особистого, тільки бізнес.

Саме це помітив одеський історик та статист Аполлон Скальковський, який ототожнював супротивників одеського порто-франко з нахлібниками підприємців Московського промислового регіону. «Главнейший упрек, который делают Одессе ее недруги – московские фабриканты и их нахлебники, состоит в том, что чрез ее «вольный порт» ввозят такое множество мануфактурных изделий, что они подрывают отечественные фабрики», – писав він 1857 р. [445; 309]. І питання стосувалося саме продукції текстильної промисловості.

Б. Лановик, М. Лазарович, Р. Матейко, З. Матисякевич стверджують, що «в 1834 р. російська промисловість постачала в Україну 85,9% загальної кількості експорту текстильних товарів» [369; 266]. Щороку російський текстиль дедалі більше освоював український ринок, не маючи вагомої конкуренції.

Щоб проілюструвати можливість конкуренції на ринку Російської імперії, наведемо кілька цифр. 1831–1835 рр. в Росії ввезено з-за кордону бавовняних тканин на 10 190 тис. крб. асигнаціями, а в 1851–1855 рр. ця величина становила 3647 тис. крб. асигнаціями [465; 145]. 1826 р. було допущено до привозу в імперію біле лляне полотно, напівбавовняні тканини і хустки та ін., і ввезення в п'ятиріччя 1836–1840 рр. досягло 1301 тис. крб. асигн. У 1851–1855 рр. закордонних лляних тканин і виробів з конопляної пряжі було ввезено лише на 754 тис. крб. асигнаціями [465; 155]. Імпорт бавовняних тканин у Росію впав у 2,8 раза, лляних та конопляних – у 1,7 раза (Табл. 8).

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Таблиця 8.

Імпорт в Росію і експорт з неї вовняних виробів [465; 165]

Роки	Вивезення, тис. крб. асигнаціями	Ввезення, тис. крб. асигнаціями
1802–1807	76	5555
1812–1820	964	9038
1821–1830	1296	16662
1831–1840	2841	10578
1841–1850	3012	3027
1851–1860	2603	2481

Дані табл. 8 засвідчують, що експорт російських вовняних тканин у 1860 р. порівняно з 1802 р. зріс у 120 разів, а імпорт закордонних – у 1,6 раза. На 1860 р. Росія мала у цій галузі позитивне торговельне сальдо 122 тис. крб.

Торговельна кон'юнктура завжди нестабільна, але тенденції до захисту внутрішнього ринку від імпортних текстильних товарів завжди підтримувала протекціоністська митна політика як в досліджуваній період, так і пореформений час. Результатом комплексу вказаних факторів стало те, що «Москва разом зі своїми повітами не лише зберегла провідне становище, а й зміцнила і розширила його. Якщо в 1859 р. на московських фабриках вовняної промисловості було зайнято 26% загальної кількості робітників, то в 1900 р. – близько 40%» [406; 149]. А для України це означало зворотний процес: «Знаком занепаду позначена вовняна промисловість усієї України – як Правобережної, так і Лівобережної (Київська, Подільська, Чернігівська, Харківська, Полтавська, Херсонська і Таврійська губернії), де кількість робітників зменшилася з 14 515 до 3910» [406; 152].

Про це без жодних емоцій писав П. Хромов, описуючи асортимент українських ярмарків: «На ярмарках України продавались текстильні, металеві і інші товари, які виробляли в мануфактурах, фабриках і селянських промислах центральних (Московська, Володимирська, Нижегородська й ін.) губерній країни. З України ж надходили туди сільськогосподарські продукти – пшениця, сало, масло, вовна, пізніше цукор і т.ін.» [484; 92]. Простежувався певний тренд: в Україну везли готові промислові товари за вищими цінами, з України – сировину для тих самих промислових підприємств за низькими цінами. Україна, у тому числі Київська губернія, поступово перетворювалася на ринок збуту російських товарів та дешевої сировини для російської промисловості.

Одяг був не лише виразником станового статусу, а й засвідчував етнічну, національну ознаку. М. Закревський яскраво описав знайомство киян і жителів Київської губернії з вихідцями з інших земель, з якими доводилося стикатися мало не щодня. Київ був духовною столицею держави, тому до нього тисячами напливали хвилі прочан. «Пестрые толпы паломников из простонародья представляют много особенностей в отношении одежды. Тут можно встретить не только представителей почти всех областей нашего отечества, но и жителей сопредельных православных стран Болгарии и Дунайских княжеств. Особенно бросаются в глаза костюмы женщин и их головные уборы: четверугольники, рогатые кички орловок и рязанок, кораблики калужанок, намитки малороссиянок, пользующихся случаем выказать свои цветные запаски и желтые или красные чоботы с пидковами. Русских купчих можно видеть в штофных и бархатных душегрейках, в шелковых на голове платках ярких цветов или в парчевих уборах» [335; 145].

Як ми помітили, одяг відігравав подвійну роль від часів виникнення промислів, за допомогою яких людина забезпечувала потребу в термоізоляції (в умовах холоду чи спеки). За всіх цих обставин людське суспільство поспішало надати одягу з вовняної, бавовняної, лляної, конопляної,

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

шовкової сировини ще й інших значень, про які йшлося вище: станового, майнового (всередині окремого стану), етнічного, національного, державного і врешті естетичного, етичного, духовного. Людина крокувала і крокує інколи впевнено, інколи лячно по колу – блукання-повернення: «Ви бо були як ті вівці заблукані, та ви повернулись до Пастиря й Опікуна ваших душ» (Перше соборне послання Св. апостола Петра. 2.25).

Вище йшлося про велике значення сировини для будь-якої промисловості і виняткове значення овечої вовни для вовняної промисловості. У даному разі отримуємо нове значення старої істини: сировина, власність, вівця мають сенс лише у зв'язку із власником, а не самі по собі. Лише власник визначає вартість описаних цінностей і готовий віддати за них життя: «а окрасою їм нехай буде не зовнішнє – заплітання волосся та навішання золота або вбирання одерж, але захована людина серця в нетлінні лагідного й мовчазного духа» (Перше соборне послання Св. апостола Петра. 3.3–4). Однак людина вважала, що власність не є святою, священною: «вояки взяли одіж Його та й поділили на чотири частині, по частини для кожного вояка, теж і хітона. А хітон був не шитий, а витканий цілий відверху. Тож сказали один до одного: «Не будемо дерти його, але жереба киньмо на нього – кому припаде». (Євангелія від Св.Івана 19.23–24). Багатозначність одягу вкотре підтверджує роль власності, власника, цінності майна.

Торгівля металом та металевими виробами

Із часу виникнення металургії і донедавна мистецтво обробки металу було показником технологічного й організаційного розвитку суспільства. На території Київської губернії, особливо у північній її частині, надзвичайно давніми виявилися традиції виготовлення заліза. Так, ще у VII–X ст. «велика кількість металевих виробів і залізної зброї у

похованнях древлян свідчила про те, що провідною галуззю ремесла було виробництво заліза. Разом із хліборобством воно становило основу економічного розвитку древлянського союзу племен» [339; 91–96]. Наявність стратегічної сировини сприяла тому, що у другій половині XVII ст. у поліських районах налічувалося близько 200 копалень, кожна з яких давала 500–700 пудів заліза на рік. Під Радомишлем було сім рудень; під Коростишевом вісім [439; 20].

Наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. ці земля були представлені Радомишльським повітом Київської губернії. Назви поселень часто повідомляли про столітні металургійні традиції (пов'язані з поняттям руда). Зокрема це копальні: Шибенська, Корабчіївська, Заруддя – на Здвижні та Соболева – на Ірпені. Ще й досі недалеко від Брусилова відомі урочища Руда: одне на р. Бродок (р. Руда) між Брусиловом і Краківщиною, інше – поблизу Лазарівки [439; 115]. Але як влучно зазначив І. Гуржій, «в північній частині Радомишльського повіту «рудниками» (в більшості вільні люди) були заселені 15 сіл, в яких налічувалось 179 безземельних селян. Добуваючи і обробляючи руду, вони в своїх кузнях виготовляли на продаж лемеші, наральники і т. ін. Крім цього, вони випалювали дерев'яне вугілля, а також працювали на залізоплавильних заводах» [318; 268].

Саме завдяки родовищам залізної руди в Радомишльському повіті настільки потужними були віковічні металургійні традиції: «почва в оном уезде різнообразна: близ рек и ручайков обыкновенно находится чернозем, в некоторых местах глиниста, а в некоторых крепка и камениста, где и открываются железные руды. По сей причине наперед сего много существовало рудней для выделки железа» [84; 99]. «В некоторых местах находится каменистый слой. При селении Каменистом Броде, а в некоторых подле ручьев значительные слои железной руды» [84; 100].

Північ Київського повіту також була багата на болотну руду і відповідно концентрацію металургійних осередків. На

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Вишгородщині такі були на території або поряд із населеними пунктами Димер,⁶ Рудня Толокунська, Рудня Димерська, Бірки (Борки), Лютіж, Сваром'я. У Димері склалися сприятливі умови для розвитку виробництва: наявність достатньої кількості руди, значні площі лісу для отримання деревного вугілля як обов'язкового компоненту виробничого процесу та річки – джерела енергії для приведення у рух міхів [285; 50]. Цей завод діяв і в 1813 р., коли металургійна промисловість Київщини відчула конкурентний тиск російської продукції: про це звітувало Димерське староство Київського повіту [88; 33].

Селяни, що володіли цими важливими вміннями, займалися професією століттями, а якщо зважити на згадку про VII ст., то понад тисячу років на тій території виробляли залізо. Переробкою заліза займалися представники ще однієї дуже давньої професії – ковалі, які мали майстерні у кожному селі та місті. Інколи кузні ставали центрами обміну інформацією і товарами, оскільки приїжджі часто-густо користали з нагоди підкувати коня чи полагодити транспортний засіб – мажу, хуру, сани, карету, фіакр та ін. Тому коваль знав не менше, як шинкар чи сільський голова. Жодне господарство чи в селі, чи в місті не обходилося без продукції коваля. Кожному господареві потрібні були замки, завіси, хатній та сільськогосподарський інструмент. А робочі частини у ньому завжди виготовляли з металу – заліза чи чавуну. У часи тривоги ковалі мали більше роботи і замовлень, пов'язаних із виготовленням чи лагодженням зброї, особливо холодної.

У містах також діяли майстри-ливарники, майстри-ковалі, які обслуговували потреби міщан, кількість яких з року в рік зростала. Київська губернія мала міста й містечка, які з давніх часів отримали магдебурзьке право. А цей статус визначав становище не лише магістрату, управлінської ланки,

---

⁶ «Демир» – турецькою мовою означає залізо.

судової гілки влади, а й місце у суспільній ієрархії ремісників, особливо цехових. Київ у всі часи вирізнявся з-поміж інших міст України як промисловий, торговельний, освітній, культурний, військовий центр. Саме це й додавало до заможності населення міста деякий відсоток. А про цей відсоток свідчить те, що затребуваними були майстри золотих і срібних справ.

Так, у Києві у 1797 р. «серебрянных дел мастера отделявают с приносимого им разными лицами серебра в год до трех пуд, а из золота только самые мелкие вещи, кои равно как и серебрянные, делают они по договору здешним гражданам и приезжим, также в церкви и монастыри с разного от них материалу, в продажу ж своих изделий никому не заводят; а за работу с фунта серебра гладкого получают по осми рублей, чеканенного же по десяти рублей, от золота с мелких вещей от червонца по рублю, дороже и дешевле за работу получают, когда употребляемые ими на то материалы как то возвышаются и понижаются» [15; 6зв.].

Особливою майстерністю відзначалися київські людвисари та ливарники: «колокольные мастера ежели не бывает надобности в зделки больших колоколов выделывают колокольной меди в год до семисот пуд и производят в продажу по двадцати и по двадцати четыре рубли, литейные делают разные мелочные штуки, а притом и заливные разных сортов трубы получая от больших на колесах с ящиком пятсот рублей от меньших триста рублей, от ручных же больших сто пятьдесят рублей и от меньших сто рублей; котельные же мастера выделывают в год меди красной до черыхсот пуд, продают с первых рук по двадцать четыре рубли и по двадцать восемь рублей» [15; 7–7зв.].

Ковалі у 1797 р. мали не менше роботи, ніж майстри золотих і срібних справ чи людвисари: «кузнецы делают разную железную работу городским гражданам и приезжим разным людям по договору, кому она понадобится, как то оковка дверей, ставен и повозок, также делают здешним

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

купцам и приезжающим рекою Днепром небольшие якори от пятидесяти пуд, покупая в Киеве или получая от тех, коим свое изделие производят, а за работу с железом от якорей и других больших штук получают с пуда по четыре рубля, а за мелочные по договору от штуки, чрез год же выделывают железа до трех тысяч пуд» [15; 7].

Міська влада здавала в оренду міські кузні або стягувала поземельний податок за оренду землі, на якій стояли кузні. Так, на 1 січня 1808 р. у Києві: «с кузницы, выстроенной городом на образец и отданной на виплату за 1807 г., получено последних 35 руб.» [65; 179зв.]. У м. Василькові ратуша отримала «с кузницы состоящих на городской земле поземельных 2,73 руб.» [65; 194]. З ковалів стягували високі податки тому, що їхня продукція була також дуже дорогою. Як повідомляв київського губернатора 1798 р. бургомістр Києва Яким Барський, «товари, виготовлені в Києві, використовуються для задоволення потреб киян і людей поселень, сусідніх йому». Серед цих товарів вагоме місце займала продукція ковалів: цвяхи мостові – 20 тис. (тисяча – по 10 крб.), цвяхи теслярських – 100 тис. (тисяча – по 4 крб.), цвяхи драні – 500 тис. (тисяча – по 3 крб. 50 коп.) [15; 87].

У приватному місті Черкаси Київської губернії, власності князя Сангушка, 1798 р. посеред інших важливих ремісників діяли «и кузнецов 17, кои производят простолюдинные ремесла для своей единственно по домоводству необходимости, а протчие все жители упражняются в хлебопашестве» [260; 30–30зв.]. Причому сплачували за рік на користь казни кожен по «1 руб. 26 коп. с накладными по 2 коп. на рубль». Ковалі були зразком самостійності, оскільки на відповідну їхню кількість була така сама кількість кузень. Ще на першу чверть ХІХ ст. громаді Черкас разом з церквами Миколая Чудотворця, Живоначальної Трійці, Різдва Богородиці, медичними закладами, приватними будинками, двома

дерев'яними шинками, однією єврейською школою, вісьмома крамницями, двома млинами дохід давали 17 кузень [105; 242]. У Богуславі 1800 р. документи засвідчили місцевих ковалів та завод з виплавляння міді (гамарню) [436; 71].

Наскільки цінною була продукція ковалів, засвідчує такий випадок: 1800 р. заплачено черкаському міщанинові Максиму Полякову (можливо, ковалеві) за куплені у нього 50 залізних цвяхів для оббивання в ордонанс-гаузі трьох вікон 50 коп. [56; 20]. Наскільки цінним було місце коваля в громаді, засвідчували розцінки його праці. Так, у 1800 р. в м. Радомишлі місцева влада заплатила ковалеві «за оковку залізних ґрат з його роботою і залізом 4 крб., майстру – 2 крб.» [56; 14].

І в наступні роки професія коваля була настільки ж рідкісною, особливо порівняно із чисельністю інших ремісників. У Радомишлі 1836 р. була така кількість ремісників, які забезпечували громаду: столярів – 4, кравців – 26, шевців – 22, ковалів – 3» [84; 41]. У селі Медвин 1845 р. проживало 2675 ревізьких душ. Їхні потреби разом з іншими ремісниками обслуговували дев'ять ковалів [436; 73].

Незважаючи на значущість продукції металургії, виробники цієї продукції, якщо вони проживали не у містах і не мали свободи та міщанських прав, то часто потрапляли у ситуацію, коли ставали жертвами станових домагань шляхти (потрапили під покріпачення та рекрутські набори), відповідно до змісту документа це звучить так: «о присвоении помещиками помянутых рудников в подданство». Нагадаємо, що за часів Речі Посполитої всі рудники були вільними людьми, які здійснювали діяльність відповідно до укладених контрактів: «помянутых именованый люди из разных мест как по следствию открылось, собираясь селились на помещичьих землях и быв вольными, платили только в казну подымную подать, а с помещиками обязывались

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

контрактами, по присоединении же того края под Российскую державу по ревизии записаны особою статьею вольноживущими и обложены крестьянским окладом; но помещики по долговременному жительству сих людей на их землях и что некоторые из них женились на крестьянках оных помещиков почитают их по узаконениям того края принадлежащими себе в собственность» [25; 3зв.]. Під час розслідування виявилось, що документи про вільний стан збереглися лише у рудників Рудень Шибенської, Костецької і Букринської [25; 2зв.]. Справу щодо збереження у вільному стані рудників (тобто металургів трьох сусідніх губерній Київської, Волинської та Мінської) розпочали в 1798 р. і дійшла вона аж до імператора Павла І. Відповідно до указу «Его Императорского Величества Самодержца Всероссийского, из Правительствующего Сената Киевскому губернскому правлению» від 10 жовтня 1804 року постановили: «Губернским правлением предписать надлежащим судебным местам войтить в законное рассмотрение и учинить о судьбе их надлежащее решение, и чтобы оные люди не могли как крепостные быть отданы помещиками в рекруты» [25; 5].

Як уже зазначалося вище, основним металургійним районом Київської губернії були північні частини Радомишльського та Київського повітів. Так, на 1797 р. на цій території діяло: «железных заводов, так называемых руден, имеется в ключах Чарнобыльском – 1, Хабенском – 8, Волчковском – 9, Зоринском – 2, Дымерском – 1, Козаровицком – 1, Гостомыльском – 1, Демидовском – 1, Мироцком – 1, Бородянском – 1, Иванковском – 1, Унинском – 4, Вепринском – 2, Любовицком – 1, Розважовском – 2, Рожовском – 1, Макаровском – 1» [15; 32зв.]. А якщо зважити, що на той час «сел в Радомысльском уезде 71, деревень 142, рудень или железных заводов 37, гамарня или котельный завод 1», то виявиться, що майже у кожному п'ятому селі діяв

металургійний завод. Така собі не зовсім каліфорнійська золота, але суто радомишльська залізна лихоманка [14; 102–102зв.]. Про виняткову роль продукції цих заводів свідчить те, що за часів Речі Посполитої «вместо подати брали железом» [25; 4зв.]. На 1798 р. у Київському повіті також діяли залізні заводи, на яких «выделывается железа и земледельческих орудий, в продажу производится пуд по 2 руб. 50 коп., снижение и возвышение цен бывает противу находимой руды» [16; 20].

Якщо зважати на кількісні показники, то виявиться, що на початку ХІХ ст. в Київській губернії найважливішою галуззю промислового виробництва була металургійна. Такі висновки можливі, якщо ознайомитися із загальною кількістю промислових підприємств у 1804–1805 рр. Оскільки на 1804 р. у Київській губернії їх було 50, то металоробних, металургійних, або, як названо їх у джерелах, «залізних», діяло 20 [108; 49]. У 1805 р. у Київській губернії загальна кількість підприємств зросла до 52, і відповідно залізних заводів побільшало до 21 [347; 160]. Тобто залізні заводи у 1804–1805 рр. становили 38–40% усіх підприємств губернії, і це навіть менше, ніж наприкінці 90-х років ХVІІІ ст., оскільки лише у Радомишльському повіті налічувалося 44 рудні [25; 3]. Частина з них належала казні [25; 4зв.]. Найближчим переслідувачами залізних заводів за чисельністю в Київській губернії стали скляні – вісім заводів, та цегельні заводи, яких було сім.

У 1836 р. ситуації в губернії стосовно кількості заводів кардинально змінилася, а саме: залізних заводів стало сім, а цегельних – 19 [118; 35]. Зусиллями фабрикантів у Києві почав діяти ливарний завод і у 1839 р. в ньому було виготовлено продукції на 78 062 крб. [66; 1]. У 1840-ві роки активно створювалися металообробні мануфактури правобережної шляхти [479; 81] (Табл. 9). У 40-х роках ХІХ ст. серед інших виділявся завод мідних, залізних і чавунних виробів братів Дехтерьових. [315; 183–185]. Саме про

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

ливарний завод Дехтерьових згадував Журавський, описуючи 72 підприємства Києва у 1840-х роках [457; 373].

Таблиця 9.

Залізоробні заводи Київської губернії 1843 р. [40; 13]

№	Повіт	Село	Власник	Підприємство
1	Радомишльський	Рудня Рихта	Поміщик Оскирко	металоплавильна фабрика
2	Радомишльський	Рудня Вирвянська	Поміщик Галецький	металоплавильна фабрика
3	Радомишльський	Рудня Білий Берег	Поміщик Галецький	металоплавильна фабрика
4	Радомишльський	Рудня Яльцівка	Поміщик Галецький	металоплавильна фабрика
5	Радомишльський	Рудня Кримська	Генерал- лейтенантша Злотницька	металоплавильна фабрика
6	Радомишльський	Рудня Шлямирка	Княгиня Волконська	металоплавильна фабрика
7	Радомишльський	Рудня Грезли	Княгиня Радзивіл	металоплавильна фабрика
8	Радомишльський	Рудня Малинська	Княгиня Радзивіл	металоплавильна фабрика
9	Радомишльський	Рудня Шершнева	Палата держмайна	металоплавильна фабрика
10	Радомишльський	Рудня Ремети	Палата держмайна	металоплавильна фабрика
11	Радомишльський	Пиняжевичі	Поміщиця Трофимова	гамарня
12	Радомишльський	Рудня Гамарня	Княгиня Радзивіл	гамарня
13	Київський	Гавронщина	Поміщик Росцішевський	гамарня

Мідеплавильні фабрики працювали на ринок не лише для забезпечення хатнім кухонним посудом, а й часто виконували замовлення тодішніх VIP-клієнтів – винокурних заводів, головні засоби виробництва яких виготовляли з міді. У Київській губернії це був масовий споживач, оскільки налічувалися сотні винокурень (наприклад, в 1861 р. – 368) [68; 8]. А були ще й інші заводи галузі (пивоварні, медоварні, горілчані), які також потребували цих засобів.

Надходив період великої промисловості – індустрії. А часи залізобудівних заводів повітів Радомишльського та Київського відходили в минуле: «много существовало рудней для виделки железа, но в настоящее время почти все оставлены без действия». Саме так описувала занепад залізних заводів Радомишльщини повітова влада в 1843 р. [84; 99]. Але за звітом Київського губернатора за 1851 р. виявилось, що в губернії «находится заводов литейных – 2; железоплавильных – 5», але і в той час «добыванием руды занимаются не капиталисты, а местные жители, крестьяне» [283; 12–12зв.]. У «Ведомости о фабриках и заводах Киевской губернии 1861 г.» знаходимо, що в губернії діяли: «ливарні заводи» 1) у м. Київ (сума вартості продукції – 123 487 крб. за рік), 2) поблизу с. Балик Київського повіту (сума вартості продукції – 17 058 крб.); а також залізоплавильний завод в с. Білий Беріг Радомишльського повіту (сума вартості продукції – 2550 крб.), залізоплавильний завод в с. Сичовка Радомишльського повіту (сума вартості продукції – 44 крб.), мідеплавильний завод в с. Гавронщина Київського повіту (сума вартості продукції – 500 крб.), олов'яний завод в м. Ржищеві Київського повіту (сума вартості продукції – 400 крб.) [107; 78]. Сукупний дохід металургійної промисловості губернії був 144 039 крб., що становило менше 1% вартості усієї промисловості. А загалом 877 фабрик та заводів Київської губернії в 1861 р. виготовили продукції на 17 659 401 крб. [107; 82].

Нова індустрія, у тому числі у металургії, потребувала набагато більших фінансових витрат. У 1861 р. київський

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

губернатор завбачливо попереджав, що незважаючи на успіхи, є великі ризики як для торгівлі, так і для промисловості. «Города и некоторые местечка с увеличением народонаселения развиваются мало помалу, число фабрик и заводов возрастает с каждым годом, промышленность и торговля в ощутительном недостатке капиталов и значительно поколебавшемся в последнее время кредите от несостоятельности многих торговых домов угрожает застою» [107; 40зв.–41].

На залізних заводах виготовляли необхідні у господарстві речі та інструменти за прийнятними цінами і давали невеликий прибуток: «выдělываются большею частию лемеша к плугам, сошники к сохам и подоски для простых крестьянских повозок; а частию вытягается железо шинками мерою в полтора локтя; все сии материалы продаются на месте крестьянам на их домашние надобности; а что останется, то развозят по ярмаркам; ценою же выше как всякой лемеш по 60 коп., сошник – по 35 коп., пара подосок – по 15 коп., а возок составляющие 24 шинки – по 1 руб. 80 коп., всякой же завод приносит годового дохода за исключением всех расходов на содержание мастеров и протчего от 150 до 200 руб. на год» [15; 33].

У відомостях 1804–1805 рр. не згадується про мідний завод, а він у 1797 р. діяв на Макарівщині та виготовляв вкрай необхідну продукцію: «Ключа Макаровского при деревне Гавронщине на реке Здвиже имеется медный завод, так называемая гамарня, на котором выдělывается из покупного материала винокуренные котлы, и всякая поваренная посуда, чистой и прочной работы, и продается на месте всякой фунт в работе по 45 коп., а приносит годового дохода исключая содержание мастеров и другие расходы до 300 руб.» [15; 33зв.].

Документи першої половини ХІХ ст. наповнені даними про тимчасові зупинки в той чи інший рік певного заводу чи фабрики. Так траплялося із гамарнею у с. Гавронщині –

київський нижній земський суд у 1815 р. рапортував київському губернатору про те, що в тому році випускали продукцію «4 гамарни, или медноплавильные заводы: 1) в деревне Роскошовке, 2) вышекерской Рудне; 3) в Пясковне, 4) в Гавровщине» [88; 38]. У промисловому виробництві губернії з'являлися нові підприємства металообробного циклу. Так, у 1827 р. у Чигиринському повіті зафіксовано жерстяну фабрику [263; 34].

Продукція місцевих металургів та ковалів славилася в тому регіоні, на який поширювалася межа обслуговування або збуту продукції. А вона залежала від пропозиції. На думку І. Гуржія, місцева металургійна промисловість (рудні, гамарні, кузні) була не в змозі постачати потрібну кількість дешевого залізного реманенту, підтвердженням чого було те, що кожен залізний зубець для борони був на обліку. В реєстрах фільваркового майна неодмінно вказували не лише кількість борін, а й зубців до них [318; 52].

За даними влади Київського повіту, 1798 р. в цьому адміністративному районі було виготовлено заліза різних сортів 1900 пудів, а для потреб населення необхідно було 1600 пудів [15; 94]. Зважаючи на геологічні особливості Київської губернії, аналогічний результат міг бути лише в одному повіті – Радомишльському. Відповідно сукупний результат металургійної промисловості губернії міг становити 3800 пудів. Потреба губернії в залізі становила відповідно до кількості повітів 15 400–16 000 пудів.

І цю потребу могли задовільнити або купці, міщани, місцеві – жителі Київської губернії, або приїжджі. Наприклад, 1798 р. в Описі Васильківського повіту йшлося, про те, що «на ярмарках... торг буває в селах й містечках залізом та іншими дріб'язком» [14; 120зв.]. Також у м. П'ятигори – власності підскарбія надвірного коронного Томаша Острозького – на ярмарки, що «бувають через два тижні у неділю, привозять для продажу також залізо» [14; 136].

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

Коли власного продукту не вистачало, на ринок потрапляли іноземні товари. Д. Дорошенко повідомляв, що ще на початку XVIII ст. в Україну завозили зі Шльонська лінійку товарів, пов'язаних із металургією та металообробкою: «різні вироби домашнього німецького промислу, коси, серпи, нюрнберзькі ручні вироби, сирійські металеві вироби, срібний і кришталевий посуд, голки, шила», із Гданська: «мідь, коси, серпи, предмети люксусу. Мідь особливо йшла на лиття дзвонів, гармат, казанів, котлів і всякого посуду» [326; 398-399]. Німецький напрям привізної торгівлі Києва зберігався і наприкінці XVIII ст. і в наступні роки. До нього додався ще один – російський.

Передумовою такого явища стали ті обставини, що в промисловості Російської імперії спостерігалось зростання: «Якщо до початку XVIII ст. загальна продукція великих металургійних заводів становила приблизно 150 тисяч пудів чавуну, то до 1726 р. вона досягла 800 тисяч. Якщо наприкінці XVII ст. Росія закуповувала для виробництва зброї залізо у Швеції, до завершення першої чверті XVIII ст. вона сама стала вивозити метал за кордон» [357; 229]. Час самозабезпечення власним українським металом лише наближався. Відповідно до указу Катерини II від 14 листопада 1795 р., засновано Луганський ливарний завод [483; 489].

Київський магістрат зафіксував, що у 1797 р. купці на ринки Києва привезли: «купцы сего города пользуются выгодами, производя в продажу разные привозимые из российских городов товары, делаемые тамо, а частию и немецкие, из разных иностранных городов сюда доставляемые, равно и рекою Днепром, производя торг железом» [15; 6]. Протягом усієї першої половини XIX ст. шкіпери і лоцмани суден, які ходили фарватером рік Дніпра і Прип'яті, на борт своїх кораблів систематично брали купецький товар у вигляді металу. Як повідомили автори «Ведомости о речном судоходстве в Киевской губернии в

1861 г.», груз судов, проходивших в 1861 г., состоял: по реке Днепру преимущественно из разного рода хлеба, железа, чугуна, машин, и разных товаров, к жизненным припасам принадлежащим, по реке Припяти из соли, фабричных изделий, машин» [107; 73зв.]. Річками Ушею та Тетеревом сплавливали тільки «лесные материлы».

Російське купецтво Москви, Петербурга, Калуги, Переяслава-Заліського, Архангельська та ін. не втрачало нагоди скористатися можливостями ринку металу в першій чверті ХІХ ст. Так, у матеріалах васильківської митниці зазначено, що житель Архангельська І. Жулаєв привіз до Фастова близько 100 пудів заліза і 36 пудів чавунних котлів, а калузький купець І. Борисов відправив з Москви до Бердичева серед інших товарів 65 пудів олова, 50 пудів заліза. Номенклатура виробів у різний час перевищувала 70 найменувань, а їх вартість становила не одну тисячу карбованців.

З поживаленням торговельних зв'язків Правобережжя з Росією на території регіону значного поширення набула російська монета [360; 102]. На найбільші ярмарки в містах Києві і Бердичеві купці та промисловці привозили різноманітні товари: «из великороссийских губерний на здешние ярмарки привозят красные товары, железные и чугунные изделия» [107; 77]. Така ситуація тривала протягом усього українського ХІХ століття. Металу потребувало кожне міщанське та селянське господарство, а із зростанням промисловості потреби зросли в індустріальних масштабах. Наприклад, кияни і жителі губернії мали зиск на забезпеченні побуту, говіння і дозвілля прочан, що тисячами приходили й приїздили до святинь Києва: «Обычай людей ходитъ на поклонение к Святым местам киевским произвел в некоторой части жителей этого города особую ветвь промышленности» [335; 144–145]. У певні роки кількість прочан збільшувала населення Києва мало не вдвічі. М. Закревський повідомляв, що серед важливих знакових знахідок у духовній столиці Русі паломники часто купували

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

«множество кипарисних и металлических крестов, финифтяных икон, форм для проспор».

Якщо порівняти вартість продукції металургійного комплексу Київщини 1861 р., то виявиться, що вона поступалася вартості продукції однієї механічної майстерні у м. Городищі, яка обслуговувала цукрові заводи [107; 81]. Але такі висновки правильні саме для епохи промислового перевороту, що у десятки, якщо не у сотні разів збільшив потребу в металі, який використовувався для виготовлення машин, механізмів, знарядь праці.

Великим чисельно і вимогливим як споживач наприкінці XVIII ст. – у першій половині XIX ст. було військо [49; 3]. Так, для виготовлення набоїв 1833 р. київській лабораторії були необхідні металеві складові. Обійтися без металу не міг і київський арсенал, який оголосив торги для купівлі підків для арсенальних коней [80; 1], [81; 5].

Військові мали справу із металевими інструментами не лише через професійну потребу, а й у повсякденному житті. Шеф Орловського мушкетерського полку генерал-майор Йосип Шошин звернувся 30 серпня 1797 р. до губерніяльної влади з клопотанням про забезпечення полкового лазарету в м. Умань Київської губернії. Для потреб персоналу і кожного із пацієнтів передбачалося надати для них, крім одягу та білизни, також посуд: «миска железная белого железа (1 руб.), тарелка железная белого железа (50 коп.), тарелка оловянная (1 руб. 75 коп.), ножик и вилки с деревянными ручками пара (35 коп.), ложка оловянная (25 коп.), кружка оловянная (90 коп.), стакан оловянный (25 коп.), урыльник белого железа (1 руб.)». Також для забезпечення в харчуванні необхідною була і сокира (вартість за штуку – 1 крб.), без якої неможливо напалити піч [49; 3, 5]. Тобто лише для забезпечення мінімальних умов харчування на одного військового пацієнта було необхідно витратити 6 крб. і відповідну кількість металевих виробів. Але не слід забувати, що ті самі потреби мали не лише військові, які потрапили в

лікарняний заклад, а й кожен солдат і офіцер щодня. Відповідно цю цифру в карбованцях та металевих речах треба помножити на кількість солдатів та офіцерів, розквартированих в Київській губернії.

Ще одним споживачем продукції металоробних заводів – не менш важливим для суспільства, але значно меншим чисельно – були пожежні команди міст і містечок губернії. Кожна пожежна команда для виконання своїх безпосередніх функцій потребувала спеціальних інструментів, які виготовляли з металу. Наприклад, в описі пожежних інструментів пожежної команди м. Чигирин 1827 р. серед переліку знарядь були «крюков железных с деревянными держалками – 8, вил железных с таковыми ж держалками – 2» [263; 15].

Це питання ніколи не виходило із поля зору губерніального керівництва. Так, за результатами огляду Київської губернії у 1830 р. військовий губернатор Б. Княжнин визнав, що «в некоторых городах замечен недостаток в пожарных инструментах и полицейских служителях» [265; 97]. У зв'язку із перенесення повітового центру на 1846 р. у м. Бердичеві з'явилася власна пожежна команда, озброєна необхідними металевими інструментами. «В Бердичев из бывшей махновской полиции пожарных инструментах, по коей показаны: одна заплавная труба с двумя кожаными рукавами и насосом, а другая малая труба с кожаным рукавом, требующая починки, без чего к употреблению не годны, четыре бочки, каждая на четырех колесах, один ход на четырех колесах для возки багров и лестниц, шесть жестяных ведер, две лестницы, из коих одна разводная, четыре железных топора, крюков железных с деревянными жердями четыре и ключей для отвинчивания винтов три, доносит что из Маховки в Бердичев переведено полицейских служителей, определенных из нижних воинских чинов 14 человек» [127; 371]. Відповідно влада докладала зусиль, аби поповнити

4. Тенденції розвитку торговельного асортименту товарів

пожежними інструментами вказану команду, що вкотре збільшувало потребу в металі.

Таким чином, товарне господарство давало змогу забезпечити більшість необхідних у господі речей та реманенту. Селянська сім'я створювала для себе потрібну кількість посуду з глини, одягу з власної тканини, взуття з обробленої шкіри власних тварин, засобів сільсько-господарського виробництва із деревини, що належала або громаді, або поміщику, але в достатній кількості поблизу населеного пункту. Однак були товари, яких потребували і сільські красуні, і поважні господарі. Це статусний одяг з дорогих тканин (хустки, стрічки, верхній одяг та ін.). Згідно із міністерськими нормами, створювалося обмундирування для військ, поліції, чиновників. Брак металу породжував великий попит на робочі частини сільськогосподарського, пожежного реманенту, зброї, покрівлі, посуду, дзвонів. Метал, який видобували із сировини земель Київщини, забезпечував меншу частину потреб сільського і міського господарства.

5. ВИДИ ТОРГІВЛІ

5.1. Періодична торгівля

Складна логістична ситуація Нового часу формувалася в умовах недосконалих шляхів. В Україні мережа доріг задовольняла основні потреби покупців і продавців, оскільки наприкінці XVIII ст. – в першій половині XIX ст. серед доріг існували і спеціальні торговельні. Шляхи сполучали основні адміністративні, портові, торговельні центри губернії, регіону, держави та сусідні країни. Одним із таких центрів Східної Європи та України був із часів раннього середньовіччя Київ.

Давні традиції міст із магдебурзьким правом формували у їх жителів глибокі почуття самоорганізації, громадянства, взаємодопомоги. Символами таких міст були не лише ключі від воріт, а й ринкова площа: «тут розташовувалися крамниці та корчми, а в підземеллі – склади. На ринку стояли міські будинки, вага, воскобійня, приватні крамниці» [398; 29]. Саме на ринковій площі кожного міста в самому його архітектурному осерді проводилися торги та ярмарки, на які приїздили купці з далеких країв і часом навіть із чужих земель. Міста будувалися, як правило, на перехресті торговельних шляхів. На торги та ярмарки купці приїжджали возами з різноманітним крамом. Міська площа покривалася тоді різнобарвними шатрами й нашвидкуруч побудованими крамницями, і біля них починався жвавий торг [439; 138]. Сучасні дослідники соціально-економічного становища українських губерній першої чверті XIX ст. наполягають на виключно важливому місці ярмарків у системі внутрішньої торгівлі Правобережної України [347; 87]. Ярмаркова торгівля Київщини водночас підпорядковувалася закономірностям сусідніх губерній і підлаштовувала собі обіг товарів кількох губерній, щонайменше правобережних. Ярмарки мали тісний зв'язок із релігійними православними святами.

5. Види торгівлі

Можливість надати і отримати інформацію, зустріти гостя чи партнера, ознайомитися із взірцями продукції, показати власний товар, дізнатися про платоспроможність контрагента – все це можна було зробити на ярмарку. Ярмарок водночас був торговельним та розважальним дійством.

Право на проведення ярмарків отримували лише міста з магдебурзьким правом або міські чи сільські населені пункти за особливих обставин і дозволу губерніяльної та центральної влади. Так було у 1776 р., коли Олександр Любомирський знову заселив місто Юзефград (у майбутньому м. Балта Подільської губернії), отримавши у польського короля Станіслава Августа дозвіл на магдебурзьке право та влаштувати тут двічі на рік ярмарки [464; 5].

Як правило, якщо міста Правобережної України отримали в попередні часи магдебургію від польських королів, то ці права залишалися при них і у складі Російської імперії. Населений пункт, який отримував право на проведення ярмарку, виділявся серед навколишніх міст і сіл кращими організаційними можливостями, оскільки не всі міста, містечка, і тим більше села мали право на ярмарки. Ярмарок дозволяли проводити у місті за умови, що того дня не було таких торгових заходів у навколишніх містах, аби не створювати зайвої конкуренції.

У Київській губернії, крім серця торгівлі Правобережжя – Києва, існували 11 повітових міст та десятки містечок. У 1797 р. в Радомишльському повіті була розвинена для того часу торговельна мережа. Там налічувалося вісім містечок, «из которых в Чернобыле бывает пять ярмарков, которые продолжаются по одной неделе. Торг бывает по большей части смолою, дегтем, грибами, съестными и хозяйственными припасами. В прочих местечках бывает 31 ярмарок, в Брусилове и Коростышеве продолжаются по 2 дни. Торг бывает смолою, скотом, а особливо хлебом, съестными и хозяйственными припасами. В других же местечках по одному дню, торг бывает съестными и хозяйственными

припасами» [14; 102]. На 1836 р. в місті Радомишлі на рік «ярмарков 5, первая – 9 мая, вторая – 6 июня, третья – 6 августа, четвертая – 14 сентября, и пятая – 6 декабря, на коих главную торговлю составляет сбыт разного рода здешняго произведения лесных изделий наезжающих с других скудных лесом здешней губернии уездов покупщикам, а сии привозют в Радомышль также разного рода в зерне хлеб и сбывают» [84; 43].

Схожою була ситуація і у Васильківському повіті. На 1798 р. «ярмарков в сем уезде в разных местечках и селах бывает 47, которые продолжаются в местечках не больше двух дней, а в селениях от утра до полудни, и торг бывает в селах и местечках съестными продуктами, а сверх того солью, рыбою, дьогтем и скотом, и в прочих местечках футрами, железом и иными дробязками, а Белой Церкви и Фастове и разным красным товаром» [14; 120зв].

Серед повітових міст Київської губернії у 1804 р. було чотири власницьких, а саме Умань, Махнівка, Липовець та Богуслав. Становище міст описувалося по-різному, вагоме місце в оцінці їх відводилося торгівлі. Про м. Липовець було написано так: «Сей город ни положением, ни строением своим сему названию не отвечает; все жители в нем крестьяне владельческие, и самый город – ничто иное, как большое село». Київський губернатор вважав, що «Махновка и Умань весьма способны для городов и гораздо лучшие во всей здешней губернии». Богуславу губернська влада також відводила вагоме місце у торгівлі: «Богуслав, в коем одна только земля принадлежит владельцу графу Браницкому, а жители состоят из купцов и мещан и даже магистрат свой имеют. Город сей по числу жителей и по положению своему, и по заведенным в нем ярмаркам весьма способен быть городом» [108; 28].

Із передачею Київській губернії правобережних територій постало питання про надання місту Києву функцій координаційного адміністративного центру в цивільних, а не лише військових справах. На прохання київського цивільного

5. Види торгівлі

губернатора В. Милашевича, до губернського міста було переведено контрактний ярмарок із міста Дубна Волинської губернії 1797 р. [51; 1]. Поряд із торговельними перевагами гуртового центру Київ здобув особливо важливі функції реєстрації контрактів на купівлі нерухомості, торговельних, транзитних оборудок. Після приєднання Львова (початкового місця проведення контрактних ярмарків) до Австрійської імперії прибутки від цих послуг з 1773 р. надходили до міських фінансів м. Дубна. Таке становище існувало до 1795 р., коли контракти «по соизволению высочайшей власти учреждены» в м. Ізяслав, але не довго – до 1796 р., тому що знову були повернені до Дубна. Причиною став брак в Ізяславі відповідних адміністративних установ та кадрів [51; 39зв].

І вже за кілька років результати цього кроку – переведення контрактів до Києва – стали помітними. Очільники місцевої влади не дарма великі надії покладали на губернське місто: «Губернский город Киев со времени учреждения в нем контрактного строения домов, торговлею его и доходами жителей начинает усиливаться. Можно надеяться, что со временем Киев внутренним своим украшением и торговлею будет сколько-нибудь приближаться к тому знатному имени, которым он по древней истории известен» [108; 29]. Для цього було достатньо підстав, оскільки за результатами Київських контрактів до міського бюджету надійшло мит з контрактних актів на 11 лютого 1798 р. 43 074 крб. 66 коп. [108; 35]. Отримувані прибутки спонукали владу – як міську, так і губернську, удосконалювати інфраструктуру – 1799 р. було запропоновано побудувати контрактний будинок там, «где был Казенной шелковичный сад» та дорогу з Печерська на Поділ. Реалізація вказаних проектів киянам коштувала колосальну суму – 50 000 крб., але 14 січня 1800 р. все уже діяло [108; 44].

Рік у рік надходження у міський бюджет зростали: у 1800 р. під час Київських контрактів було зібрано мит з контрактних актів на суму 45 963 крб. (на 5 лютого) [108;

73]. Не менш вагомим було торговельне значення Київських контрактів: «Купечество, пользуясь этим случаем, привозит к сборам товаров в иной год на сумму, простирающуюся до нескольких миллионов рублей, и это обстоятельство дает контрактам вид ярмарки» [335; 389].

У 1808 р. Київські контракти виявилися численними, однак це виявило недостатність капіталів: «так называемые контракты для собрания дворянства в Киеве для продажи и покупки имений окончились благополучно без всяких особых происшествий. Собрание сие было довольно многолюдное, но сделок на продажу и покупку имений заключаемо было не так много потому, что по уверению общему, наличных денег было недостаточно. Из доставленных от полиции сведений видно, что в приезде на контракты было чиновников и дворян 1641, купцов и промышленников – 245, при них служителей и рабочих людей 3803. А всего 5689 человек. За наем сими приезжими квартир получено киевскими обывателями до 52 тыс. руб. По сведениям же от главного суда, полученных в течении контрактов, совершенных сделок на проданные имения суммою на 1 895 000 руб., с оных сделок собрано в казну пошлин золотом 7978 червонцев, серебром 29 761 руб. 30 коп., ассигнациями и медными 13 329 руб. 84 коп. А всего полагая по нынешнему курсу на ассигнации и медные на 118 750 руб.» [63; 33зв].

У Києві 1808 р. ярмарковий збір «с мест, для ярмарки отводимых» становив 686 крб. із 143 108 крб. 11 коп. річного міського прибутку [65; 179зв]. Таращанський міський голова Микола Рачковський 1808 р. доповідав київському цивільному губернатору Петру Панкратьеву про стан міста, зосередившись на міських доходах, які становили 6811 крб. 66 коп. Він зазначав, що серед складових міських доходів був ярмарковий збір «отданный в откуп 1807 г. февраля 1 на два года таращанскому мещанину еврею Юдки Каневскому ежегодно по 54 руб.» [65; 2зв]. Того самого року у Василькові вказаний грошовий збір становив 11 крб. 65 коп. [65; 194]. Звенигородська міська дума повідомила, що «с приезжающих

5. Види торгівлі

на ярмарки и без оных с красными товарами и протчими на основании повеления господина киевского гражданского губернатора и кавалера, состоявшегося от 2-го марта прошлого 1805 г. за №463, сей збор производится; коего збора в 1808 г. декабря по 15 число собрано 25 руб. 72 коп.» [65; 24].

Ці відомості спонукають до таких висновків: розмір ярмаркового збору істотно відрізнявся, різниця між найнижчим і найбільшим розміром становила 60 разів. Такі результати спричинені демографічним потенціалом населеного пункту, кількістю ярмарків, тривалістю та престижністю. Ярмарковий збір чи мито з шести ярмарків у м. Брусиліві Радомишльського повіту існував до 1826 р. [44; 35]. На 1826 р. вказаний ярмарковий збір існував і у м. Сквирі: з торгівців на 16 ярмарках зібрали 90 крб. 30 коп., але місцева влада наголошувала про недоречності цього збору, який не сприяє торгівлі [31; 39].

На тогочасних ярмарках продавець і споживач спільними зусиллями долучалися до сплати вищезазначеного збору, розмір якого мав бути посильним як для однієї, так і іншої сторони угоди. Такий стан був можливим лише за умови, що людина купувала те, що їй вкрай було необхідним. У 1808 р. на ярмарках пропонували товари продуктової та промислової груп. Наприклад, на торговельних майданчиках, у тому числі на ярмарках Липовецького повіту, було продано 9000 овець, м'ясо яких використали на споживання [65; 143].

Незважаючи на соціальну значущість гуртових центрів – ярмарків, на початку ХІХ ст. існувало дуже багато перепон для того, щоб торговельний прошарок потрапив з товарами на ці свята. Такий стан справ існував у зв'язку з тим, що відповідно до імператорського указу 12 грудня 1796 р., Київська губернія як привілейована залишена була у своїх попередніх правах, отриманих від польських королів, у тому числі «дедичи на своей земле властны уменьшать и возвышать и уничтожать доходы» [44; 10]. У 1802 р. до київського губернатора надходили численні скарги «торгующих купцов и мещан касательно мытного сбора или

внутренней пошлины в каждом помещичьем владении по произволению помещиков, собирающейся с привозимых и покупаемых товаров, с проезжающих чрез плотины и мосты» [44; 16зв]. Влада фіксувала це становище, починаючи із перших років ХІХ століття, а його не було подолано й у другій чверті століття: «к крайнему разорению торгующих, что они находят крайние невозможности производить впредь торговлю» [44; 17]. Так, у 1826 р. при містечку Сміла з «моста по люстраційному казенной палаты положению взимается в пользу Янковского старостинского фольварка, состоявшего прежде в арендном владении покойного генерал-майора Юзефовича, а ныне в казенной опеке, с воловой и конной тяжелой подводы по 4 коп. медью» [44; 30зв]. Така сама практика зберігалася у м. Ходоркові Сквирського повіту [44; 41], в Уманському повіті [44; 50зв].

У 1832 р. на Київському контрактовому ярмарку, долаючи усі перешкоди – погодні та митні, прибули купці, поміщики та споживачі, і вдався великий торг. Головний торг здійснювався російськими вовняними, паперовими і шовковими товарами, хутром, металами, фарфоровим, фаянсовим, кришталевим і скляним посудом, ікрою, цукром, тютюном, папером, книжками, картинами, екіпажами та ін., європейськими виробами – шалями, білизною, вовняними хустками, вином різним сортів, азіатськими хустками, бухарськими шалями і шовковими виробами, китайським чаєм.

На цьому ярмарку більша частина поміщиків тутешньої і сусідніх губерній здійснювали продаж і купівлю маєтків, а промисловці – продуктів, брали позики і робили інші обладки.

1832 р. з'їзд був таким: поміщиків та інших різних чиновників 439, при них прислуги 1322, купців та інших промисловців 74, при них людей 125.

Товарів привезено на 1 017 300 крб., яких продано на 346 810 крб.

Місто від найму яток і домів отримало 47 011 крб. а казна з кріпостей, закладних, контрактів та інших обладок –

5. Види торгівлі

сріблом 10 323 крб., асигнаціями – 4080 крб., за гербовий папір – 22 859 крб. Порівнянно з 1831 р. з'їзд був більшим і товарів продано більше на 113 210 крб. [115; 168].

Питаннями вдосконалення торговельної інфраструктури, у тому числі в Київській губернії, турбувалися найвищі урядові кола імперії, а інколи і сам імператор. 1835 р. відбулася така його розмова з фельдмаршалом М. Муравйовим-Карським: «Как торговля в Киеве? Улучшается ли?

- Не полагаю, ваше величество; купцы там более приезжие, а с уничтожением главной квартиры (російських військ) они очень обеднеют: ибо мы там издерживали до миллиона рублей в год.

- Если перевести бердичевскую ярмарку? Но я полагаю сие невозможным. Как ты думаешь о сем?

- Я думаю, государь, что ярмарки учреждаются безусловно по обстоятельствам и надобностям народа, а потому и полагаю, что правительство не может назначать и переводить их, равно как и торговые дороги» [315; 153].

Позиція фельдмаршала, поза сумнівом, залишалася вагомою в оцінці військових питань, а його висновки щодо торговельних тенденцій виявилися хибними. За підрахунками київських губернаторів, протягом 1835–1849 рр. кількість іногородніх купців і вартість їхніх товарів на Київському контрактному ярмарку неухильно зростала [483; 576].

У 1845 р. На Київські контракти привезли українських, російських та іноземних (європейських й азійських) товарів на 892 440 крб., з них продано на суму 326 750 крб. Окрім цього, для обігу привезено капіталів 1 186 000 крб., з яких використано 664 643 крб. [129; 6]. У той рік на ярмарку свої товари пропонували 106 купців. Їхніми послугали скористалися 1183 поміщики, чиновники і дворяни, їхньої прислуги з однодворців і селян – 1750, іноземців – 86, євреїв – 2065, при них коней – 5251.

Незважаючи на те що губерньська влада з легкістю бачила схожість між повітовим містом та селом, інколи село

вирізнялося особливим становищем серед сусідніх населених пунктів зокрема у торговельному сенсі. Поміщик Сквирського повіту Вацлав Ганський в лютому 1836 року просив київське цивільне правління запровадити в селі його Верховні торги у неділю і святкові дні, зважаючи на те, що «мастеровые люди, находящиеся там на суконной его фабрике, отвлекаются от работы отлучкою своею для покупки нужных вещей и припасов в местечка, состоящая от Верховни в нескольких десятках верств» [124; 3]. Київське губернське правління указом від 31 грудня 1837 року Сквирському земському суду дано знати, що поміщику Ганському в маєтку його Верховні дозволили запровадити торги у неділю [124; 3зв].

Власник м. Паволочі Сквирського повіту Андрій Іванович Уваров нагадав, що оскільки «Верховня состоит расстоянием от м. Паволочи не в 15, а только в 10 верстах» та указом київського губернського правління 1819 року торги за 20 верст від м. Паволочі ліквідовано. Тобто, на думку А. Уварова, вказані підстави були достатніми, аби позбавити Верховню права на торги. Панові Уварову необхідно було захиститися від конкуренції Ганського і зберегти свою монополію: «бывают годовых ярмарков в Паволоче 21, Ружине 17, а торги производятся в первом в день пятницы всякой недели, а в последнем в дни среду и пятницу той же недели» [124; 12].

Поміщиця генерал-майорша Марія Івана донька Гревс у 1847 р. кілька разів зверталася до київського генерал-губернатора Дмитра Бібікова з проханням про надання селу Ставидло Чигиринського повіту статусу містечка з правом проведення ярмарків. Для такого рішення поміщиця вказувала на заслуги села: «По отдаленности от городов и местечек с давних времен служит единственным удобным торговым местом сбыта туземных произведений и продуктов как для жителей этого селения, так и окрестных деревень. Но так как через оное пролегают большие коммерческие и транспортные тракты в Одессу, Николаев, Крым, Дон и прочие места Новороссийского края, то я, желая

5. Види торгівлі

воспользоваться благоприятным вниманием этого важного сообщения на развитие внешней торговли, в Ставидлах для улучшения способов существования жителей оного свободного и крестьянского состояния занимающихся большею частию различными ремеслами и изделиями, употребляя всевозможное старание к необходимому преобразованию этого имения в местечко» [131; 5]. Найважливіше полягало у тому, що пані Гревс, ще не дочекавшись позитивного вирішення її прохання, збудувала у селі крамниці та гостинні двори. Не меншим доказом особливого статусу села як торговельного було те, що «с незапам'янтних времен бывают чрез каждые две недели базары, на коих производится продажа преимущественно разного хлеба и всех жизненных припасов, а также и бакалейных товаров, привозимых на этое время с соседственных мест вообще, как полагать можно, в год на сумму 1860 руб. серебром или более» [131; 2].

Значення для розвитку як приватних, так і державних міст розуміла і скарбниця. У 1845 р. міська влада Чигиринна домагалася відкриття ярмарків у повітовому місті. Планували запровадити кілька: перший на свято Трійці, другий – на 14 жовтня і третій 1 січня. Планувалося призначити для кожного ярмарку відкриття з визначених днів і тривання кожного сім днів. Якби уряд погодився, передбачалося також запровадити в м. Чигирині «торговые лавки и на средней площади по проекту положения для купечества могущие доставить городу верный доход как от тамошних, так и от приезжающих купцов, а дабы торгующее во время ярмарок купечество не было стеснено, определить ту площадь на ярмарку для одних купцов и торгующих местными товарами лицам, а для пригоняемого в значительном числе скота и привозимых разных сельских изделий и продуктов назначить другое место не в отдаль той площади за проектом или где окажется удобное по съезду промышленников» [130; 2]. Уряд погодився на запровадження ярмарків, але із деякою зміною дат.

**Торгівля Київської губернії–
(1793–1861 рр.)**

У Київській губернії 1850 р., згідно з Відомістю про обіг на усіх 105 ярмарках та 44 торгах, які відбуваються через кожні два тижні, в обігу було товарів привезено на 3 787 772 крб., продано на 2 142 017 крб. [133; 33]. На Київському хрещенському ярмарку товарів привезено на 1 820 695 крб., продано на 809 935 крб.

Ярмаркова торгівля Київської губернії наприкінці 50-х років XIX ст. розвивалася дуже інтенсивно, особливо якщо порівнювати із Подільською та Волинською. Про стан ярмаркової торгівлі у цих губерніях засвідчує табл. 10 [247; 60].

Таблиця 10.

Ярмаркова торгівля в різних губерніях

	Київська	Подільська	Волинська
Ярмарки			
Річні торги	97	56	147
	На суму, в крб.		
Привезено товарів	4 580 000	2 860 000	600 000
Продано товарів	2 500 000	860 000	270 000

У 1859 р. на контракти до Києва привезли товарів на 1,5 млн крб. сріблом та продали на 800 000 крб.

Якщо не враховувати особливого значення Контрактового ярмарку в Києві, то губернське місто виявиться подібним на повітові міста із ярмарками, що не мали вагомих грошових оборотів. На початку 1860-х років в Києві діяло (крім Контрактового) шість ярмарків: «Сборная, в Старом Киеве, на первой неделе Великого Поста; Никольская, 9 мая, в Лыбедской части; Троицкая, в день Св. Троицы близ Кирилловского заведения; Летняя, с 15 июня по 1 июля, на Подоле; Петропавловская, 29 июня в Куреневке и Успенская, 15 августа, в Лыбедской части. Летняя ярмарка от 15 июня по 1 июля, учрежденная в 1857 г., доселе была постоянно

5. Види торгівлі

неудачна. Прочие ярмарки предназначены для простого народа и незначительны» [335; 146].

1861 р. на найзначніших ярмарках Київської губернії здійснювали закупівлі дрібних товарів, особливо в Києві та Бердичеві. Згодом торговці розвозили крам іншими повітовими містами та містечками, де продавали вроздріб: «Таким образом поддерживается и оптовая торговля, которая однако по настоящее время не сделала значительных успехов» [107; 2].

Усіх ярмарків у Київській губернії, на яких вартість привезеного товару перевищувала 1000 крб. було 113, оборот доходив до 5 293 665 крб. На решту ярмарків і торгів, яких було 1986, привезено товарів на загальному на суму до 2 250 000 крб. і продано на 1 550 000 крб.

Найголовнішими ярмарками в губернії вважаються: Хрещенський, відомий з назвою Київських контрактів, на який привезено товарів на суму 2 907 250 крб., більше, ніж попереднього року на 253 030 крб., продано на 945 580 крб., більше, ніж попереднього року на 214 047 крб.; Київський літній, на який привезено різних товарів на 888 980 крб., менше, ніж в 1860 р., на 162 548 крб. [107; 5].

Серед інших ярмарків більш значущими були чотири бердичівські та з них переважно Успенський, обороти якого доходили до 166 457 крб. [107; 5зв].

Ситуація в Київській губернії щодо ярмарків загалом відповідала становищу з цією інституцією в європейській Росії та в українських губерніях. Великими ярмарками з привезенням товарів на суму більш як 10 млн крб. були: Хрещенський, Успенський і Покровський – у Харкові, Ростовський – у Ростові Ярославської губернії, Іллінський – в Полтавській губернії, Ірбітський – в Пермській, Корінний – в Курській, Онуфріївський – в Бердичеві, Парський – у Костромській губернії [484; 91]. На початку 60-х років в містах європейської Росії було 1127 ярмарків і 4768 ярмарків сільських [484; 92]. У кожному більш чи менш значному економічному районі був ярмарок, на якому торговці

здійснювали збут і закупівлю товарів. Особливо багато ярмарків було в Україні.

Надзвичайно вагомою була ситуація з розподілом товарів, які вивозили та ввозили в Україну, зокрема в Київську губернію. На ярмарках України продавались текстильні, металеві й інші товари, які виробляли на мануфактурах, фабриках і селянських промислах центральних (Московська, Володимирська, Нижегородська й ін.) губерній. З України ж надходили туди сільськогосподарські продукти – пшениця, сало, масло, вовна, пізніше цукор [484; 92].

Зростання залізничних шляхів, розширення мережі міст і пов'язаної з нею стаціонарної торгівлі призвели до падіння ролі ярмарків [500; 173]. У середині ХІХ століття через ярмарки проходило менше 10% внутрішнього товарообігу країни. Тепер купець через своїх комісіонерів купував товари на місці виробництва і привозив споживачам, обминаючи ярмарок.

Таким чином, мережа ярмарків Київської губернії забезпечувала обіг найважливішими продуктами та товарами. Найвагомим ярмарком губернії протягом усієї першої половини ХІХ ст. залишався київський Хрещенський (Контрактовий), конкуренцію якому не могли скласти навіть відомі у всій країні бердичівські ярмарки. На цих ярмарках відбувалася торгівля товарами, які виробляли на місці (хліб, продукти сільського господарства, деревина, горілка, вино), і товарами, які завозили з російських губерній або із-за кордону. Київські контракти також відігравали роль біржі та місця укладання угод.

5.2. Постійна торгівля

Стаціонарна торгівля знаходила поширення від часу появи міст. У визначених місцях (гостинних та заїжджих дворах, крамницях) здійснювалася торгівля товарами першої необхідності. У 1744 р. засвідчено будівництво кам'яних

5. Види торгівлі

крамниць біля Микільського монастиря у Києві та перебудову Печерського базару. Ще в 1774 р. в Києві функціонували ряди крамниць, зокрема Олійний [7; 1].

Міське самоуправління завжди користало із нагоди долучитися до торговельних об'єктів. У межах Києва розміщувалися торговельні заклади, що перебували у власності міста та купців і міщан. У цих закладах здійснювалася торгівля товарами широкого вжитку. Київський цивільний губернатор Петро Прокопович Панкратьєв у доповіді міністру комерції князеві Миколі Петровичу Румянцеву 1803 р. зазначав про очікуване зростання значення торгівлі Одеси для Правобережжя та Київської губернії як ринок збуту товарів, що виготовлялися у маєтках поміщиків «и чрез то неминуюемо и торговля в сем краю усовершенствуется» [13; 3зв]. Із цим висновком неможливо не погодитися, оскільки із зростанням збутових можливостей чорноморського порту виробники отримували не лише бажаний ринок, а й очікували зростання цін на їхні товари.

Одним із традиційних напрямів постійної торгівлі була торгівля спиртними напоями. Інколи київський магістрат отримував можливість залишатися монополістом на ринку алкоголю, як це трапилося у Києві 1794 р. [114; 10]. Київ володів власними корчмами, питейними домами, де міг продавати спиртні напої (горілку, пиво та мед), за що прибутки отримували як міський бюджет, так і бюджети найбагатших міщан – патриціату. На постійній основі хмільними напоями торгували і з погребів у власних чи орендованих будинках. Наприклад, у 1805 р. роздрібною торгівлею напоїв займався брідський купець Лазар Калішер (платив податки як іноземний гість, зарахований київським купцем 3-ї гільдії), з погреба, утримуваного в будинку тутешнього купця Шлезінберга [254; 2]. А 1806 р. у Києві на 5061 будівлю зафіксовано 96 трактирів, винопродажних и питейних домів [255; 66].

1808 р. київські міські доходи поповнювалися як за рахунок прибутків від продажу алкоголю, так і інших товарів.

Так, хмільних надходжень зафіксовано «с семи лавочек, учрежденных в городе для продажи портера пива на манер аглинского и легкого полпива – 580 руб.» [65; 178зв], «с гербергов – 4791,33 руб.» за рік [65; 177зв]. Разом це становило 5371,33 крб.

Зростали прибутки і від торгівлі іншими товарами. Наприклад, «с городских торговых лавок – 6117,57 руб.» [65; 177зв], «с обывательских торговых лавок на городской земле устроенных – 19,33 руб.» [65; 177зв], «с обывательских торговых бань – 60,84 руб.» [65; 177зв], «за право позволения произвести чаем и кофею торг – 175 руб.» [65; 177зв]. Разом за торгівлі нехмільними товарами – 6372, 74 крб. Тобто у вказаний рік зафіксовано переважання міських прибутків від торгівлі неалкогольними товарами над прибутками від алкоголю.

Одним із власників крамниць, збудованих на міській землі, був київський міщанин Сава Вересков, по смерті якого у 1805 р. власності його було достатньо для забезпечення його дружини та численної челяді-дітей: «Миколи 20, Андрія 9, Григорія 2, доньок Марфи 17, Марини 7 и Параскеви 7 років» [10; 10].

Влада Києва дбала про розширення мережі постійних торговельних закладів. У 1806 р. для Києва були затверджені плани і фасади спорудження гостинних дворів 1806–1809 рр., торгових кам'яних крамниць на Двірцевій площі – 1807–1833 р. На побудову кам'яного гостинного двору з Київської казенної палати в 1808 р. відпущено згідно з іменним височайшим імператорським указом 100 тис. крб. [65; 182зв]. Для побудови у Києві на Подолі кам'яного Гостинного двору уряд надав 100 тис. крб. з поверненням у казну за перші три роки лише процентів, а в наступні п'яти років – капіталу «у рівній частині з необхідними для сплати процентами».

М. Закревський оцінив архітектурну, естетичну та практичну вартість гостинного двору Києва: «посеред Києво-Подолу кам'яна, на один поверх будова з коридорами, красивої архітектури, у вигляді продовгуватого чотирикут-

5. Види торгівлі

ника, всередині якого просторий двір. Південна і північна сторони гостинного двору містять по 50 сажнів, а західна і східна – по 30. Зовні і всередині розташовано крамниці, яких числом 52. Більша частина належить купцям, решта міській думі. Гостинний двір закладено ще до пожежі в 1809 р. (за проектом архітектора А. Руска), але покращено і прикрашено в 1828 р. Навколо цієї будови велика площа, прикрашена Братським монастирем, Успенською церквою, Самсонівським фонтаном, Контрактовим й іншими купецькими будинками» [334; 95].

Після пожежі 1811 р. київський Поділ почали забудовувати за планом архітектора В. Гесте. Під час цієї реконструкції бул розширено торгову площу, на якій у 1817 р. споруджено двоповерхову кам'яну будівлю Контрактового будинку [342; 130]. Пожежі для населених пунктів, які здебільшого забудовували дерев'яними спорудами, були надзвичайним випробуванням. Горіли не лише громадські, сакральні, житлові чи господарські споруди, а й крамниці. Так, у 1827 р. в Києві зруйновано пожежею дзвіницю і ятки в огорожі Пустинного монастиря і знищено до 20 приватних будинків [334; 248].

Але кожна пожежа ставала одночасно трагедією і початком нового будівництва, у тому числі крамниць. Після пожежі в Києві на Подолі 1811 р. київська міська комісія замовила план перебудови міста, який виконав архітектор Меленський, але не був реалізований через фінансову неспроможність багатьох власників крамниць, які мали вибудувати близько 150 нових яток на місці згорілих. Ця обставина спонукала міську владу погодитися на побудову крамниць за міський кошт, які колишні власники мали можливість викупити із виплатою вартості будівництва та 6% річних. Ті з колишніх власників, які не змогли б сплатити необхідної суми місту, повинні були отримати з міських сум відшкодування за місця, а крамниці залишалися в розпорядженні міської комісії для віддачі в найм з торгів охочим (проект почали реалізовувати у 1833 р.) [197; 3зв].

Власними крамницями в Києві володіли не лише київські купці, а й іногородні дворяни, міщани, селяни. Про ведення київськими купцями боротьби проти такої недозволеної торгівлі свідчили їхні скарги, які надходили до Київського магістрату. 14 березня 1813 р. сім київських купців від імені київської міської громадськості подали в магістрат прохання, в якому скаржилися на те, що іногородні купці, міщани, селяни, маючи свої крамниці і балагани, ведуть у місті торгівлю. Селяни продають збитень, квас, булки та інші продукти харчування. Усі ці торговці не платять належних з них поборів. Недозволеною торгівлею займалися і дворяни: вони продавали не власні, а куплені товари. Купці домагалися, щоб магістрат заборонив цю «незаконну», на їхню думку, торгівлю. Губернське правління дало розпорядження поліції наглядати за веденням торгівлі, щоб не було названих вище порушень. У 1817 р. у Києві було закрито сім крамниць, які продавали «недозволені» товари.

Незважаючи на такі факти, у місті було багато постійних торгових закладів, кількість яких швидко зростала. Якщо в 1817 р. було 147 крамниць у кам'яних будівлях і 214 – у дерев'яних [293; 125], то в середині ХІХ ст. вже налічувалось 187 кам'яних і 607 дерев'яних крамниць. Крім того, існувало ще 59 шинків і 21 великий льох, а також три гостинних двори [340; 80].

Заклади постійної торгівлі перебували у власності купців, міщан, священиків, церкви, монастирів, навчальних закладів, причому більшість з них належала міщанам. Саме про таку тенденцію свідчить таблиця «Власники крамниць Києва 1833–1835 рр.», (дод. Г). Вони будували постійні заклади торгівлі – як дерев'яні, так і кам'яні [197; 176]. У 1836 р. київського чиновника Пашковського міська влада зобов'язала саме таким київським жителям – власникам дерев'яних крамниць відшкодувати витрачені на їх побудову кошти [203; 1]. Київський громадянин Масловський володів кількома дерев'яними крамницями на Подолі, про дозвіл їх

5. Види торгівлі

відремонтувати та перефарбувати він звернувся до будівельного комітету [204; 1].

Товари та виторг у крамницях купців та міщан були ласим шматком для осіб, схильних поживитися чужим. Так, у травні 1829 р. кріпак Ларіон Зайцов здійснив крадіжку з ятки купця Ходунова 70 крб., а його упіймали і справу розглядав 1-й департамент Київського головного суду [264; 24].

Невчасною сплатою за куплені товари відзначалися не лише кріпаки чи інші представники податних станів, а й сановні особи. Так, у 1833 р. калузький 2-ї гільдії купець, що разом із братами проживав у Києві, Радіон Дехтерев змушений був звернутися до київського генерал-губернатора Василя Левашова зі скаргою на генерал-майора Бердяєва, що закупив у борг у нього в магазині товарів на суму 833 крб. 43 коп. ще у 1832 р., але грошей не повертав [217; 1].

Постійна торгівля у Києві 1845 р. провадилась в крамничних рядах, особливих магазинах при будинках, на рундуках, у тимчасових крамницях або балаганах, які влаштовували на ярмаркових площах і на пристанях. У 1845 р. на Подолі був гостинний двір з 52 крамницями. Крім того, в Печерській частині при Миколаївському монастирі були дерев'яні ряди з 40 крамницями. Багато крамниць, особливо в гостинному ряду, були, як зазначено в статистичному описі Київської губернії, світлі, просторі і гарно обставлені. У Києві налічувалось 27 особливих магазинів, з яких шість торгували модними товарами, п'ять – галантерейними, чотири – офіцерськими речами, чотири – залізними і мідними виробами, три – сукном, два – кришталевим і фарфоровим посудом, три – книжками. Деякі з цих магазинів ввели постійну ціну на товари, і продаж в них відбувався без торгів.

Міська торгівля товарами широкого вжитку зосереджувалась у дерев'яних крамничках на торгових площах. У 1845 р. таких крамничок у Києві було 555. Крім того, було ще 246 столиків або рундуків. У крамницях такого розряду продавались харчові продукти, дерев'яні, залізні,

шнуркові та інші вироби, що використовували у господарстві міські та сільські жителі. У крамницях і на рундуках в 1845 р. було продано товарів, за приблизними підрахунками, на 465 тис. крб. [317; 152].

У 1853 р. Київ привертав дедалі більше уваги як торговельний центр, про що свідчать численні угоди про оренду торгових закладів (крамниць, магазинів, яток). Зокрема, у вказаному році укладено угоду про найм торгових яток між купцями Кіндратом Кузьмовичем Хавалкиним та Юлієм Івановичем Гофманом [11; 2зв]. Угода передбачала терміни підготовки торгового приміщення, терміни надання та повернення торговельної площі, вартість найму, умови сплати орендної плати, чистоти приміщення, умов винаймання (ремонт, відшкодування витрат). Орендна плата становила 415 крб. сріблом на рік [11; 5зв]. 1854 р. київський 3-ї гільдії купець Михайло Дем'янович Грановський погодився найняти на роботу міщанина Миколу Никифоровича Жуковського для торгівлі бакалійними товарами. Грановський орендував крамницю у статського радника Морковського [11; 3].

Ця угода цікава з точки зору опису вимог купця-роботодавця та міщанина, який за платню працює на нього. В угоді виписано річну платню за надані послуги (100 крб. сріблом), розмір наданого товару, купець за собою залишив право здійснювати облік товару та грошей, натомість робітник торговельної сфери брав на себе зобов'язання утримувати крамницю в чистоті, зберігати товари, виконувати якісно власні обов'язки, відповідати за недостачу товару та грошей.

У 1854 р. у Києві вільновідпущений Семен Васильович Бурмистров орендував у київського міщанина Пилипа Погуляєва будинок з крамницею на чотири роки 1854 по 1858 р. за 300 руб. [11; 16зв]. Це засвідчує розширення соціальної бази торговельного про шарку.

У квітні 1854 р. київський купець Йосип Іванович Шеліхов узяв в оренду дві крамниці в Гостинному дворі у

5. Види торгівлі

київського купця Івана Яковича Охрїмовського терміном на два роки за 240 крб. сріблом. Охрїмовський обумовив, що «ті крамниці всередині пофарбовані сухими фарбами, двері та вікна дерев'яні обкуті залізом, а другі двері та вікна дерев'яні столярної роботи з шибками, підлога з дощок, і спереду крамниці тротуар вимощений цеглою; якщо трапиться у вказаних крамницях ремонт чи перефарбування, то зобов'язаний сам Шеліхов своїм коштом те влаштувати, не вимагаючи на те суми від Охрїмовського; якщо в тих крамницях Йосип Шеліхов влаштує шафи, прилавки, то по завершенні терміну він, Шеліхов, має право забрати до себе як свою власність» [12; 18]. 1854 р. Никифор Бурмистров домовився із київським міщанином Степаном Яковичем Київщинським про те, що купець бере в оренду його крамницю на рік [12; 12].

На думку київського генерал-губернатора, у 1850 р. у містах Київської губернії торгівля зростала, а постійна (крамнична) торгівля зосереджувалася переважно в руках купецтва [133; 39]. У губернському місті налічували 209 кам'яних та 524 дерев'яних крамниць [133; 80].

Постійна торгівля в повітових містах зосереджувалася в руках євреїв. За підрахунками М. Закревського, на 1858 р. в Києві налічувалося кам'яних крамниць – 187, дерев'яних – 607 [334; 62].

Губернська влада Київщини надавала торгівлі надзвичайно важливого значення. Торгівля в повітах одержувала правову та адміністративну підтримку. Як зазначав київський губернатор, у 1804 р. повітові міста Київської губернії «щитаются только сим именем, которые они получили при переименовании их из местечек, но и до сих пор еще не образованы и не имеют ни строений, ни лавок, ни гостинних дворов, городам свойственным, даже земель выгонных по сие время не было им отведено» [108; 27]. Через два роки – у 1806 р. – київський цивільний губернатор П. Панкратьев відзначив позитивні зрушення у повітовому міському господарстві та торгівлі: «и в поветовых семи

городах сделаны с моей стороны надлежащие ограничения в доходах и расходах, так что хоть города сии недавно обращены в сие звание из простых сел, но имеют уже свои собственные строения и капитал, которые, обращаясь в займы для городских жителей, пособляют им в промыслах и торговле» [255; 5зв].

Найбільш привабливе становище, на думку губернатора, було у міст Богуслав (власність графа Браницького), Махнівка, Умань (власність графа Потоцького). Іншої думки місцева влада була про місто Липовець (власність Струтинського): «но сей город ни положением, ни строением своим сему названию не отвечает, все жители в нем крестьяне владельческие, и самый город – ничто иное, как большое село» [108; 208]. І це незважаючи на те, що у містечку Липовець на початку ХІХ ст., яке належало поміщику Струтинському, було 28 купецьких крамниць [105; 13зв]. Хоч порівняно з торговельною мережею Умані Липовець поступався: у центрі Умані розташувався гостинний двір чотирикутної форми, у якому було 82 крамниці. У місті було 27 дерев'яних крамниць [105; 245].

У 1798 р. на 530 обивательських будинків у м. Черкаси діяли два дерев'яних шинки, дві лазні, вісім крамниць різницьких та інших [260; 30]. 1800 р. у м. Сквирі місцевий бюджет отримував прибутки від двох міщанських яток, які перебували на міській землі [56; 3зв]. У 1800 р. м. Радомишль Київської губернії також отримував прибутки від крамниць, збудованих на міській землі [56; 13зв]. У цьому повітовому центрі у першій чверті ХІХ ст. діяв гостинний двір, для чого споруджено двоповерховий цегляний будинок, на першому поверсі якого розміщувалося 20 крамниць [347; 118].

1808 р. міський бюджет Таращі разом із доходами, які надходили з міських орних земель, хуторів, садів, поповнився прибутками від крамниць та лазень. Загалом надходження від вказаних статей становили 100 крб. [65; 4]. 1808 року бюджет іншого повітового міста Київської губернії – Василькова

5. Види торгівлі

містив пункти, які наповнювалися від надходжень торгівлі: «за шалаши, где продается печеный хлеб, двух лавок и земляной походной погреб отданных на четырехгодичное в откуп по контракту 1805 г. октября 27 числа содержание Васильковскому мещанину Андрею Розбергу 60 руб. 15 коп.»; «с городского гостинного дому отданного на откуп 1804 г. февраля 18 на четыре года васильковскому мещанину Хаиму Абрамовичу, за которой получилось по день истечения по контракту срока, то есть 1808 г. февраля по 19 число из годового 146-рублевого оклада» [65; 186зв]; «с мещанских лавок, состоящих на городской земле, за торговлю 23 руб. 75 коп., поземельных 1 руб. 50 коп., итого 25,25 руб.»; «с торговых бань, состоящих на городской земле, – 2 руб.» [65; 194]; «за весовой базарній сарай, отданный на откуп 1805 г. декабря 31 дня 1809 г. генваря по 1 число васильковскому мещанину еврею Хаиму Барышпольскому, – 50 руб.» [65; 194зв].

Висока річна орендна плата за оренду житла і торговельної площі в містах спонукала до оптимальної організації торговельних об'єктів особами, які цим займалися. Так, євреї та вільні люди платили за свої будинки 1–4 крб., за оренду крамниці – 6–10 крб. та інші плати, тоді як селяни не платили за будинки, а лише відробляли панщину [404; 475].

У другій чверті ХІХ ст. відбувалося поступове зростання кількості закладів постійної торгівлі. На це питання увагу в той час звернула не лише губернська, а й центральна імперська влада, що поставила собі за мету реформувати становище міст і їх торгівлю. Для цього із пропозицією надіслати власні роздуми запросили губернську владу. До питань реформування належали завдання [31; 1]:

- 1) полегшення переходу людей різного звання в міста;
- 2) посилення корінних начал міського існування, як-то: зосередження ремесел у містах, запобігання надмірному розвезенню і рознесенню товарів по селах, заохочення фабрик і рукоділь, залучення дворянства до проживання в

містах, поступове відокремлення міських занять від сільських і внаслідок того посилення обміну виробів;

3) зручна система військового постою, пільги для спорудження будинків, полегшення поліцейських повинностей, запобігання утискам, зменшення міських видатків;

4) убезпечення від пожеж, запровадження пожежного порядку, страхових контор і взаємного страхування;

5) прямі заохочення грошовими позиками і різними пільгами;

6) поширення технічних знань;

7) вдалі торговельні закони.

Київський цивільний губернатор дійсний статський радник Іван Гаврилович Ковальов 1826 р. так оцінював становище міст Київської губернії й торгівлі в них: «Усі казенні міста Київської (Радомишль, Васильків, Сквиря, Тараща, Звенигородка, Черкаси, Чигирин) виникли з малозначущих містечок, в яких середній клас людей становлять євреї, а деяку частину його – християни, і з них останні перетворені в міщанське звання з казенних селян, за незнанням ремесел і мистецтв та чужі міщанським промислам, досі займаються хліборобством й іншими сільськими заняттями» [31; 49зв].

На думку губернатора, становище Радомишля, Василькова та Сквиря відзначалося порівняним добробутом через те, що вони стоять на значних трактах, і ця обставина сприяла «обращению на оных больших приездов и транспортов по комерции» [31; 55зв]. Є. Чернецький у картину економічного становища Василькова додав свої барви: «Величезні прибутки від білоцерківських ярмарків (торговельне мито) потрапляло до бюджету Василькова. Натомість білоцерківці не могли замостити вулиці, влаштувати їхнє освітлення вночі та вирішити інші нагальні проблеми. Тим часом містечко Біла Церква разом з губерньським Києвом та повітовим Бердичевом були найбільшими населеними пунктами за кількістю населення, торговими оборотами, розвитком промисловості» [488; 44].

5. Види торгівлі

Про переорієнтацію торгівлі Білоцерківського графства повідомляє В. Перерва, який звертає увагу на втрату міщанами приватних містечок прав, зокрема права на торгівлю, у зв'язку з переходом під російську юрисдикцію: «за польського панування жителі Ставищ та Розкішної мали право вільно торгувати, «курить водку, варить пиво и мед» [410; 209]. Однак у самій Білій Церкві (центрі графства) Ф. Браницький (1730–1819) дбав про розвиток торгівлі, і з його наказу було споруджено торгові ряди, що вміщали 84 крамниці [411; 19].

Київський губернатор зазначав, що в м. Тараща, Звенигородка, Черкаси і Чигирин, немає «никакой коммерции, кроме малозначущей мелочной торговли» і тому вказані міста «едва ли разнствуют от селений, и то по одним названиям городов». Губернатор зробив невтішний висновок щодо вищеперелічених казенних повітових центрів, вбачаючи більші торговельні перспективи в містечках із значними ярмарками та торгами, як у повітах Васильківському – Білій Церкві та Фастові; Радомишльському – Брусилові і Коростишеві; Сквирському – Павлолочі, Володарці, які залучають на проживання і перебування купців і ремісників [31; 50зв].

На 1826 р. місцева влада Черкас вбачала такі засоби для розширення постійної торгівлі: побудову казарм для військ, розквартирування офіцерів за гроші, побудову моста через Дніпро, запровадження чотирьох річних ярмарків [31; 34]. Міська та повітова влада Таращі пропонувала побудувати поштовий тракт через місто, розширити кредитні можливості міста, крамниці, здавати в оренду квартири військовим, конюшні для коней військових частин [31; 33]. Незважаючи на те що міська та повітова влада Таращі турбувалася про покращення квартирної справи для військових, у відповідь військові вдавалися до зворотних дій. Ці дії спонукали жителів звертатися із скаргами та пропозиціями. Так, у 1833 р. за повідомленням Таращанської квартирної комісії, з крамниці таращанського купця 3-ї гільдії Зельмана

Островського тричі крали товари [196; 4]. Як виявилось, «квартировавшей в городе Тараще 19-й артиллерийской бригады рядовыми Козминым и протчими» було вкрадено товарів на суму 250 крб. 23 коп. сріблом. На що купець Островский запропонував при виході бригади на квартири у Волинську губернію квартирній комісії «о невыдаче той бригаде о добропорядочном здесь квартирвании квитанции» [196; 4зв].

Радомишльська влада 1826 р. бачила такі способи для поширення торгівлі: збільшення кількості вільних лікарів, вправних ремісників, переселення в місто євреїв, які записані за містом, але живуть у повітових містечках, відкрити училища, дозволити брати позики. Одним із важливих способів місцева влада вбачала у знесенні єврейської забудови у центрі міста, на місці якої варто дозволити будуватися купцям та будувати крамниці, які б сприяли зростанню міських прибутків: «с торговых лавок, когда бы устроить оные из городской суммы, сия последняя статья изо всех первейшая, ибо судя по теперешнему положению города, и торговой его промышленности могли бы приносить годового дохода примерно до 2000 руб. или более» [31; 27]. Влада сприяла торгівлі і через 10 років у місті зафіксували різноманітні заклади: «лавочек мелочных деревянных – 165, трактир – 1, навесов для продажи съестных припасов – 2, погребов с виноградным вином – 3, заезжих домов – 8, питейных домов – 16, гульбищ никаких нет» [84; 42].

Маршал дворянства Сквирського повіту у вересні 1826 р. задля удосконалення міського облаштування пропонував полегшити військові постої, ліквідувати ярмарковий збір, унормувати квартирну повинність, надавати позики для будівництва міщанами житла, сприяти зведенню цегельного заводу [31; 39]. Натомість сквирський магістрат, городничий та дума пропонували запросити у місто євреїв, не допустити розвезення товарів по селах: «Развоз с города по селениям товаров по малому числу

5. Види торгівлі

купечества и только с еврейского закона людей не существует, и допускаем быть не может для лучшей пользы и выгоды городских обывателей, от чего могут иметь выигреш в содержании заездом гостей для покупок товаров и прочего, город посещающих» [31; 44зв]. Наполягання на такій міській торговельній монополії викликані були не в останню чергу через те, що в міську суму (бюджет), який за рік сягав 5140 крб. надходили також гроші і від крамниць на міській землі, і від 16 ярмарків [31; 47зв].

Звенигородський маршал дворянства Росцишевський 1826 р. для покращення економічного та торговельного становища повіту пропонував полегшити військовий постій, запровадити плату за військовий постій, дозволити надавати позики для будівництва житла, примусити переселитися в Звенигородку міщан м. Богуслава, оскільки вони «занимаются торговлею и рукоделием, а не хлебопашеством», запровадити чотирирічні ярмарки, а саме: 1) 7 січня на Івана Хрестителя, 2) 23 квітня на Георгія, 3) 20 липня на Іллі пророка, 4) 18 жовтня на Луки Євангеліста; влаштувати з міської суми за планом крамниці, в яких торгівці могли б з користю розміщувати без платні свої товари [31; 37зв].

Нарікання на відсутність у містах представників міщан та купців, які постійно б займалися торгівлею, не завжди мали підтвердження навіть у приватних містечках. Так, у 1831 р. у містечку Медведівка Чигиринського повіту його власник Собанський отримував зиск від примусової оренди його крамниць: «приезжающие на ярмарки с красными товарами принуждаются торговать в выстроенных от владельца того местечка Собанского лавках, и за каждую таковую платится каждым торговщиком в год по 30, 25 и 15 рублей, смотря по величине лавок» [28; 82зв].

Поміщики сприяли розвитку торгівлі у населених пунктах, які їм належали. Так, власник села Черкаського повіту Київської губернії генерал-майор Олексій Петрович Орлов у 1830 р. звернувся до імператора Миколи I з

проханням надати його маєтку в селі Матусові статус містечка. Серед причин, які б спонукали губернську владу до такого рішення, мало стати те, що у населеному пункті діяли ярмарки щовівторка, базар та крамниці, в яких торгували євреї. Старожили села підтвердили, що вівторкові ярмарки збиралися за 30 років до вказаного прохання (з 1801 р.). У селі діяли «две лавки, содержащие в себе разные мелочные товары, и для заведения устройства новых лавочек имеется выготовленный материал». Київське губернське правління відмовило йому у проханні.

Такі випадки були непоодинокими: в 1828 р. відмовили поміщику Руліковському с. Велика Мотовилівка в наданні статусу містечка. Таке рішення не зупинило поміщика Орлова, він продовжив удосконалювати інфраструктуру села – в 1844 р. було зведено цукровий завод в м. Матусів Черкаського повіту [140; 8]. У 1845 р. власниця «торгового» села Ставидло Чигиринського повіту генерал-майорша Марія Гревс клопоталася перед київським губернським правлінням надання йому статусу містечка. На думку М. Гревс, достатньою підставою для такого розпорядження було те, що у селі щодва тижні здійснювалися базари і за кошт поміщиці влаштовані торговельні ятки, гостинні дома й інші відповідні заклади. І цього разу прохачці було відмовлено [131; 5зв].

Власники містечок користувалися своїми привілеями для подолання купецької та міщанської конкуренції в торгівлі. Наприклад, 1852 р. в м. Махнівка поміщик Мазаракі звів власні магазини поблизу крамниць євреїв, чим викликав з їхнього боку тривалу судову таганину [233; 6].

Відомість про прибутки та видатки міських сум у Київській губернії за 1832 р. засвідчила місце надходжень від закладів постійної торгівлі у структурі міських доходів. Міські прибутки Києва в 1832 р. становили 237 316 крб., а загалом міста губернії збагатилися на 298 152 крб. (Табл. 11) [115; 48]. З цієї суми надходження від торговельних закладів та занять становили 27 037 крб. (крім винного відкупу).

5. Види торгівлі

Таблиця 11.

Надходження у структурі міських доходів

Види надходжень від торговельних закладів та занять за 1832 р.	Місто	Сума, крб.	Разом за видами надходжень від торгівлі, крб.	Усього міста Київської губернії, крб.
З міських крамниць	Київ	5262	5433	
	Васильків	116		
	Радомишль	20		
	Канів (заштатне місто)	35		
З ваг і мір	Київ	1632	1737	
	Васильків	50		
	Тараща	25		
	Звенигородка	30		
Таврування ваг і мір	Київ	607	607	
Трактирів номер 1	Київ	1149	1259	
	Васильків	110		
Трактирів номер 2	Київ	950	1625	
	Васильків	70		
	Сквира	100		
	Тараща	36		
	Звенигородка	114		
	Черкаси	180		
	Радомишль	175		

**Торгівля Київської губернії—
(1793–1861 рр.)**

Продовження табл. 11.

Види надходжень від торговельних закладів та занять за 1832 р.	Місто	Сума, крб.	Разом за видами надходжень від торгівлі, крб.	Усього міста Київської губернії, крб.
Ресторацій	Київ	300	530	
	Васильків	17		
	Сквира	100		
	Звенигородка	112		
Ренскових погребів і кондитерських крамниць	Київ	2175	2175	
З міняльних столиків	Васильків	60	60	
З обивательських торгових лазень	Київ	550	550	
З місць, відведених під тимчасові балагани для торгівлі	Київ	1117	1117	
З місць, відведених для дрібного торгу	Київ	4551	4551	
Маркитантів, хлібників, калашників, квасників, збитенщиків	Київ	244	244	
Внесено жителями, що мають у києво-подільському гостинному дворі крамниці, на дозвіл їх побудови	Київ	7149	7149	
Усього			27 037	298 152

5. Види торгівлі

Конкурентом губернському місту серед повітових міг бути лише Бердичів, який перебував у складі Київської губернії з 1844 р. 1815 р. у місті Бердичеві налічувалося 709 крамниць і 1478 будинків [347; 118]. Для порівняння: в 1817 р. у Києві була 361 крамниця. У 1838 р. в Бердичеві на постійній основі торговельними об'єктами займалися не лише купці, а й поміщики, які з цією метою записувалися у гільдії. Саме так вчинив власник суконної крамниці в Бердичеві поміщик с. Верхівня Сквирського повіту, власник верхівнянської суконної фабрики [281; 1].

У зв'язку із переходом Бердичева до Київської губернії в місті здійснювалися заходи з удосконалення інфраструктури. Зокрема, відбувалася реконструкція торговельних площ, на яких зводили нові крамниці відповідно до затвердженого плану. На 1846 р. у місті були площі Кінна, Дехтярна, Мір і ваг, Рибна, Базарна. На цих площах здійснювалися торги відповідними до назви товарами. А на Великій Базарній площі як торговельному осередку міста передбачено запровадити заклад ваг і мір та крамниці напроти церкви [127; 349].

Таблиця 12.

Крамниці в містах Київської губернії 1850 р. [133; 80].

№	Міста Київської губернії	Кам'яні	Дерев'яні
1	Київ	209	524
2	Радомишль		200
3	Васильків		56
4	Сквира		68
5	Бердичів		278
6	Липовець		20
7	Тараща	10	16
8	Умань		112
9	Канів	15	38
10	Звенигородка		93
11	Чигирин		25
12	Черкаси	1	111

**Торгівля Київської губернії–
(1793–1861 рр.)**

У Київській губернії 1854 р. влада видала 198 білетів купцям 1-ї і 2-ї гільдії й селянам, що торгували за першими двома розрядами, серед яких 93 – в Києві [85; 186]. Купцям 3-ї гільдії й селянам, що торгують за 3 розрядом, видали 4633 квитки, вагому частину з яких в Києві – 832.

За офіційною статистикою, в Київській губернії 1854 р. налічувалося крамниць та торговельних магазинів (кам'яних – 1146, дерев'яних – 2292), зокрема у Києві відповідно 286 та 246 [85; 188]. Серед торговельних закладів у губернії враховано гостинних дворів (кам'яних – 9, дерев'яних – 27), у Києві, відповідно – 2 та 1. У гостинних дворах було крамниць (кам'яних – 293, дерев'яних – 163), у Києві – 120 та 150. У губернії користувалися торговельними магазинами (кам'яними – 40, дерев'яними – 9), у Києві, відповідно – 18 та 8. Крамниць у губернії окремо налічувалося кам'яних – 813, дерев'яних – 2120, у Києві (кам'яних – 148, дерев'яних – 88).

У крамницях торгували: 684 – красними товарами, 29 – шовковими, 30 – сукняними, 25 – хутряними, 172 – залізними, 58 – галантерейними, 262 – бакалійними, 100 – винами, 1492 – дріб'язковими, 135 – шкіряними, 5 – глиняними, 446 – хлібними припасами. Зокрема у Києві: 76 – красними товарами, 49 – залізними, 49 – борошнями, 92 – бакалійними, 28 – галантерейними, 142 – дріб'язковими.

У м. Василькові налічувалося крамниць з красними товарами 18, залізними – 3, дріб'язковими – 44; в м. Таращі з красними товарами – 5, бакалійними – 2, галантерейними – 1, дріб'язковими – 15, борошном – 3; в Каневі з красними товарами – 6, залізними – 1, бакалійними – 2, продовольчими припасами – 9 і дріб'язковими товарами – 16; у Звенигородці з красними товарами – 18, залізними – 6, бакалійними – 8, борошном – 10 і дріб'язковими – 23; в Черкасах з красними товарами – 18, залізними – 11, бакалійними – 28, дріб'язковими – 32; в Чигирині з красними товарами – 8, залізними – 4, хлібом – 6, дріб'язковими – 4; у Сквирі з красними товарами – 45,

5. Види торгівлі

бакалійними – 37, залізними – 21, дріб'язковими – 35; в Умані з красними товарами – 83, залізними – 30 і дріб'язковими – 82; в Липовці з красними товарами – 25, залізними – 2, хлібом в зерні – 8, борошном – 13, дріб'язковими – 40; в Бердичеві із залізними товарами – 25, бакалійними – 30, глиняним посудом – 3, шкіряними – 85, хутряними – 23, красними – 120 і дріб'язковими – 330; в Радомишлі з красними товарами – 80, бакалійними – 2, хлібом – 20, дріб'язковими – 60 [85; 188зв].

На 1861 р. місцева влада простежувала такі закономірності в 12 містах та 101 містечку [107; 71], у тому числі в торгівлі: «города и некоторые местечка с увеличением народонаселения развиваются мало-помалу, число фабрик и заводов возрастает с каждым годом, промышленность и торговля ощутительном недостатке капиталов и значительно поколебавшемся в последнее время кредите от несостоятельности многих торговых домов угрожает застою» [107; 40зв]. «Статистические сведения по Киевской губернии» за 1861 р. дають змогу встановити обсяги постійної торгівлі, зокрема дерев'яних та кам'яних крамниць у містах та містечках губернії [107; 71]. У губернському та повітових містах налічувалося 961 кам'яна та 1870 дерев'яних крамниць. Лідерами за розвитком мережі постійної торгівлі залишалися Київ (868 крамниць) та Бердичів, а аутсайдером виявилася Тараща (36). (Табл. 13) [107; 71].

Дослідники наводили інші цифри, що спричинено або внесенням у список торговельних закладів не лише крамниць, або неточністю статистики. Наприклад, М. Закревський у праці 1864 р., присвяченій Києву, засвідчив: «торговля разными товарами производится в лавках, коих около 650, магазинах (до 30), балаганах. Вообще торговые обороты, производимые покупкою и продажею здешним купечеством, весьма обширны и простираются на несколько миллионов рублей. Временных столов или рундуков считается до 250» [335; 146].

**Торгівля Київської губернії–
(1793–1861 рр.)**

І. Гуржій наводив інші дані: «Напередодні реформи 1861 р. у Києві нараховувалося вже 1057 магазинів і крамниць, 24 харчевні, 21 ковбасня, 29 винних погребів, 7 кондитерських, 3 гостинних двори та ресторан» [315; 171].

Таблиця 13.

Мережа постійної торгівлі в містах

Назва міста	Крамниць	
	Кам'яних	Дерев'яних
Київ	334	534
Васильків	15	155
Радомишль		173
Сквира	3	184
Бердичів	441	239
Липовець		92
Тараща	10	26
Умань	141	213
Канів	15	43
Звенигородка	1	75
Чигирин		46
Черкаси	1	90
Разом	961	1870

Таким чином, традиції товарообігу, пов'язані з ярмарками, продовжували впевнену ходу в першій половині ХІХ ст. Переважання пересувних і регулярних з'їздів продавців та покупців для обміну продуктами й товарами над стаціонарною торгівлею викликане нерозвинутістю дорожньої, транспортної системи,

5. Види торгівлі

комунікаційної і кредитної систем. Кружляння купців по ярмарках давало їм можливість контролювати гуртову торгівлю. На ярмарках Київської губернії продавали і купували товари іноземні та російські, які могли знайти збут всередині краю, натомість місцеві продавці були готові запропонувати свій крам, що вважався взірцевим і за межами губернії (збіжжя, цукор, ліс, вовна, шкіра, простий одяг, посуд). Ярмарки ставали не лише виставковими центрами для товарів, а й місцем для грошово-кредитних оборудок, суспільних знайомств та розваг. Особливої ваги набули ярмарки Києва (Контракти) та Бердичева (Успенський та Онуфріївський). Стаціонарна торгівля розвивалася та зростала разом із збільшенням населення міст – потенційного постійного покупця. Крам на кожного покупця можна було знайти у величезній кількості магазинів та крамниць Києва та Бердичева. Особливу увагу власники приватних міст надавали розвитку торгівлі, як це було в Білій Церкві та Умані.

6. ІНФРАСТРУКТУРА ТА ЕКОНОМІКА ТОРГІВЛІ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

6.1. Становлення кредитно-банківських установ

Торгівля великими, гуртовими партіями українських та іноземних товарів потребувала наявності вільних обігових коштів. Такими коштами володіла обмежена кількість великих землевласників, чиновників (світських та військових) і купців 1-ї та 2-ї гільдій. Решта торговельних контрагентів мусили користуватися послугами закладів, які надавали кредитні кошти.

І. Гуржій наголошував, що «поміщики України кредитувалися в губернських «Приказах общественного призрения», «Московской сохранный казне», «Петербуржской сохранный казне», «Государственном заемном банке», який мав в Україні свої контори в Києві, Харкові та Одесі» [318; 350]. Кількість кредитних установ Київської губернії була обмеженою, що поглиблювало монополію латифундистів на оборудки, які потребували великої кількості готівки або довіри. Високою довірою володіли лише поміщики, заставою для яких слугували їхні нерухомість (земля) та жива власність (кріпацькі душі). Так, згідно з імператорським указом від 3 серпня 1798 р., під час видачі кредиту покладено було лічити в заставу за кожну ревізьку душу по 50 крб. [259; 27зв].

На час створення у 1796 р. в Києві губернського центру в місті існувала Київська контора Російського асигнаційного банку (відкрита 1781 р.) [315; 154]. Кошти в кредит також надавав Київський приказ громадського піклування (заснований 1781 р. у зв'язку із створенням Київського намісництва) [315; 155]. Є інформація про київську «Громадську комісію». Вищеназвані кредитні установи у внутрішній діяльності керувалися Настановою про банки від 22 червня 1786 р. [51; 19зв].

Наприкінці XVIII ст. польська банківська система на землях, що увійшли до Київської губернії, була не на висоті.

Під час кризи в Речі Посполитій у 1789 р. банківська компанія Тенера і Потоцького збанкрутувала. Сума її заборгованості перед банками Генуї й Голландії дорівнювала 32 338 420 злотих [430; 127]. Становище поглиблювалося невиконаннями заборгованостей боржниками вказаних банкірських домів. Вимоги до боржників були чинними десятиліттями, щонайменше до 1797 р. Ці проблеми неповернення коштів відчували банківські дома Тенера, Шульца, Кабрита, Прота Потоцького, Гайслера та Лишкевича [261; 7].

Як влучно помітили Г. Казьмирчук та Т. Соловійова, протягом першої чверті ХІХ ст. не втрачали значення капітали приватних банкірів, особливо в час проведення Київських контрактів – «під час ярмарку поміщики уклали різноманітні договори – контракти на оренду чи заставу маєтків, сплачували борги і брали нові позики у приватних банкірів, вносили платежі за позику в установи, оформляли умови на наймання керуючих маєтками і промисловими підприємствами, землеробів, лікарів та ін.» [347; 84]. Вільними капіталами, що надавала Державна облікова контора в Одесі, з 1806 р. користувалися купці та поміщики Київської та Херсонської губерній, які мали спільні справи у цих губерніях [289; 67]. Такими самими послугами можна було скористатися в Одеському комерційному банку (1834–1835 рр.) [310; 122]. Широка географія комерційних оборудок торговельних класів Київської губернії включала і Подільську губернію. Єврейське населення міст та містечок Київщини мало нагоду отримати кредит у банку, що відкрився на початку 20-х рр. ХІХ ст. в містечку Браїлів [452; 58].

За вказівкою міністра фінансів графа Ігоря Канкріна 1825 р. Київська казенна палата повідомила, що державні органи та приватні особи розмістили в Державному позичковому, Державному комерційному банку, Санкт-Петербурзькій ощадній скарбниці, Московській ощадній скарбниці такі кошти. У Державному позичковому банку на

**Торгівля Київської губернії–
(1793–1861 рр.)**

підставі указу урядуючого сенату від 31 липня 1815 року – 2921 крб. 8 коп. [77; 5]. На 1825 р. в Київському казначействі зберігалася різних білетів, як-то: Київського наказу суспільної опіки – на суму 26 тис., Державного позичкового банку – на 53 761 крб. 8 коп., різних зобов'язань – на 59 780 крб., Ощадної скарбниці – на 10 914 р. Окремим рядком зберігалися кошти, що збиралися на підставі указу урядуючого сенату від 9 серпня 1820 р., пожертвовані поміщиками на утримання гімназії та училища: капіталу по 1 крб. з кожної селянської душі та відсотків сріблом 40 662 крб. 20 коп. і асигнаціями 140 685 крб. 12 коп.

З року в рік простежувалася тенденція до зростання накопичених коштів на рахунках казначейств, серед яких білети банків. Так, на 25 лютого 1830 р. Київська казенна палата повідомила київського військового губернатора Бориса Яковича Княжнина, що на рахунках повітових казначейств губернії зберігається грошей, зібраних у рахунок загальних державних зборів, 305 239 крб., встановлених на здійснення земських повинностей – 307 652 крб., сум, які належали різним місцям і особам, 52 486 крб. Зокрема, в Київському повітовому казначействі зберігалися білети Державного позичкового банку на суму 4190 крб., Державного комерційного банку – на суму 18 928 крб., Ощадної скарбниці – на 437 100 крб., Київського приказу суспільної опіки – на 16 176 крб., Волинського приказу суспільної опіки – на 2500 крб. [79; 6зв]. Тобто можна помітити зростання використання коштів Ощадної скарбниці за п'яти років більш ніж у 40 разів.

Міністр внутрішніх справ 1826 р. ініціював створення при приказах суспільної опіки ощадних кас, але ця справа виявилася надто важкою до впровадження на місцях. На 1833 р. Київського генерал-губернатора Василя Левашова повідомляли про численні незручності, пов'язані із створенням ощадної каси, починаючи з 1830 р. Не зрушили з місця і спроби долучити до справи київського губерньського

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

маршала дворянства графа Тишкевича та київського війта Киселевського та численні дублювання наказу міністерства 7 червня, 5 грудня 1827 р., 11, 27 жовтня, 22 листопада 1828 р., 7 січня 1829 р. [200; 12]. Війт Киселевський повідомив, що нарада купецтва і міщанства узгодила такий крок: купецтво та реєстрові товариші виявили згоду жертвувати щорічно в ощадну касу як статутний капітал, зокрема купецтво при внесенні капіталів 1-й гільдії по 15 крб., 2-й гільдії – по 10 крб., 3-й гільдії – по 5 крб., а реєстрові товариші з кожної душі – по 10 коп., з 16 цехів 15 – також по 10 коп. з душі [200; 13]. Дворянство губернії взагалі не знаходило капіталів для ощадної каси, тому Київський приказ суспільної опіки радив складання проекту про утворення ощадної каси для надання допомоги бідним через брак капіталів відкласти до зручнішого часу.

Кредитні послуги, крім російських державних та приватних банків, надавали банківські дома та польські банківські установи. У Бердичеві було «вісім банківських домів та агентство Польського банку» [344; 32]. Контора Польського банку почала діяти в Бердичеві з 1834 р. [116; 7]. Банківські установи Бердичева, на думку С. Мошенського, були одними із найвпливовіших на Правобережній Україні [391; 19].

Опосередковано російська влада засвідчила ефективність діяльності бердичівської контори Польського банку. Київський генерал-губернатор бачив корисність існування в Києві контори банку за аналогом одеської, але, на його думку, сприяти розвитку торгівлі, промисловості, сільського господарства має російський державний банк. Саме на цьому наполягав Д. Бібиков у листі до міністра фінансів Росії І. Канкріна від 4 червня 1838 р.: «за сприяння уряду торгівля і промисловість краю можуть отримати новий розвиток, для підтримки якого створення в Києві контори комерційного банку, на мою думку не тільки було б достатньо корисно, а навіть необхідне» [245; 1]. І. Канкрін не

був упевненим у вигідності створення контори Державного комерційного банку в Києві, про що повідомив 23 червня 1838 р.: «Створення в Києві контори комерційного банку було б недоцільне і навіть збиткове для банку як через передбачувану недостатність прибутків для покриття видатків на утримання її, так і за процесами, які повинні виникнуть під час стягування з несправних позичальників» [245; 2]. Намісник Царства Польського Паскевич наголошував у листі від 28 травня 1838 р. до київського генерал-губернатора Д. Бібікова на втраті скарбницею від закриття контори в Бердичеві. Банк, отже і казна втрачають більш як 200 тис. злотих на рік [244; 135].

І лише наполягання, як свідчить лист від 5 липня 1838 р., київського генерал-губернатора Д. Бібікова на політичній доцільності створення контори Державного комерційного банку в Києві за можливих фінансових втрат переконали міністра фінансів І. Канкріна погодитися на створення контори: «Забажаєте у справі злиття з Великоросією трьох керованих мною губерній мати таку саму діяльну участь, якою позначені всі дії ваші на користь держави» [245; 4]. Тобто бачимо, що у даному разі головною мотиваційною складовою виявилася не фінансова чи економічна, а політична.

Такі казуси у прийнятті рішень російською владою непоодинокі. Саме страх перед зростаючим впливом, символічністю існування бердичівської контори Польського банку в приєднаних від Польщі правобережних губерніях стали головним застереженням перед загрозою засадам вірнопідданості імперії, самодержцеві, місцевій владі.

Як ми вище повідомляли, для міністра фінансів Російської імперії І. Канкріна обсяги фінансових операцій бердичівської контори Польського банку були недостатніми як передумови створення окремої контори Державного комерційного банку в Києві. Операції, здійснювані бердичівською конторою Польського банку, які належали до

повноважень Комерційного банку: «Лише облік векселів і переведення сум в ті міста, де існують банківські контори: що вексельні справи в Києві не можуть становити значного обігу, бо оборудки на тамтешніх контрактах належать найголовніше до застави і продажу нерухомості і продуктів сільської промисловості, але позики під заставу нерухомого майна становлять предмет Позичкового банку, Зберігальної скарбниці і місцевих приказів громадського піклування» [245; 2–2зв].

Діяльність бердичівської контори Польського банку розпочалася «ще до повстання. Польський банк вислав у Бердичів свого агента Скавронського, який керував у Бердичеві приватною банкірською конторою Верещинського, не виявляючи свого дійсного призначення» [245; 4зв]. Після повстання 1830–1831 рр. в 1832 р. Польський банк, на який покладено була операція купівлі волів для Царства Польського, вислав для цього в Бердичів агента надвірного радника Добровольського, який розпочав деякі банкірські справи і згодом, з 1835 р., запровадив уже контору і став діяти окремо.

Постачали збіжжя до Австрії й Царства Польського через митниці Подільської й Волинської губерній. Вивезення зерна збільшувалося у роки неврожаю в сусідніх із Росією землях. Так, у 1835 р., коли був неврожай на Галичині, чиновник Польського банку А. Добровольський проводив цілеспрямовану закупівлю великої кількості зерна і худоби. Було навіть надіслано офіційний лист київському губернатору з проханням про допомогу в цій заготівлі [117; 3]. Потреба Галичини була «в той час у хлібі, імпортованому з російської держави, приблизно 250 тис. корців».

Повноваження агента Польського банку в Бердичеві, на думку головного директора Польського банку, голови комісії державних доходів і скарбниці Царства Польського Б. Непокойчицького, узгоджувалося із імператорським указом від 17/29 січня 1828 року, згідно з яким Польському

банку дано право призначати своїх повірених як в державі, так і поза нею, і міністр фінансів Російської імперії не знаходив причини чинити перепони поширенню дій вказаного і на Київських контрактах, з тим лише, щоб вони не входили в такі операції, які належали до банків російських [244; 12]. А саме в 37 статті височайшого декрету від 17/29 січня 1828 р. вказано: «Польський банк за повноваженнями може працювати прямо з усіма владами царства; може також листуватися з іноземними банками, мати відносини і рахунки з усіма внутрішніми і закордонними торговими домами; врешті може мати своїх агентів і комісантів як всередині, так і поза царством» [244; 23]. Керівництво Польського банку у листуванні 1837 р. із київським генерал-губернатором наполягало, що діяльність агента А. Добровольського і бердичівської контори банку відповідали російському законодавству. Польський банк скористався таким перебуванням свого агента в Бердичеві для здійснення різних платежів приватним особам, уповноваженим казначейства царства, як-то орендних й інших грошей: для полегшення в Росії реалізації польських державних паперів за позиками; для сплати за купонами в терміни, що закінчилися; для викупу власних білетів, нерідко в Росії вони мали обіг; для позик на короткі терміни під товари, призначені до відправлення з Росії в Царство Польське, і нарешті для купівлі необхідної кількості для банку на обмін його білетів у Варшаві срібної монети і покупки векселів і трансфертів на С.Петербургу і Ригу як в сплату за обмінювану там срібну монету, так і в сплату закордонним кореспондентам за виписані з-за кордону срібні злитки» [244; 23зв].

Персональний склад контори Польського банку в Бердичеві характеризувався домінуванням польських впливів. Агент Польського банку організатор бердичівської контори А. Добровольський був секретарем Адама Чарторийського, який під час повстання позичав для нього під заставу маєтку гроші й хотів потрапити в царство до

Чарторийського, але був спійманий і засланий в Кострому. Люди, які працювали в конторі, майже всі мали стосунок до повстання. А. Добровольський був у постійних зв'язках із поляками, які перебували під підозрою уряду чи бали не лояльними до нього.

Додатковим приводом для недовіри до А. Добровольського стало повідомлення, що «брата його чи близького родича, якому він перевів нібито багато грошей, недавно схоплено в Галичині разом з іншими поляками, які задумували відновлення безладу, і заслано в Америку» [244; 111зв].

Наголосимо, що всі працівники (штатні і позаштатні) бердичівської контори Польського банку в 1837–1838 рр. перебували на території Російської імперії з дозволу і відома російської влади. «Бухгалтер – титулярний радник Каспер Радинський перебував у Російській імперії за річним паспортом Варшавського військового губернатора від 6/18 жовтня 1837 р. за №4517 на проїзд до Бердичева Київську, Подільську, Херсонську, Полтавську губернії і в Австрійську Галичину; секретар 10 класу Еразм Пухальський за таким самим паспортом і того самого числа виданим за №4515 на проїзд туди само; казначей Антон Мадерський, за таким самим паспортом від 28 липня/9 серпня 1837 р. за №6046 на один рік названий чиновником банку, але чину в ньому не вказано, на проїзд у Волинську, Подільську, Київську, Херсонську, Полтавську губернії і Бессарабську область і два переїзди кордону; службовець Дубенського повітового суду повітчик аплікант Едуард Мохлинський за річним паспортом пана волинського цивільного губернатора від 15 червня 1837 р. №1853 на проїзд у родинних справах у Київську, Подільську і Полтавську губернії; баварський уродженець поміщицький син Християн Фрідріх Гульман за річним білетом пана волинського цивільного губернатора від 19 лютого цього року за №228 на перебування у Волинській губернії; дворянин Юліан Ставинський за річним паспортом пана

подільського цивільного губернатора від 24 липня 1837 р. за №629 на перебування у Волинській губернії; дворянин 2-го розряду Леопольд Мілеховський за річним свідоцтвом Дубенської міської поліції від 21 жовтня 1837 р. за №4727 на проїзд у Київську, Чернігівську, Подільську, Полтавську, Херсонську губернії у справах вірителя його, але якого не пояснено, і на вільне перебування в Бердичеві; дворянин Яків Стржалковський за річним паспортом пана подільського цивільного губернатора від 2 жовтня 1837 р. за №546 на проїзд у Подільську, Волинську, Київську, Херсонську губернії» [244; 43–43зв].

Російська місцева влада вбачала у персоналі й діяльності бердичівської контори Польського банку суцільний негатив. Що важливо, негативної оцінки заслужила навіть сама назва установи: «Перебравши на себе назви контори Польського банку, вона без великих зусиль притягла на себе всіх поляків, які бачили в ній одну з опор своєї національності. Захоплення було таким сильним, що контора заволоділа майже всіма грошовими оборотами краю, витіснила з обігу наші кредитні папери, ба навіть дзвінку монету, брак якої дедалі більше відчувався з часу її відкриття, призвела до поширення в цих губерніях польських облігацій; велика кількість капіталів – не лише лишкових, а навіть позичених під заставу маєтків у наших банках отримала обіг в Польському банку, переказ грошей за кордон до того посилювався, що за короткий термін одна особа перевела у Францію до 750 тис. крб. і можливо, велику частину цих грошей використано на користь еміграції» [245; 5зв].

Бердичівська контора Польського банку здійснювала переказ векселів у різні міста Російської імперії та інших країн, зокрема Санкт-Петербург, Москву, Відень, Берлін, Дрезден, Вроцлав, Краків, Данциг, Женеву, Гамбург, Лейпциг, Прагу, Львів, Броди. Про обсяги переказу векселів у 1835 р. на Париж свідчить табл. 14 [244; 151].

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

Таблиця 14.

Переказ векселів, 1835 р.

№	Місяць, дата	Хто переказує	Куди переказує	У яку банкірську контору	Сума у франках
1	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Брати Маллет і К.	50 000
2	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Фульд і Фульд Опенгейм	50 000
3	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Ружемонт де Левенберг	50 000
4	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Фульд і Фульд Опенгейм	27 006
5	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Ружемонт де Левенберг	30 000
6	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Брати Маллет і К.	30 000
7	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Ружемонт де Левенберг	80 000
8	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Брати Маллет і К.	80 000
9	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Фульд і Фульд Опенгейм	40 000
10	Січень, 18	Граф Мечислав Потоцький	Париж	Ружемонт де Левенберг	17 820
11	Грудень, 18	Катерина Кардер	Париж	Ружемонт де Левенберг	2 467

Особливе занепокоєння київського генерал-губернатора викликало те, що «контора вступила з поміщиками не лише в торговельні оборудки, даючи їм гроші, завжди за 8 і більше відсотків, під заставу різних товарів, землі і промисловості, а й брала в оренду деякі статті дрібних торгів. Цим способом і виконанням різних приватних комісій, як-то за заставу маєтків в наших банках, платою в них грошей, пересиланням

і купівлею речей та ін.» [245; 5зв]. У 1838 р. у заставі у Польського банку перебувала суконна фабрика Радзивіла, якою завідував колишній чиновник Польського банку Шпернович [244; 71].

Не менш вагомим недоліком у роботі бердичівської контори Д. Бібиков розглядав «розміщення капіталів у Царстві Польському, яке пов'язувало місцевих жителів міцними зв'язками з Польщею, відокремлювало уже матеріально від Росії, на противагу всім заходам і очікуванням уряду, і розвивало дедалі більш нездійсненну, але улюблену мрію про самостійну Польщу. За умови, що поміщик, маючи маєток поза місцем свого проживання, наважиться на дії проти уряду, до якого не лояльний, сподіваючись на те, що маєток його в безпеці» [245; 6].

Для київського генерал-губернатора Д. Бібикова дотримання правил конкуренції ставало достатнім для прийняття рішення про закриття контори Польського банку: «велика кількість тутешніх капіталів, які мають обіг у Польському банку, з часу запровадження контори замінились тут польськими облігаціями і суттєво вивели з обігу дзвінку монету і російські кредитні папери» [244; 112].

Для точнішої оцінки роботи бердичівської контори Польського банку варто звернути увагу на повідомлення київського віце-губернатора міністру фінансів Російської імперії, що після Київських контрактів 1837 року привезено було 2 627 257 крб., які належали державному Польському банку [244; 22].

Ще точнішою інформацією наповнений загальний звіт агента Польського банку на Київських контрактах 1838 р. [244; 10]. Звітні матеріали засвідчили, на контрактах 1838 р. конторою за правилами подвійної бухгалтерії обіжурок було здійснено на суму 3 321 689 руб. 40 коп. асигнаціями. Такого результату було досягнуто завдяки операціям: 1) переказ і обмін грошей; 2) облік і продаж векселів простих і переказних; 3) видача під заставу і на особистий кредит; 4) купівля і продаж білетів різних державних кредитних установ. Найбільша питома

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

вага припадала на обладнання з обліку і продажу векселів простих та переказних на суму 821 479 крб.

Клопотання київського генерал-губернатора Д. Бібикова були результативними: намісник Царства Польського Паскевич 1838 р. видав розпорядження про ліквідацію бердичівської контори Польського банку, а справою ліквідації її займався директор Польського банку Б. Непокойчицький, від київської міської влади цю справу контролював колезький радник Лохтін. У зв'язку із тривалим процесом ліквідації, потребою узгодження боргових справ клієнтів контори її діяльність було продовжено і на час Київських контрактів 1839 р. [244; 415]. Справа повернення коштів бердичівської контори Польського банку тривала до 1847 р. [132; 4].

Відповідно до указу урядуючого сенату, підписаного імператором Миколою I 24 травня 1839 р., у Києві створювали контору Державного комерційного банку [245; 71]. Згідно із статутом, «за штатом 1839 р. в київській конторі мало бути 54 особи з річною оплатою 41 050 крб.» [245; 175].

Наскільки значними були обладнання київської контори, засвідчує факт: поміщики Київської, Волинської і Подільської губерній зверталися по кредити до неї. З 1840 по 1851 р. включно ця контора видала авансів під заставу населених маєтків на суму 1 775 153 крб. [318; 359]. Київська контора поступалася обсягами кредитних ліній поміщикам харківській конторі Комерційного банку. Так, за період з 1843 по 1851 р. включно вона видала 6 019 493 крб. [318; 360]. На 1852 р. київська контора Комерційного банку, як помітив київський генерал-губернатор, «з кожним роком набуває дедалі більше довіри», на 1 січня 1852 р. в ній було внесків 10 113 753 крб. 50 коп. (на асигнації 35 391 137 крб. 25 коп.) [135; 6].

Щороку зростали довіра до банківської системи через відкриття нових депозитів і недовіра до позичальників, борги яких постійно зростали. У 1856 р. тільки за позики, одержані в кредитних установах під заставу населених маєтків, поміщики України повинні були сплатити 77 078 041 крб. 48 коп., зокрема, в Київській губернії найбільше –

**Торгівля Київської губернії–
(1793–1861 рр.)**

1 934 2403 крб. 15 коп. Із загальної суми цього боргу на окремі губернії припадало [318; 361]:

Губернії	Крб.	Коп.
Київська	19 342 403	15
Подільська	17 922 034	64
Волинська	10 260 900	30
Чернігівська	7 439 424	55
Полтавська	7 295 962	76
Харківська	5 918 687	40
Катеринославська	4 855 592	15
Херсонська	4 043 036	53

Розкішний спосіб життя шляхетства-дворянства спонукав до пошуку додаткових джерел фінансування. Одним із найважливіших було надання позик від держави через посередництво російських державних банків. Імператори розуміли зростання заборгованості провідного стану та всіляко дбали про його потреби. Але борги зростали, і дворянські роди опинялися перед загрозою розорення та втрати родових гнізд, особливо наприкінці 1850-х років. У маніфесті від 18 грудня 1797 р., виданому Павлом I з приводу організації державного допоміжного банку для дворян, йшлося, що «многие дворянские роды, стая под бременем долгов, из рода в род с наследством влекущихся или небрежливостью нажитых, немногие из них воспользовались сложением с себя сего бремени способами, в государственных банках отверзтыми, но большая часть усугубляла свои долги».

Микола I маніфестами 1830 і 1839 рр. полегшив поміщикам умови одержання позик із державних кредитних установ, зменшивши банківські відсотки і збільшивши розмір позики. Зростало число ревізьких душ, заставлених у кредитних установах. Якщо в 1800 р. число їх становило 161,7 тисячі, то в 1833 р. – 4,5 мільйона, або 37% загальної

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

кількості. 1859 р. кількість заставлених ревізьких душ досягла 7,1 мільйона, або 65% загальної чисельності. Сума боргу поміщиків лише державним кредитним установам протягом 1833–1859 рр. зросла з 270 млн крб. сріблом до 425 млн [318; 352]. У 1860 р. філія Державного банку в Києві отримала у спадок від Київського приказу суспільної опіки всі пасиви та активи губернського дворянства [315; 197].

Ресурсів державних банків не завжди вистачало для забезпечення потреб київського дворянства. Цими кредитними об'єктами займалися приватні банкірські установи, банкірські дома. Особливо могутніми були банкірські дома Бердичева. У 1857 р. бердичівський банкір Гальперін, крім грошових справ, капітал здобував торгівлею цукром, яка давала один із найбільших і сталих прибутків [104; 11]. 1858 р. Й. Гальперін разом із ржищівським землевласником Б. Дзялинським долучився до зведення цукроварні, яка стала першою в Російській імперії, збудованою банкіром [473; 290].

Як зазначав О. Попов, у середині ХІХ ст., до будівництва залізниць, торгівля ґрунтувалась на значних малорухливих капіталах. Ці старосвітські відносини розбив непереможний розвиток капіталістичного господарства – реформа 1861 року, зміни в умовах комунікації. Торговельні організації не могли пристосуватися до нових обставин і мусили поступитися перед дрібним капіталом, залежним від банків, якщо не рухливим, то у всякому разі квапливим, що дотягує свої операції за допомогою невеликого кредиту і згоджується на малий відсоток [426; 52].

Таким чином, формування мережі банківських і кредитних установ Київської губернії супроводжувалося сталою, але слабкою ініціативою в розвитку державної банківської системи, яка отримувала додаткові стимули лише під страхом втрати авторитету в регіоні. Подолання польського впливу у фінансовій галузі дало змогу утримувати домінантне становище в губернії, частково забезпечуючи зростаючі запити промислової буржуазії, міщанства, шляхетства.

6.2. Кредитні відносини у галузі торгівлі

Одним із найвагоміших засобів стимулювання торговельних оборудок був кредит. Кредитуванням займалися як держава, так і приватні структури та особи. Держава здійснювала забезпечення необхідним фінансовим ресурсом торговельно-промислового класу через державні банки та структури (Асигнаційний, Позичковий, Допоміжний, Комерційний банки, Санкт-Петербурзька та Московська ощадна казна, Київський приказ суспільної опіки). В економіку та торгівлю губернії інвестував Польський банк, особливо через бердичівську контору.

Кредит на розвиток важливого для держави виробництва могла надати сама держава. У 1804 р. влада на виконання Височайшого про просвіту євреїв положення за 21-м пунктом під час відкриття суконних, полотняних, шкіропереробних фабрик дозволила уряду після перевірки надавати євреям необхідну землю і щорічно капітал 20 000 крб., в кожній губернії, від Польщі (тобто й у Київській) приєднаних, з тим, щоб із цього капіталу здійснювати позики євреям на відкриття фабрик [58; 10].

Приватні структури, власники яких володіли вільними коштами, отримували зиск від надання готівки для нагальних потреб у придбанні товарів чи послуг. Приватні особи давали у борг гроші під відсотки, визначені законом, інколи під вищі, ніж звичаєві. У певних випадках кредитори собі завищували кредитну ставку, але держава слідкувала за нею за встановленими правилами. У разі появи інформації про завищення відсотків кредитора оголошували лихварем, і він міг позбутися коштів, які надходили на рахунки приказу суспільної опіки. Позики від приватних осіб надавали як готівкою, так і за посередництва цінних паперів – векселів.

У Російській імперії з 1729 р. діяв Статут про вексельне право, яке регулювало застосування цих цінних паперів [110; 1]. З 1763 р. держава запровадила 8-відсотковий збір з опротестованих векселів [111; 1]. Але 1768 р. влада

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

відмовилася від практики відсоткового збору з векселів: «осмипроцентный с протестования векселей збор усмотрен отяготительным, который и в комерции делает помещательства» [113; 2]. Достатньо часто і отримувачем, і надавачем коштів була одна і та сама особа: «до сего времени находясь по пашпортам чрез 5 лет в Воронежской губернии и будучи там по купеческому моему званию, одним людям отдал на кредит немалое число денег, а с другими по приближению сроков имею учинить ращот» [58; 7].

Кредитуванням займалася і міста, особливо Київ, що володів значними сумами власних прибутків. Місто мало право як надавати кредити приватним особам, так і отримувати від них кошти під встановлені законом відсотки. У 1796 р. з київських прибутків під встановлений державою відсоток видавали кошти міщанам, купцям та ін. для розвитку власної справи і задоволення споживчих потреб. Зокрема, на підставі ст. 154 та 167 Височайшого про міста положення, які давали змогу надавати кошти з міських прибутків у кредит задля отримання додаткового прибутку, Київська міська дума дозволила кредитувати київського купця Федора Митюка (під гарантії київського купця Степана Рибальського) обсягом 700 крб., київського міщанина Семена Буренка (під гарантії київського купця Миколи Скакочки) – 300 крб., колезького радника Андрія Милашевичо (рідний брат київського губернатора Василя Милашевича, під гарантії київських купців київського голови Георгія Рибальського та іменитого громадянина Семена Балабухи) – 5000 крб., київському купцеві Пилипу Лакерді (під гарантії київських купців Кузьми Усовича та Івана Іванського) – 1000 крб., київській міщанці Анастасії Босяцькій (під гарантії київського купця Марка Безсмертного) – 100 крб., київському купцеві Миколі Скакочці (під гарантії київських купців Федора Неводовського та Івана Карамалея) – 500 крб., київському міщанину Лаврентію Гичкину (під гарантії київського купця Дениса Хлюпи та київського міщанина Антона Прокоповича) – 500 крб. [48; 36]. У 1800 р. київський купець Курощупов на комерційні потреби позичив 1500 крб., а купець Личков – 2000 крб. [56; 15].

**Торгівля Київської губернії–
(1793–1861 рр.)**

І приватні, і міські потреби вимагали залучення позичкових коштів. Так, у 1802 р. магістрат Києва вирішив із суми, одержаної за винний відкуп (25 000 крб.), повернути кредити, які отримало місто від приватних осіб (10 тис. крб.) [8; 134]. На 1806 р. місто мало боргів на суму 130 тис. крб., які слід було, на думку київського військового губернатора, повернути зі суми винного відкупу [255; 4зв].

Бачимо, що протягом чотирьох років міський борг зріс у 13 разів. Такі темпи спонукали владу до перевірки міського бюджету, для чого було створено спеціальну комісію прибутків, яка почала діяти з 1807 р. «Записка о долгах, зависающих на городе Киеве 1808 г.» засвідчила уміння заробляти на чужих потребах не лише держави, міста, а й приватної особи та установи – на потребах міського бюджету [65; 176]. Місто із накопичених у 1808 р. боргів у сумі 111 995 крб. сплатило 50 555 крб.

На 1808 р. місто мало боргів	Крб.	Коп.
Київському купцеві Івану Долинному	11 700	
Київському купцеві Івану Могильовцю	1707	50
Колезькому асесорові Федору Бунге	10 000	
Київському купцеві Івану Киселевському	2000	
Колишнім утримувачам винного відкупу	3000	
Підполковникові Христофору Лангуту	5600	
Підполковникові Карлу Лангуту	6400	
Купцеві Міні Хрящу	11 150	
Київській академії	10 000	
Титулярній радниці Носковій	17 500	
Колезькому асесору Гудимі-Левковичу	12 500	
Межигірській фаянсовій фабриці	3750	16
Міському магазейну	3292	50
Разом	98 600	16

Джерело: [65; 176].

Прибутки міського бюджету зростали не лише з винного відкupu, а й за рахунок відсотків. У 1808 р. київський міський бюджет поповнився на 1410 крб. 33 коп. в рахунок отриманих відсотків від людей, яким були надані позики з міського капіталу [65; 194]. Якщо зважити на те, що загальні муніципальні надходження становили 149 534 крб., то прибуток від кредитування забезпечив 0,94% їх кількості.

Але таких темпів зростання не мали прибутки повітових міст: «У повітових семи містах (хоч вони недавно стали містами з простих сіл) є власні будівлі та капітал, які надають у позику міським жителям, допомагаючи їм у промислах і торгівлі» [255; 5зв]. Наприклад, у 1808 р. повітове місто Тараща отримало «відсотків за наданий у борг капітал на 1 грудня 282 крб.; штрафних за невнесення в термін капітальних грошей на 1 грудня – 10 крб. 56 коп.; внесено різними позикоотримувачами, які взяли в кредит під відсоток міської суми, на 1 грудня – 2475 крб.» [65; 4зв]. Загальна сума міського капіталу 1808 р. в Таращі (запроваджена з 1803 р.) становила 8773 крб. 24 коп. [65; 9зв].

1808 р. інше повітове місто Звенигородка отримало у прибуток: «Відсотків за відтермінований і знову розданий капітал – 409 крб. 50 коп.; надійшло назад від позичальників суми, розданої в позику міських капіталів, – 1470 крб.» [65; 24].

Наприкінці XVIII ст. кредити київського воєводи Прота Потоцького, отримані на розвиток його бізнесу (промисловий, банківський, аграрний) стали причиною рішень міжнародного суду. На підставі конкурсового рішення на маєтку графа Прота Потоцького 20 вересня 1799 р. і 22 грудня 1800 р., в Махнівському повітовому суді оприлюдненого та комісією від трьох держав: Російської, Австрійської та Пруської затвердженого – передані на користь колокаторів в місті Махнівці [28; 39].

Політичні та економічні зміни наприкінці XVIII ст. в Речі Посполитій змінювали долю держав і компаній. У прикладі з П.Потоцьким банкрутство спричиняло втрату фінансового статусу та майна, яке було заставою.

Зростання конкуренції у промисловості й торгівлі спонукало до збільшення витрат. У 1796 р. шляхтич Мойсей Красуцький, який займався торгівлею в Богуславі, на потреби власного бізнесу виявився винним за рахунками: київському купцю Науменку – 300 крб., богуславській міській громаді – 144 червонці, богуславському президенту Бутовичу – 6 червонців [47; 10].

Правила та звичаї торгівлі потребували дотримання вимог, особливо що стосувалося термінів виконання сплати за угодами, контрактами, векселями, поставками. У разі порушення позикодавець мав право на відшкодування як самої позиченої суми, відсотків, так і втраченого прибутку, а держава – коштів, витрачених на організацію розслідування, судових розглядів, листування. Купці і міщани активно використовували векселі для залучення коштів. Так, у 1803 р. уманський купець Масловський вимагав повернення коштів за векселями з міщанина Радзилинського [250; 28]. А в 1804 р. київський купець Безсмертний домагався повернення боргу з міщанки Турської у спосіб відібрання у неї векселів [252; 3].

Процес повернення наданих у кредит коштів за певних обтяжуюючих обставин був тривалим, оскільки був пов'язаний із судовим розглядом. Так, у 1810 р. у Київському магістраті разом з київським земським повітовим судом розглядали справу за позовом надвірного радника Прохора Руднева до київського купця Івана Алексєєва (колишнього московського міщанина, торгував хутром) про повернення боргу в сумі 600 крб. згідно з наданим зобов'язанням [10; 1]. Як виявилось із справи, відповідач Алексєєв під зобов'язання 23 травня 1802 р. позичив у позивача Руднева державними асигнаціями 300 крб. з терміном на один рік, давши в заставу 12 одиниць хутра лисиці й шубу з хутра лисиці. 24 листопада 1802 р. під заставу 13 одиниць хутра білки – 200 крб. та 4 лютого 1803 р. – 50 крб. Цю кількість пізніше Рудневу заплачено.

Про решту 500 крб. Алексєєв 18 червня 1804 р. надав зобов'язання, яким за відтермінування виплати коштів на чотири місяці віддав Рудневу два хутра лисиці. Алексєєв узяв на

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

себе зобов'язання: якщо він 12 жовтня не викупить заставу, то вона залишається вічно і без повернення Рудневу [10; 1зв].

5 грудня 1804 р. Алексеев взяв на себе нове зобов'язання, згідно з яким він до 500 крб. позичив у Руднева ще 100 крб. на рік з тією умовою, що Алексеев від Руднева заставу прийняв, а замість неї надав йому за 600 крб., дормез та візок, і якщо він, Алексеев, у термін тих грошей не заплатить, то заставлені речі залишаються в заплату вказаного прибутку [10; 2]. Натомість Алексеев не погоджувався, що отримав 100 крб., а Руднев повідомляв, що заставу Алексееву повернув, а дормеза та візка у заставу не отримав.

Суд та магістрат вирішили справу в дуже своєрідний спосіб: для прийняття рішення було достатньо вислухати присяги як позивача, так і відповідача щодо суті зобов'язання та відшкодування. Остаточне рішення мали прийняти на користь однієї чи іншої сторони на підставі надання чи ненадання присяги – такого собі своєрідного детектора брехні. Тобто Алексеев відповідно до рішення суду мав сплатити Рудневу 500 або 600 крб.

Величезне значення під час отримання позики мали два чинники: наявність застави та поручителів. У 1811 р. київський купець Самсон Стрельбицький та прапорщик Іван Артинов були поручителями київського міщанина Павла Коробки, який прагнув отримати кредит за векселем від колезького асесора Івана Григоровича-Барського [3; 19]. Кредитна історія Павла Коробки виявилася невтішною через кілька обставин: по-перше, він мав борги на суму 9750 крб. кільком особам та установам (Іванові Барському, Андрієві Мерзлову, Зиновієві Логвинову, протоієрею Луценку, Київській громадській комісії, Київському приказу суспільної опіки), по-друге, внаслідок пожежі 9 липня 1811 р. втратив майно [3; 19]. Поручителі вирішили скористатися особливостями законодавства заради відмови від відповідальності. Вони вирішили, що їхні обов'язки чинні лише на рік. Судочинці нагадали їм, що поручительство надається не на певний термін, а до часу виплати боргу.

Сторони судового розгляду у справах відшкодування за векселем у певних випадках вдавалися до всіх можливих засобів, у тому числі використання апеляційних можливостей сенату. Так, у 1814 р. урядуючий сенат розглядав справу, в якій фігурували київські купець Кожем'якин та міщанин Яким Кобець [4; 1]. Вища судова інстанція вимагала від київського магістрату матеріалів справи, в якій Кобець виступив поручителем Кожем'якіна, що позичив під вексель у Київської громадської комісії 1000 крб. Київський магістрат озвучив рішення Кобцю 3 листопада 1813 р., але він вирішив скористався річним терміном оскарження рішення.

Нерозсудливість під час прийняття рішень та непослух вищим органам влади були притаманні міським магістра-там, особливо у розгляді справ, які стосувалися векселів. 1828 р. уманському купцю Іосю Штильману вдалося виграти справу проти уманського купця Іося Ройтенберга. За матеріалами справи виявилось, що магістрат неодноразово приймав неправомірні рішення (оскільки складався з прихильників Ройтенберга) та не виконував розпорядження Київського головного суду, які вказували на порушення законодавства [276; 16]. Ройтенберг звинуватив його у неповерненні ним 2025 крб. за позичковим листом. Наполегливість Штильмана було винагороджено, оскільки звинувачення Ройтенбергу довести не вдалося. Судовий розгляд виявив, що жодного векселя Ройтенберг Штильману не видавав і жодних грошей не позичав. Судове рішення стосувалося обох сторін процесу: Ройтенберга зобов'язано сплатити штраф, а Штильману дозволено повернути у власність суконні крамниці, що були заарештовані, і повернутися до щоденного бізнесу.

Кредит в містах займав важливу нішу, оскільки на 1832 р., як зафіксовано у звіті київського губернатора з опротестування векселів і оприлюднення позичкових листів, Київ отримав 479 крб., загалом у губернії – 479 крб. [115; 190зв]. Зважаючи, що така процедура потребувала сплати 2% мита, то можна визначити суму, на яку видано опротестовані

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

векселі і оприлюднено позичкові листи в Київській губернії: 23 950 крб.

Борги ставали відомі громадськості через те, що здійснювалися за посередництва Київського приказу суспільної опіки (використовувався як засіб переказу грошей). Обороти цієї кредитної установи виявилися в більшості пов'язаними із приватними позиками (на 1829 р. на 88%). Як показує звітність Київського приказу суспільної опіки, на 1 січня 1830 р. сума кредитів приватним особам (сріблом – 13 043 крб., асигнаціями – 213 271 крб.) далеко переважала суму (30 000 крб.), покладену на рахунки Державного позичкового банку [74; 8зв]. Рівно за рік, на 1 січня 1831 р., показники були такими: кошти в Державному позичковому банку – 25 000 крб., у приватних позиках червінців – 1711 крб., сріблом – 39 534 крб. 88 коп., асигнаціями – 230 178 крб. 36 коп., в наявності – червінців 649 крб., сріблом – 1248 крб. 85 коп., асигнаціями – 13 548 крб. 06 коп. [71; 43]. Інколи повернення боргів затягувалося на десятиліття, інколи здійснювалося по смерті позичальника. Наприклад, так трапилося між купцями Рапопортом (сума кредиту – 38 402 крб., 1830 р.) та його позичальником Зоєм Куцовським [71; 8зв].

Спосіб життя поміщиків ще більше спонукав їх до пошуку вільних коштів, які вони змушені були позичати під дозволений законом відсоток. Вдова колезька радниці Регіна Козеллова 1827 р. змушена була звернутися до київського військового губернатора П. Желтухіна з проханням допомогти повернути позичені кошти, оскільки роками їй цього досягнути не вдавалося, а змогла лише отримати відсотки – 4500 крб. Козеллова виявилася кредитором поміщиці Анни Крушевської і службовця міністерства юстиції Станіслава Сиротка з 1821 року, надавши їм позику на суму в 25 000 крб. державними асигнаціями [262; 19]. Заставою суми згідно із позичковим листом було майно – маєток за заповітом сенатора графа Лева Ворцеля в с. Юшківцях Липовецького повіту Київської губернії. Вступ у

права власності зтягнулося настільки, що кредиторка встигла одружитися і 1830 р. як Регіна Шульгіна вчергове звернулася до київського військового губернатора з проханням про захист майнових (грошових) прав.

Поміщикам як своєрідним аграрним підприємцям легше було отримати позику навіть від державного банку, оскільки вони володіли ідеальною заставою – землею і душами (кріпаками). Так, у 1824 р. імператор дозволив Державному позичковому банку надавати позики поміщикам. Умови отримання кредиту були більш ніж лояльні – 6% річних [59; 1]. Можливістю отримати позику, перетермінування чи перезаставу на 8, 12 і 24 роки могли скористатися усі поміщики.

Землевласники радо користалися можливостями, які надала держава щодо отримання кредиту. Суми, отримувані поміщиками, перевершували одержані в позику купцями й іншими станами для розвитку торгівлі. Наприклад, як видно із «Відомості Чигиринської дворянської опіки з вказанням осіб і маєтків, які під опікою перебувають, та визначених для них державних опікунів» від 10 вересня 1827 р., в казенну опіку з 11 березня 1827 г. потрапив маєток Чигиринського повіту поміщиці генерал-лейтенантші Бороздіної у с. Пастирське (600 ревських душ чоловічої статі) через позичені в Санкт-Петербурзькій опікунській раді 93 500 крб. і несплату їх в строк [263; 61].

Височайше затверджений Комітет для пошуку способів покращення стану міст (1825 р.) звернувся по пропозиції до місцевих влад, у тому числі губернської та повітової на Київщині. Передбачалося отримати пропозиції і щодо вдосконалення торгівлі. Пропозиції місцевої влади виявили першочергове значення для досягнення мети саме державних гарантій, державних позик чи позик з міських бюджетів.

У 1826 р. Радомишльська повітова влада (повітовий маршал дворянства), зазначивши, що торгівля в місті малозначуща, для її стимулювання запропонувала: 1) видавати позики для будівництва житла; 2) видавати позики з міської суми для будівництва кам'яних крамниць [31; 26].

Позику мали видавати з такою пересторогою, щоб побудований будинок особою, яка взяла допомогу, був на чинші, тобто щоб особа щорічно платила деяку суму доти, доки не заплатить узятій позики протягом 10 років. Одначе у вказаному випадку для забезпечення потрібно мати від громади кругову поруку, і під час спорудження на таку позику будинків чи фабрик мала бути створена особлива наглядова комісія [31; 27зв].

У 1826 році з тією самою метою маршал дворянства Звенигородського повіту подав схожі пропозиції щодо побудови будинків, додавши позиції: 1) звільнення охочих будуватися від податків на три роки; 2) будова крамниць як міської власності [31; 37]. Виконуючи розпорядження центральної влади, сквирський магістрат також пропонував дозволити позики під забудову (своєрідну іпотеку) нерухомості, втілити в життя кількарічні пільги (податкові канікули) під будівництво вулиць за затвердженням генеральним планом міста [30; 47].

Іпотека була дуже важливою умовою зростання міського населення, оскільки навіть майстри із багаторічним досвідом і статками змушені були вдаватися до позик на будівництво житла та торговельних споруд. Так, уманський міщанин Ізраїль Розенберг, майстер срібних і золотих справ, 1822 р. змушений був звернутися до кредиторів для будівництва у 1-й частині Києва будинку і крамниць [197; 68]. У 1834 р. цей будинок мали за борги продати; але оскільки ціна, яку давали покупці, не становила 10-річної суми прибутку з будинку і крамниць, то залишено його в розпорядженні опікунів, які збирали такий прибуток для задоволення вимог кредиторів.

З 1842 р. в місті Умані розпочалося велике будівництво об'єктів житлового та громадського призначення. Було створено спеціальний будівельний комітет [298; 165]. І вкотре знаходимо приклад виняткового значення кредиту: забудовники безкоштовно отримували земельну ділянку та кредит в розмірі до 2000 крб.

Значення державного кредиту зростало з року в рік. Київський губернатор, звітуючи про державні прибутки 1850 р., повідомляв, що у губернії серед інших надходжень за системою державного кредиту надійшло 13 254 крб. (ймовірно, відсотків). Усього в губернії надійшло державних податків 2 636 433 крб. [133; 104].

Державний інтерес давав змогу купцям і особам, зайнятим в торгівлі, заробити гідний прибуток. Для уникнення зайвих ризиків у державних закупівлях (або, як називали ці оборудки в ХІХ ст., подрядах) необхідною умовою була застава. Наприклад, у 1825 р. київський міщанин Матвій Підгайний виявив бажання продавати в скарбницю (війську) провіант, а саме в київській та білоцерківській магазини на суму 1734 крб. 60 коп. [188; 1] Невдалі оборудки обернулися для нього вимогою генерал-інтенданта 1-ї армії генерал-майора Солодилова стягнути заставу з його будинку (заставна вартість 6990 крб.) [188; 7в]. Магістрат після розслідування справи Підгайного виявив, що вказаний борг не єдиний у кредитній історії боржника. Ще 1817 р. міщанин із компаньйонами також виявив бажання постачати харчі армії і на 1834 р. залишався в боргах скарбниці на суму 86 235 крб. 38 коп. [188; 8]. До того ж вказаний дім перебував у заставі генерал-майора Дунаєва за борг 10 тис. крб. (1822 р.) [188; 8зв]. Тобто сам будинок уже перебував в опіці задля повернення боргів Григоровичу-Барському та Дунаєву. Віддавати борги для Підгайного стало важкою справою, оскільки «за розпорядженням магістрату, Підгайного було у відробіток по 40 крб. в рік; з вказаного відробітку та з прибутків будинку отримано 1193 крб. 40 коп. асигнаціями і сріблом 50 коп. » [188; 12].

Найчастіше купці потребували коштів для поточних потреб торгівлі або розширення бізнесу. На виконання височайшої імператорської волі 1830 р. у Києві намагалися створити ощадну касу при приказі суспільної опіки [200; 1]. Це була не перша спроба сформувати необхідну фінансову установу, оскільки із такими розпорядженнями до київського маршала дворянства та київського в'їта звертався міністр

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

внутрішніх справ приписами від 23 серпня 1826 р., 7 червня, 5 грудня 1827 р., 11, 27 жовтня, 22 листопада 1828 р. і 7 січня 1829 Натомість 1830 р. київський вїйт Киселевський повідомив від себе, що він для ради з приводу цього питання збирав почесне товариство купецтва і реєстрових товаришів, представників цехів. Купецтво і реєстрові товариші погодилися жертвувати щорічно після затвердження положення ощадної каси: «купечество при взносе капиталов 1-й гильдии – по 15 руб., 2-й гильдии – по 10 руб., 3-й гильдии – по 5 руб., а регистровые товарищи с каждой души – по 10 коп., а из 16 цехов 15 – тоже по 10 коп. с души, но один киевский цех, в коем числится 1188 душ, упорствуя в том против прочих цехов, объявил взносить на вышеписанный предмет только по 25 коп. в год, каковое пожертвование причитается на каждую в том цехе душу только по 2 коп.» [200; 13].

Однак іншої думки були благородні стани. Так, губерньський маршал граф Тишкевич після ради із київським повітовим маршалом і поміщиками Руліковським і Шидловським визнали потрібним складання проекту стосовно запровадження при приказі суспільної опіки ощадної каси для надання сприяння бідним, одначе через брак джерел надходження засобів вирішили відкласти його реалізацію до зручнішого часу [200; 13зв]. Пропозицію із цього приводу було повторено 1833 р.

Інколи були випадки отримання прибутку від покладених купцями сум на депозит церкві, монастирю. Це уже були приклади соціальної відповідальності торговельного стану або турботи за духовні потреби. Наприклад, 1849 р. купчиха Агрипина Авчинникова скористалася рахунком київської контори комерційного банку для перерахунку Києво-Братському монастирю [73; 8]. Така форма соціальної відповідальності не була суто купецькою прерогативою, цією діяльністю займалися різні стани від міщан, дворян до священнослужителів та чиновників.

Торговельні справи не лише спонукали купців та інших торгівців брати кредити, а й самим активно кредитувати

інших. Часто товари віддавали в борг. Наприклад, 1832 р. калузький купець Родіон Петрович Дехтерєв віддав у борг з київської крамниці управителеві генерал-майора Бердяєва Обухівської економії відставному майору Андрієві Клевчинському металу та виробів з нього на суму 833 крб. 33 коп. [217; 1]. Після тривалого листування з боржником, не знайшовши інших засобів до повернення боргу, Дехтерєв звернувся до київського генерал-губернатора В. Левашова.

Значення кредиту ще більше зростало, якщо йшлося про промисловість, яка забезпечувала ринок товарами. У 1853 р. цукрозаводчики Київської губернії у зв'язку з появою інформації про зміну оподаткування зверталися до генерал-губернатора [140; 16]. Промисловці-цукровари зазначали: «Цукроварна промисловість постраждала від застою, загалом у справах через повсюдний занепад кредиту. Внаслідок цього для підтримання самих закладів вони змушені були вдаватися до послуг лихварів і жертвувати майбутніми прибутками на користь поточних потреб» [140; 15]. Саме тому цукрозаводчики зверталися з проханням про недопущення збільшення акцизу на буряковий цукор на угоду торгівцям тростинним цукром.

У 1850-х роках усі згадувані вище проекти розвитку кредитної системи знайшли позитивне рішення, що давало змогу розширювати кредитування. На 1853 р. Приказ суспільної опіки залишався найстарішою та найнадійнішою в Київській губернії кредитною установою. Як видно із звіту губернатора за 1853 р., стан капіталів, загальний обіг приказу в підзвітному році через значне повернення приватних вкладів і сум за позовними справами зменшився майже на 2%, але у власному його капіталі після всіх видатків на утримання всіх установ приказу виявилось чистого прибутку майже на 1,25%» [67; 39].

Як вище йшлося, спроби створити при Київському приказі суспільної опіки ощадну касу були з 1820-х років. На 1853 р. у створену ощадну касу надійшло внесків 269 крб., повернуто з відсотками 699 крб. Наприкінці року внесковий

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

капітал ощадної каси становив 2192 крб. 50 коп., а кількість внескових книжок – 37. За недавністю створення ця каса, як ішлося у звіті губернатора, «далеко ще не приносила тієї користі, яку можна очікувати від неї в майбутньому, особливо для людей нижчого класу» [67; 39зв].

За всієї лояльності влади до можливості перезастави і переоформлення на наступні терміни боргів поміщиків, узятих під заставу маєтків, інколи частина дворянського майна потрапляла в опіку. Тобто держава за несплату боргу позбавляла поміщика повного права користування майном та передавала його в опіку, і з прибутків від неї сплачували борг. Адміністрування такими опікуваними маєтками здійснювали призначені державою чиновники. У Київській губернії 1853 р. в опіку потрапили 90 поміщицьких маєтків, серед яких 18 (тобто 20%) – за борги: за несплату боргів – шість, за казенні недоїмки – 12 [67; 52зв]. Наступного, 1854 року під заборону за борги потрапили маєтки та будинки жителів Київської губернії. За позовами казенними налічувалося боргів на суму 337 318 крб., в заставі кількість будинків – сім, душ – 9472, десятин землі – 4573. За приватними позовами назбиралося боргів на суму 1 533 760 крб., в заставі будинків – 114, душ – 7455, десятин землі – 42 287. За позовами в кредитних установах боргів нараховувалося на суму – 14 243 911 крб., в заставі кількість будинків – 210, кількість душ – 206 305, кількість десятин землі – 1 717 645. Притому варто наголосити, що позики купцям становили лише 340 300 крб. [85; 155]. На 1859 р. в губернії через борги в опіку потрапили 212 маєтків (з усіх 712 опікуваних маєтків, або 30%) [247; 58зв].

У 1854 р. ситуація для поміщиків у вказаній сфері ще більше погіршилася. Зростали їхні борги як приватним кредиторам, так і державі. На поміщицьких маєтках в губернії було казенних боргів на суму 2 706 470 крб. 75 коп. [85; 150]. Найбільше заборгували поміщики Сквирського повіту – 409 088 крб. 85 коп., а найменше – Васильківського – 35 339 крб. 47 коп. (Табл. 15) [85; 150].

Казенні борги на поміщицьких маєтках в Київській губернії в 1854 р.

Повіт	Кредитним місцям		Державному казначейству за позиками		Податків і земських зборів		Продовольчого капіталу		Різних казенних стягнень		Разом	
	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.	Крб.	Коп.
Київський	243 143	33			20 502	2	108	33	1841	66	365 595	34
Васильківський	28 768	77			6570	70					35 339	47
Канівський	195 139	68			14 514	20	94	78	1085	70	210 834	37
Скви́рський	373 042	63			24 093	73	87	97	11 864	51	409 088	85
Таращанський	105 629	13			5515	72	67	97	1628	13	112 840	96
Липовецький	136 992	57			23 366	32	405	54	1255		162 019	43
Бердичівський	240 147	42			19 787	15	127	84	22 230	80	282 293	23
Уманський	75 182	98	1295	69	31 891	99	245	91	165 936	5	274 552	63
Звенигородський	87 998	3			5562	69	46	28	4528	92	98 135	93
Чигиринський	121 251	63	6134	91	79 356	85	498	30	23 281	36	230 523	6
Черкаський	23 570	15	5974	20	54 633	24	694	75	87 358	66	172 231	1
Радомишльський	285 868	42			58 701	35	1245	60	7201	7	353 016	44
Разом	2 016 734	74	13404	80	344 496	1	3623	30	328 211	89	2 706 470	75

Зважаючи на привілейоване становище, поміщики за накопичувані борги розраховувалися щонайбільше перекредитуванням або опікою над їхнім маєтком. По-іншому траплялося з купцями. У 1854 р. у Київській губернії через неплатоспроможність оголошено семеро купців банкрутами [86; 32]: п'ятеро – у Василькові на суму 5488 крб., двоє (Насон Шапира та Нута Яхнис) – у Бердичеві на суму 2312 крб. [85; 187]. Комерційна справа завжди була пов'язана з ризиком, для перестрашування від якого позикодавець прагнув отримати відповідну заставу. Як у випадку з боргом за чотирма вексями, виданими київським купцем 1-ї гільдії Генріхом Кельном у 1858 р. київському купцеві 3-ї гільдії Фрідріхові Шонцу на суму 11 640 крб. [104; 31зв]. Ф. Шонц як заставу виставив англійський готель і кав'ярню у будинку Киселевського, але врешті-решт йому вдалося сплатити борг і врятувати майно.

Однією із найвагоміших причин банкрутств ставала жадібність лихварів. Саме це впало в око відомому французькому письменнику Оноре де Бальзаку, і він був вражений комерційними відсотками: «Відчай бере! Уяви, що за кордон не можна переслати грошей. Всупереч царській забороні жиди беруть 15 і 20% за свою комісію, таким робом хоч бажав би і міг послати – це дійсна руїна! Не можна уявити собі ненажерливість тутешніх жидів. Що ж до позичок, то беруть і 50% – і навіть жид у жиди» [411; 44].

Київська губернія на час проведення селянської реформи 1861 р., за висновками київського генерал-губернатора, мала незадовільне фінансове становище, спричинене складністю отримання кредиту. Така ситуація була викликана тим, що брак протягом кількох років позичкової кредитної установи позбавив землевласників можливості за помірні відсотки мати капітали, необхідні для промислових оборотів, особливо після реформи [186; 28зв]. Приватний кредит, який завжди був складним через повільність у здійсненні справ за стягненнями, перетворився в недосяжний для поміщиків, внаслідок

поглинення вільних капіталів цукровобуряковою промисловістю. Цукрозаводчики, які побудували великі і дорогі заводи, що інколи перевищували їхні засоби, потребували капіталів для виробництва своєї промисловості. Вони платили значні відсотки, для покриття яких інколи за недостатністю прибутків від виробництва змушені були вдаватися до нових позик. Високими відсотками цукрозаводчики залучали величезні капітали, знищені відразу неймовірними банкрутствами, які настали на останньому Хрещенському ярмарку. Ці факти спонукали губернатора клопотати про створення в Києві державного банку [186; 29].

І це за умови, що 1861 р. на рахунках Київського приказу суспільної опіки перебували вагомі суми, які зростали з року в рік. Але в 1861 р. виявилися зворотні тенденції, як вказано у «Ведомости о капиталах и денежных оборотах Киевского приказа общественного призрения с 1 генваря 1861 г. по 1 генваря 1862 г.» [107; 26]. Зокрема, на його рахунках було на срібло 885 475 крб. 26 коп., прибуло 213 187 крб. 63 коп., видано 349 567 крб. 59 коп., залишилося 749 095 крб. 30 коп. Із коштів 213 187 крб. 63 коп., які надійшли в 1861 р. 129 269 крб. 92 коп. нараховані за відсотки за капітал, наданий у позики [107; 58].

За фінансовими результатами 1861 р. Київський приказ оприлюднив інформацію щодо позовних справ його клієнтів: на срібло на його рахунках на початок року було – 1 166 482 крб. 35 коп., прибуло – 12 711 крб. 41 коп., вибуло 355 705 крб. 51 коп., на кінець року залишалось – 823 788 крб. 25 коп. Тобто в 1861 г. надійшло капіталу 12 711 руб. 41 коп., повернуто клієнтам капіталу та відсотків 355 705 крб. 51 коп.

За іншою статтею надходжень приказу – приватних внесків для приросту відсотками (депозити) у 1861 р. ситуація була такою: на срібло лічилося 1 397 384 крб. 14 коп., прибуло 521 730 крб. 62 коп., повернуто 342 081 крб. 21 коп., залишалось 1 577 033 крб. 51 коп.

6. Інфраструктура та економіка торгівлі Київської губернії

1861 г. Київський приказ суспільної опіки вдавався і до державних субвенцій. Зафіксовано запозичення з Київської казенної палати на суму 521 730 крб. 62 коп., з яких повернуто капіталу і відсотків 342 081 крб. 21 коп. [107; 59].

Підсумовуючи фінансові здобутки Київського приказу громадської опіки, варто наголосити, що всі ці суми перейшли у фонди київської контори Державного банку. Отже, на 1861 р. приказ накопичив такі кошти: на срібло (на початок року) було 3 659 396 крб. 02 коп., надійшло – 887 864 крб. 21 коп., витрачено 1 075 591 крб. 40 коп., залишилося (на кінець року) – 3451 668 крб. 83 коп. (Табл. 16) [107; 58].

Таблиця 16

Кошти Київського приказу громадської опіки, 1961 р.

№	Капітали перебували	Сума
1	У кредитних установах	90 628 крб. 57 коп.
2	За розпорядженням вищого начальства в різних місцях	1 119 605 крб. 37 коп.
3	На позичальниках	2 238 988 р. 72 коп.
4	У наявності	2446 крб. 16 коп.
5	Усього	3 451 668 крб. 83 коп.

Як засвідчує табл. 16, приказ активно кредитував приватних осіб – як купців, так і представників не торговельних станів, а сума позичених (наданих у кредит) коштів становила 65% усіх його фондів. Тобто держава як активний гравець на фінансовому ринку і отримували прибуток від наданих кредитів і несла втрати у разі неповернення ризикованих кредитів.

У зв'язку із зростанням ризиків, пов'язаних із цукроварінням, заборгованістю привілейованого дворянського стану та державними боргами, державна скарбниця змушена була частково переглянути кредитну політику щодо станового хребта самодержавства – дворянства. Зважаючи на

ризика втрати засобу матеріального панування вищого стану – землі, уряд вирішив перекласти витрати з покриття накопичених шляхтою боргів на плечі селянства. З цією метою і було проведено реформу 1861 р. – селянам довелося викупувати не лише землю, а й волю. Цей процес мав здирницький характер, оскільки більшість поміщицьких маєтків була у заставі і перезаставі у державних банках та кредитних установах. Наприклад, протягом 1861 р. в Київській губернії в опіку потрапили 169 поміщицьких маєтків, з них за казенні та приватні борги – 43, за податкову недоїмку – 6 [107; 36зв]. Тобто 29% власників маєтків, які потрапили в опіку, були неоплатними боржниками (банкрутами) або держави, або приватних кредиторів.

Як свідчать дані табл. 17, держава дозволяла полегшити кредитне ярмо поміщиків реструктуризацією боргу: відтермінуванням його виплат з 26 років на 28, або з 28 – на 37.

Таким чином, задля забезпечення торгівлі кошти надавали під відсоток губернські прикази громадської опіки, Московская ошадна скарбниця, Петербурзька ошадна скарбниця, Державний позичковий банк, який мав в Україні контори в Києві, Харкові та Одесі, Київська контора Російського асигнаційного банку, Державна облікова контора в Одесі (1806 р.), Одеський комерційний банк (1834–1835 рр.). Єврейське населення міст та містечок Київської губернії мало нагоду отримати кредит у банку, що відкрився на початку 20-х рр. XIX ст. в містечку Браїлів (Подільська губернія), а також у банкірських домах Бердичева. Заради знищення польської конкуренції на фінансовому ринку ліквідовано опори польської національності – бердичівську контору Польського банку генерал-губернатором Д. Бібиковим, який ставив за мету досягти в трьох губерніях (Київській, Подільській, Волинській) «злиття з Великоросією». Досягнення цього завдання порушувало закони економіки і фінансів. А для підтримання промисловості і торгівлі Правобережжя було створено київську контору Державного комерційного банку (1860 р.).

**Відомість за позиками, виданими з Київського приказу
за відсотки різним приватним особам [71; 51]**

Рік	Прибуток					Рук	Видаток		
		Крб.	Коп.	Сума позик			Крб.	Коп.	
				Крб.	Коп.				
1860	На 1 січня налічувалося позик			30	2 317 575	1860	103 777	54	
	Нараховано в борг під час перенесення 26-річних позик на 28-річні, а 28-річних на 37-річні строки	4815	92						
1861	На 1 січня залишалося			68	2 218 613	1861	76 711	30	
	Зараховано в борг під час перенесення 28-річних на 37-річні строки	2335	34						
1862	На 1 січня залишалося			72	2 144 237	1862	80 698	68	
	Зараховано в борг під час перенесення 28-річних на 37-річні строки	24	52						

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

Торгівля як діяльність, пов'язана із постійним комерційним ризиком, отримувала необхідні кошти на обладнання від структур та приватних осіб. Кредитування обмежувалося законодавством про векселі та лихварські гроші. Держава пропонувала вимагати прибуток від позики обсягом 4–6%. Однак часто траплялися зобов'язання під 8%, притаманні банківській системі Речі Посполитої. Державні структури гарантували покарання лихварів, які дозволяли собі брати вищі, ніж зазначені, відсотки. Лихвар ризикував втратити гроші і майно. Кредитори також ризикували власними коштами, оскільки позикоотримувачі не завжди могли повертати кошти. У разі неповернення купців оголошували банкрутами, але частіше саме поміщики через фінансову неспроможність втрачали право на контроль за власними маєтками. Високі комерційні ризики торгівлі були непорівнянними із ризиками шляхетського способу життя, який потребував більших витрат, ніж можливі надходження від поміщицьких, дворянських господарств.

ВИСНОВКИ

На основі аналізу історіографії ХІХ–ХХІ століття та джерельної бази кількох архівів розкрито найвагоміші закономірності функціонування торговельної мережі Київської губернії наприкінці ХVІІІ – у першій половині ХІХ ст. Спеціальна історична література дала змогу виокремити важливі компоненти становлення соціально-економічної системи губернії, що стала базисною для діяльності індивідуальних, колективних, громадських структур та державних органів, які контролювали перебіг торговельних оборудок.

Російська влада розглядала Київську губернію як базу для подальшого завоювання земель, територію для торговельної експансії, асиміляції. Торгівля перебувала в міцних обіймах політики, що бачила мету в об'єднанні, приєднанні, набутті нових територій. Це завдання було спільним для всіх державних утворень, які за взірець брали імперію, у тому числі і Російської. На перший план завжди висували політичні питання дуже часто на шкоду економічним, торговельним. У першій половині ХІХ ст. ця тенденція яскраво проявлялася, особливо коли традиційні торговельні зв'язки розривались на догоду політичним коаліціям. І саме для забезпечення російських армій, які виступали через нашу територію в численні закордонні походи (у турецькі, австрійські, пруські, французькі володіння). Для цього використовували людський та економічний ресурс Київщини. А це призвело до перетворення губернії на Київський стратегічний район.

Російське імперське зростання передбачало реалізацію програми царя Петра І, яка потребувала зусиль в економічному житті. Ця політика мала виразну мету: зруйнувати самостійний економічний організм кожної з українських губерній, у тому числі Київської, та обернути її на російську колонію, ринок збуту молоді російської індустрії. Київська губернія не тільки почала втрачати тісні

зв'язки та взаємовпливи європейських країн, а й набувати ознак периферійної складової нової метрополії, дедалі більше обслуговуючи її інтереси. Загальний напрям і тенденції розвитку регіону на рубежі XVIII–XIX ст. були детерміновані такими зовнішніми факторами: присутність величезної кількості російських військ, засилля імперського державного апарату, посилення експлуатації, збільшення кількості та обсягів поборів і повинностей, подвійний польсько-російський гніт. Вища влада Російської держави через своїх виконавців-провідників на місцях прагнула денаціоналізувати економічне життя в межах міст Київщини. Незважаючи на повернення імператором Павлом I у 1796 р. і 1797 р. попереднього статусу, втраченого внаслідок Жалуваної грамоти містам, виданої Катериною II 1785 р., міщанські самоврядні органи покликані були виконувати нові завдання під чітким контролем губернських бюрократичних установ аж до його повної ліквідації (1835 р.).

У ці роки здійснювалася примусова переорієнтація ринку Київської губернії на російському імперському північ. Уряд докладав зусиль до зміни самої генетики економічних відносин. Царська Росія всіма силами намагалася ліквідувати в економічній галузі особливості суспільно-економічного укладу українського селянства, що історично склалися. Така політика уряду у XIX ст. зводилася до поступового поглинання й перетравлення Росією торговельних інституцій з попутною ліквідацією основ місцевого культурного життя та переслідуванням навіть етнографічних відмінностей: усі особливості місцевого укладу поступилися місцем загальноросійському порядку, який тримався на трьох китах – централізмі, абсолютизмі, бюрократизмі.

Мета імперії залишалася одна: зупинити інтенсивний, випереджальний розвиток галузей економіки, здатних вивести губернію на високий рівень конкурентоспроможності в імперії, регіоні, світі в тих секторах, які визначали найбільш вигідну позицію в системі поділу праці. І тут без продуманої промислової й торговельної політики не обходилося:

максимальний захист і протекція російської промисловості і торговельного стану (купців) та упосліджене становище виробників і торговців Київської губернії, яким було відведено ніші місцевого значення для обслуговування імперських потреб та сировинного краю.

Торгівля Київської губернії підпадала під тенденції, притаманні світовому ринку, регіональним структурам та процесам усередині імперії Романових. Тенденції в розвитку торговельних установ засвідчували економічний поступ Київської губернії – одного із найрозвиненіших на середину ХІХ століття регіонів України. Однак цей поступ був пов'язаний із зростаючим економічним узалежненням від ринку російських губерній.

Землі Київщини, як і вся Правобережна Україна, до 90-х років ХVІІІ ст. входила до складу Речі Посполитої. У політичному сенсі це зумовлювало долученість до європейських норм у державних, станових, громадських справах. У культурному полі українські землі розвивалися в руслі загальноєвропейських змін, притаманних у тому числі суспільству польської держави. В економічній галузі українські воєводства розвивались як невід'ємна складова європейського ринку товарів та послуг.

Проте не варто відкидати причин, підстав, що уможливили зміни на політичній карті Центрально-Східної Європи наприкінці ХVІІІ ст. Військова могутність Росії вабила шляхту українських воєводств, обіцяючи розширення ринків товарів, сировини, робочої сили, силового та дипломатичного забезпечення економічної діяльності. Саме суспільні процеси всередині двох держав-сусідок Речі Посполитої та Російської імперії призвели до драматичних для однієї з них і тріумфальних для іншої подій, складовою яких став перехід Правобережної України (і зокрема Київської губернії) до складу імперії Романових.

Під знаком цих геополітичних змін відбувалися уніфікаційні процеси, ініційовані російським урядом в Київській губернії в досліджуваний час. Соціальні

трансформації були пов'язані з процесами декласації дрібної шляхти, можливими, але поодинокими випадками звільнення з кріпацтва, переходом з одного стану в інший. Наприклад, з міщан у купці або навпаки – з купців у міщани. Усі станові зміни передбачали сплату податків одночасно у двох станах до проведення нової ревізії (тобто перепису населення) і, зрозуміло, були пов'язані із неабияким фінансовим навантаженням.

Стани суспільства Київської губернії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст., які мали безпосередній стосунок до торговельних оборудок, не лише виконували основну функції торгівців – забезпечити споживача необхідними товарами в потрібних обсягах, а й представляли прошарок, що давав змогу забезпечувати прогрес у суспільних відносинах. Прибутки, отримані купцями від торгівлі, вони вкладали у подальший розвиток справи (створення підприємств, закладів соціального обслуговування, благодійність на користь бідних, церковне ктиторство). Держава за посередництва торгівлі мала змогу стягувати так необхідні їй податки. Особливо в умовах, коли відмовлялася від податків у натуральній формі та віддавала перевагу податкам з підакцизних товарів. Зростаюча конкуренція на ринку спричиняла зростання особистостей та галузей, але неспроможність відповідати на виклики ринку привілейованих станів призводила до розорення цілих поміщицьких маєтків. Вибір правильного напрямку в сільському господарстві чи промисловості давав змогу отримувати прибутки, створювати нові підприємства, в іншому разі конкуренція зовнішніх ринків без державного протекціонізму призводила не лише до поодиноких банкрутств, а до занепаду цілих галузей.

Демографічне зростання нового часу сприяло збільшенню попиту на товари сільського господарства та промисловості, оскільки кожна людина прагнула харчуватися, одягатися, задовольняти потребу в житлі відповідно до власного стану. За умов домінування

натурального господарства кожна сім'я сама забезпечувала себе всім необхідним. Повсякденні потреби змушували шукати способи їх забезпечення. Чи то міщанин, чи то селянин у своїй господі передовсім власними руками створював усе необхідне для здорового та забезпеченого життя. Це стосується насамперед харчування, одягу, житла, засобів пересування (у бідніших – взуття, у багатших – і взуття, і транспорт). Після забезпечення найнеобхіднішим у членів чи то міської, чи то сільської громади, якщо давали змогу ліміти часу і грошей, з'являлися потреби соціальні (сімейні, громадські свята, дозвілля) й духовні (обряди і треби).

Особистість у всі часи знаходила помічників, готових задовільнити її повсякденні й небуденні потреби. Самі ці обов'язки брали на себе громади, малі колективи, держави, наддержавні утворення, а ще більше – компанії й корпорації. Хоч як не дивно, у час становлення торговельного капіталізму в Україні перед у підприємстві вели не купці та міщани, а саме шляхта, особливо титулована, що спричинено її правовим та майновим статусом. Купецтво Київської губернії вдало конкурувало із титулованим шляхетством, особливо в містах.

Протягом першої половини ХІХ ст. паростки української буржуазії (купецтва) поступилися впливом у торговельній галузі представникам російського та єврейського бізнесу, які вдало використовували державний та корпоративний протекціонізм. Помічено зростаючу конкуренцію купців кількох національних груп (росіян, євреїв, українців, греків, вірменів та ін.) за умови, що централізоване просування російського чинника, яке мало місце на Лівобережжі, поступово охоплювало Правобережжя, у тому числі Київщину. Переваги надавалися прийшлому елементу над місцевим. Пільги купці на Київщині отримували за географічним принципом і головним чином з урахуванням етнічної належності та віросповідання. Імператорські укази 1830-х рр. передбачали російським купцям не сплачувати

«гільдійські повинності», а лише земські та загальні міські збори, якщо вони побудують фабрику в Києві. Домінантне становище російських купців у Києві призвело до тимчасового витіснення єврейського компонента в 1830–1850-х роках. Українцям залишалася ніша середнього та дрібного бізнесу.

Оскільки більшість населення Київської губернії становили селяни (поміщицькі, державні, удільні та ін.), які славилися як вправні хлібороби, то закономірно, що товарний ринок краю було заповнено саме сільськогосподарськими товарами (у тому числі продовольчими). Продовольчі товари, якими торгували на ринку Київської губернії, вирощували в межах краю, вони становили дуже важливу складову товарного сегменту, забезпечували левову частку прибутків населення. Прибутки від продажу продовольства давали змогу сплачувати державні та місцеві податки, забезпечувати населення необхідною масою готівки для розрахунку за ввезені з інших губерній та країн товари.

Хліб протягом усієї першої половини ХІХ ст. залишався стратегічним товаром як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі (через чорноморські порти, особливо Одесу). До оборудок із хлібом долучалися поміщики, купці, торгівці-посередники, комісіонери, іноземні негоціанти. Алкогольні напої як результат переробки хліба становили основу прибутковості більшості поміщицьких господарств губернії як привілею шляхти. Виробництво спиртного в Київській губернії у першій половині ХІХ ст. пройшло певну еволюцію, складовими якої стали зростання ролі держави в регулюванні питання виготовлення міцних напоїв та зниження ролі права пропінації у поміщицьких господарствах.

Соціальні практики в ХІХ ст. у сфері торгівлі спиртними напоями в Київській губернії підпадали під тенденції, притаманні галузі всієї імперії та привілейованим губерніям (виключне значення євреїв у торгівлі алкоголем). Законодавство Росії призвело до поділу торгівлі алкоголем між двома контрагентами держави: відкупниками та поміщиками.

Протягом першої половини ХІХ ст. поміщики Київської губернії зберігали за собою право пропінації у їхніх маєтках. У державних містах і маєтностях відкупники всіма можливими засобами (монополія, застосування поліційної сили, озброєних загонів) отримували прибутки із споживачів, інколи стикаючись із відвертим саботажем під час купівлі за завищеною ціною.

Порушення столітніх прав шляхетства було пов'язане із загальною лінією держави на послаблення ролі польської шляхти в регіоні, особливо через звуження її економічної бази. Поступова втрата поміщиками права пропінації призводила до розширення мережі питейних закладів та контролю держави над торгівлею зеленим змієм. Саме занепад виняткового значення винокуріння для поміщицьких господарств покликав до життя нову галузь – цукроваріння. Становлення цукробурякової промисловості давало змогу сподіватися на розвиток не лише сировинної складової економіки Київської губернії, а й перспективного сегменту переробної промисловості, яка мала всі передумови для зростання (родючі ґрунти, робоча сила). Високі ціни на солодку продукції спонукали до пошуку ринку збуту на Київщині, у віддалених регіонах імперії та за кордоном. Торгівля цукром забезпечувала надприбутками цукрозаводчиків, бізнесові справи яких були пов'язані з високими ризиками, виробничими витратами, залежністю від постачальників.

Асортимент товарів, який знаходив збут в Київській губернії, був заручником монопольного становища російської промисловості. Торговельні агенти губернії підпадали під тренд на пропозицію сировинної групи перед групою товарів з доданою вартістю. І це в ті часи, коли товари текстильної галузі стали провісниками промислової революції в Європі. Саме англійські вовна, тканини, машини, майстри не без підтримки британського впливу на морях та суші ставали найкращими дипломатичними жєстами впливу Об'єднаного королівства Великобританії та островів у колоніях і в Європі.

Російський ринок європейському та азійському також пропонував свою продукцію галузі. У більшості фабриканти здобували покупців не через високу якість, а швидше навпаки. Найвагоміші результати для російського текстильного експорту досягалися завдяки дешевій сировині та робочій силі. Неабияк популярні в Європі були волокно з полів Російської імперії: лляне, конопляне. Європейський ринок російські фабриканти (чи швидше мануфактурники) та підприємці наповнювали натуральними лляними та конопляними полотнами та грубими (за тодішньою термінологією) тканинами, а також мішковиною і канатами.

Протягом першої половини ХІХ століття після приєднання до Російської імперії промисловість Київської губернії відчувала тривалу стагнацію. Не останньою із причин стало банкрутство польських банків та компаній, які були позбавлені надійного кредиту. Налагодити постійне виробництво в галузі вдавалося небагатьом, хоч за цю прибуткову справу бралися як титуловані, так і нетитуловані підприємці. Здобути прихильність влади і споживачів вдавалося, як правило, шляхті, яка володіла маєтками, що постачали сировину, робочу силу та забезпечували високі статки. Ці статки ставали запорукою початкового капіталу, а також достатньою заставою в разі потреби поповнення обігових коштів та виробничих видатків. Особливостями ринку тканин стали вимоги держави щодо постачання сукна для війська і тонких дорогих тканин для вишуканого товариства, оскільки селяни здебільшого забезпечували свої потреби в одязі із власного господарства.

Продукти і товари сільського господарства давали змогу задовільнити потреби сім'ї у повсякденному одязі, інколи святковому. Це стосувалося більшості родин (особливо з меншим та посереднім достатком). На Правобережжі й Київщині зокрема здавна вирощували льон та коноплі, що використовувалися для виготовлення тканин. Саме із натуральних лляних тканин селянин та міщанин, що придбав сировину в селянина, виготовляли більшість повсякденного

та святкового одягу. Із лляного полотна найкраще вдавалися українські вишиті сорочки, свити, спідниці, верхній одяг та білизна. Сировиною для виготовлення тканин була вовна. Неабияк шанованими в селах і містах були ткачі, кравці і шевці. У містах, які користувалися магдебурзьким правом, вони здавна формували професійні угруповання – цехи. Але основне масове виробництво тканин для щоденного використання здійснювали на дому, під час довгих зимових вечорів, у тому числі вечорниць. Кожна жінка до певної міри мала навички обробки волокнистої сировини, прядіння, ткацтва, шиття та вишивання одягу. Кожна дівчина мала за гордість похвалитися власним приданим у скрині – рушниками і сорочками для майбутнього чоловіка та сім'ї. Такі статусні речі сприяли багатьом шлюбним стратегіям, що реалізовувалися під українську пісню чи танець на сімейних, громадських, храмових святах.

Заможніші селяни і міщани прагнули показати свій достаток наявністю одягу з дорогих тканин, які були не лише польського, російського, а й європейського чи азійського виробництва. Левову частку ринку тканин Київської губернії зайняли товари на ярмарках і в закладах стаціонарної торгівлі.

Брак металу породжував великий попит на робочі частини сільськогосподарського, пожежного реманенту, зброї, покрівлі, посуду, дзвонів. Наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. зберігалось кустарне сиродутне, доменне виробництво у північних районах Київського та Радомишльського повітів. Метал, який видобували із сировини на Київщині, забезпечував меншу частину потреб сільського і міського господарства. Російське купецтво Москви, Петербурга, Калуги, Переяслава-Залеського, Архангельська та ін. не втрачало нагоди скористатися можливостями ринку металу в першій чверті XIX ст. Номенклатура виробів у різний час перевищувала 70 найменувань, а їх вартість становила не одну тисячу карбованців. На найзначніші ярмарки в Києві й Бердичеві

купці та промисловці привозили різноманітні залізні і чавунні товари.

Така ситуація тривала протягом усього «довгого українського ХІХ століття». Металу потребувало кожне міщанське та селянське господарство, а із зростанням промисловості потреби зросли в індустріальних масштабах. Ринок заліза Київської губернії став важливішим для російських виробників і торгівців через втрату зовнішніх ринків, особливо англійського.

Мережа ярмарків Київської губернії забезпечувала обіг найважливіших продуктів та товарів. На численних ярмарках продавали текстильні, металеві й інші товари, які виробляли на мануфактурах, фабриках і селянських промислах центральних (Московська, Володимирська, Нижегородська і ін.) губерній країни. Натомість із Київщини надходили в російські губернії переважно сільськогосподарські продукти – пшениця, сало, масло, вовна, пізніше цукор і т.ін. Найвагомим ярмарком губернії протягом усієї першої половини ХІХ ст. залишався київський Хрещенський (Контрактовий), конкуренцію якому не могли скласти навіть відомі у всій країні бердичівські (Успенський та Онуфріївський). На ярмарках Київської губернії продавали і купували товари іноземні та російські, які могли знайти збут у краї, натомість місцеві продавці були готові запропонувати свій крам, що вважався взірцевим і за межами губернії (збіжжя, цукор, деревина, вовна, шкіра, простий одяг, посуд). На найбільших ярмарках Київщини домінували ті торгівці, які спеціалізувалися на наймасовіших товарах, а це насамперед російський текстиль та метал. Конкуренцію російським підприємцям могли на цих заходах здійснювати єврейські купці, відомі організованістю, знанням ринку, доступом до кредиту.

Ярмарки ставали не лише виставковими центрами для товарів, а й місцем для грошово-кредитних оборудок, суспільних знайомств та розваг. Київські контракти також відігравав роль біржі та місця укладання угод. Після ярмарків

торгівці розвозили крам іншими повітовими містами та містечками, де продавали вроздріб.

Стаціонарна торгівля розвивалася та зростала разом із збільшенням населення міст – потенційного постійного покупця. Крам на кожного покупця можна було знайти у величезній кількості магазинів та крамниць Києва та Бердичева. Особливу увагу власники приватних міст надавали розвитку торгівлі, як це було в Білій Церкві та Умані.

На тенденції попиту впливали місткість ринку, платоспроможність населення, соціальні трансформації. Місткість ринку формувалася завдяки вимогам споживачів, які виходили на ринок лише за однієї умови – коли власне господарство не забезпечувало задоволення тієї чи іншої потреби. Платоспроможність населення залежала від багатьох чинників, зокрема, прибутковості власного маєтку чи виду діяльності, а також від висоти державних, земських та міських податків, рівня матеріальної допомоги держави чи мецената.

Формування мережі банків і кредитних установ Київської губернії супроводжувалося сталою, але слабкою ініціативою у розвитку державної банківської сфери, яка отримувала додаткові стимули для розвитку лише під страхом втрати впливу в регіоні. Задля забезпечення торгівлі російськими товарами кошти надавали під відсоток губернські прикази суспільної опіки, Московська ошадна скарбниця, Петербурзька ошадна скарбниця, Державний позичковий банк, який мав в Україні контори в Києві, Харкові та Одесі, Київська контора Російського асигнаційного банку, Державна облікова контора в Одесі (1806 р.), Одеський комерційний банк (1834–1835 рр.).

Єврейське населення міст та містечок Київської губернії мало нагоду отримати кредит у банку, що відкрився на початку 20-х рр. XIX ст. в містечку Браїлів (Подільська губернія), а також у банкірських домах Бердичева. Заради знищення польської конкуренції на фінансовому ринку

**Торгівля Київської губернії–
(1793–1861 рр.)**

ліквідовано опору польської національності – бердичівську контору Польського банку генерал-губернатором Д. Бібиковим, який ставив за мету досягти у трьох губерніях (Київській, Подільській, Волинській) «злиття з Великоросією». Досягнення цього завдання порушувало закони економіки і фінансів. Подолання польського впливу у фінансовій галузі давало змогу утримувати домінантне становище в губернії, частково забезпечуючи зростаючі запити промислової буржуазії, міщанства, шляхетства. Для підтримання промисловості й торгівлі Правобережжя було створено київську контору Державного комерційного банку (1860 р.).

Торгівля як діяльність, пов'язана із постійним комерційним ризиком, отримувала необхідні кошти на обладнання від структур та приватних осіб. Кредитування обмежувалося законодавством про векселі та лихварські гроші. Держава пропонувала вимагати прибуток від позики у розмірі 4–6%. Однак часто траплялися зобов'язання під 8%, що були притаманні банківській системі Речі Посполитої. Державні структури гарантували покарання лихварів, які дозволяли собі брати вищі, ніж зазначені, відсотки. Лихвар ризикував втратити гроші й майно. Кредитори також ризикували власними коштами, оскільки позикоотримувачі не завжди могли повернути кошти. У разі неповернення купців оголошували банкрутами, але частіше саме поміщики через фінансову неспроможність втрачали право на контроль за власними маєтками. Високі комерційні ризики у торгівлі були непорівнянними із ризиками шляхетського способу життя, який потребував більших витрат, ніж можливі надходження від поміщицьких, дворянських господарств.

ДОДАТКИ

Додаток А

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК КУПЦІВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
1	Воротинцев Яків		Київ	Київська	1785	Калузький купець
2	Масленников Степан		Київ	Київська	1785	Калузький купець
3	Гварта Іван			Київська	1790-ті	
4	Митюк Юхим		Київ	Київська	1794	Іменитий громадянин
5	Радзіцький Григорій		Київ	Київська	1794	Іменитий громадянин, 1799 р. – київський вїйт
6	Балецький Семен		Київ	Київська	1794	Іменитий громадянин
7	Подольський Семен		Київ	Київська	1794	
8	Григоренко Михайло	Іменитий купець	Київ	Київська	1794	1801 р. – співпрацював із Києво- Межигірською фаянсовою фабрикою
9	Яруцький Роман		Київ	Київська	1794	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність кушця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
10	Рибальський Степан		Київ	Київська	1794, 1796	
11	Лобко Павло		Київ	Київська	1794	Поважний громадянин
12	Лакерда Пилип		Київ	Київська	1794	Поважний громадянин. 1802 р. брав у відкуп київський сінокіс на острові на Дніпрі
13	Котляревський Іван		Київ	Київська	1794, 1790	Власник гуральні, власник київського цегельного заводу (1802 р.).
14	Могилевцев Іван		Київ	Київська	1794	Брав у відкуп київський сінокіс на о. Трухановому (1801– 1813 рр.)
15	Прилуцький Іван		Київ	Київська	1794	
16	Филипович Матвій		Київ	Київська	1794	
17	Безсмертний Марко		Київ	Київська	1794	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність кущця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
18	Кудрявцев Андрій		Київ	Київська	1794	
19	Гудим Максим		Київ	Київська	1794	
20	Мединський Матвій		Київ	Київська	1794	
21	Разенко Павло		Київ	Київська	1794	
22	Грузинський Василь		Київ	Київська	1794	
23	Полонський Яків		Київ	Київська	1794	Володів двором і будинком в Києво-Подолі
24	Таран Кіндрат	Купець 3-ї гільдії	Липовець	Київська	1794	Колишній запорожець
25	Макусенко Михайло		Чорнобиль	Київська	1795	
26	Голик Василь		с. Козаровичі Рожівської округи Радомишльсь- кого повіту	Київська	1795	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
27	Даниленко Михайло		с.Ханів Рожевської округи Радомишльськ ого повіту	Київська	1795	
28	Савкович Захарія		Богуслав	Київська	1796	
29	Вербицький Федір		Богуслав	Київська	1796	
30	Цюрупа Степан		Богуслав	Київська	1796	
31	Митюк Федір		Київ	Київська	1796	
32	Усович Кузьма		Київ	Київська	1796	
33	Іванський Іван		Київ	Київська	1796	
34	Безсмертний Марко		Київ	Київська	1796, 1822	Дерев'яна ятка
35	Скаочка Микола		Київ	Київська	1796	
36	Неводовський Федір		Київ	Київська	1796	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
37	Карамалій Іван		Київ	Київська	1796	Власник крамниць і цегельного заводу, 1830 р.
38	Хлюпа Денис		Київ	Київська	1796	
39	Науменко		Київ	Київська	1796	
40	Чандра				1796	Ніжинський купець
41	Роев		Чорнобиль	Київська	1797	Власник миловарного заводу, старообрядець
42	Поляков		Чорнобиль	Київська	1797	Власник миловарного заводу, старообрядець
43	Рибальський Георгій	Купець	Київ	Київська	1796, 1809	Міський голова. Брав у відкуп кийвський сінокіс на о. Трухановому, іменитий громадянин та кийвський вїйт 1801–1813 рр.
44	Балабуха Семен	Купець	Київ	Київська	1796, 1798, 1830 (Олек- сандр, 1847	Києво-Межигірська фаянсова фабрика, 1802 р. – іменитий громадянин почесний громадянин Микола Балабуха 1853 р. торгував свічками

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
45	Лейбович Сруль		Київ	Київська	1797	
46	Чебогарев Михайло		Київ	Брацлавська	1797	Брав у відкуп чоповий прибуток 1795 р. в містах Літин, Тараща, Звенигородка, Кальницького, Германівка, Муровці, Ольхівка, Фастовка, Сахновка, Вербовець, Медведівка, Ломовате, Білозер'я – 4891крб. за рік.
47	Янкелевич Цаль		Корсунь	Київська	1797	Відкуп чопового збору в м. Германівка та Фастів 1796 р.
48	Чайковський Микита	3-тя	Липовець	Київська	1797	
49	Тохай Андрій		Київ		1798	
50	Балановський Максим	3-тя	Богуслав	Київська	1798	Війт
51	Церела Андрій	3-тя	Богуслав	Київська	1798	Лавник
52	Шуляєв			Київська	1798	Колишній архангельський купець

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
53	Цинбалистий Гаврило		Київ	Київська	1799	Проживав у Середній Буді Малоросійської губернії, заважав перейти в купецтво м. Глухова
54	Соловйов Калістрат		Київ	Київська	1799	Проживав у Ніжині Малоросійської губернії
55	Олексюк Степан		Київ	Київська	1799	Проживав у с. Темберціні Васильківського повіту
56	Верневич Гнат		Київ	Київська	1799	Проживав у м. Білій Церкві Васильківського повіту
57	Крупецький Прокіп		Київ	Київська	1799	Проживав у слободі Спасовій Радомишльського повіту
58	Шведов Матвій		Київ	Київська	1799	Проживав у слободі Красилівці Радомишльського повіту
59	Щербаков Антон		Київ	Київська	1799	Проживав у слободі Красилівці Радомишльського повіту
60	Гридин Іван		Київ	Київська	1799	Проживав у містечку Чорнобиль Радомишльського повіту

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність кушця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
61	Михайло Микусь Вишетравка		Київ	Київська	1799	Проживав у містечку Чорнобиль Радомишльського повіту
62	Щербаков Мойсей		Київ	Київська	1799	Проживав у містечку Чорнобиль Радомишльського повіту
63	Жерносеков Федір		Київ	Київська	1799	Проживав у містечку Чорнобиль Радомишльського повіту
64	Кравченков Євстафій		Київ	Київська	1799	Проживав у с. Приборську Радомишльського повіту
65	Шадловський Олександр		Київ	Київська	1799	Проживав у с. Приборську Радомишльського повіту
66	Кравченков Захар		Київ	Київська	1799	Проживав у с. Приборську Радомишльського повіту
67	Никитенко Петро		Київ	Київська	1799	Проживав у с. Русаках Радомишльського повіту
68	Данилевич Іван		Київ	Київська	1799	Проживав у м. Бердичеві Житомирського повіту Волинської губернії

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
69	Сруцький		Київ	Київська	1799	Київський купець, володів будинком на Подолі
70	Тац		Махнівка	Київська	1799	
71	Тарнавиот		Київ	Київська	1799	
72	Терновський (чи Тернавський) Климент	Іменитий купець	Київ	Київська	1799	1801 р. – співробітничав із Києво-Межигірською фаянсовою фабрикою. Брав у відкуп київський сінокіс на о. Трухановому (1801–1813 рр.).
73	Полнер		Київ	Київська	1799	
74	Бухтев		Київ	Київська	XIX ст., поча- ток	
75	Куроцупов		Київ		1800	
76	Личков		Київ		1800, 1809, 1811	Торгував хлібом, спочатку великолуцький купець, у 1811 р. – київський

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність кушця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
77	Жилін Лазар	3-тя	Черкаси	Київська	1800	
78	Фадей Рижиков	3-тя	Черкаси	Київська	1800	
79	Варшаур Ізраїль	3-тя	Київ	Київська	1800	З іноземців, Прусьське королівство
80	Юзефович Ілля		Махнівка	Київська	1800	
81	Фішов Берко	1-ша	Київ	Київська	1801	Торгівля лимонами, житомирський купець
82	Барщевський (Борщевський) Петро	Поважний громадянин	Київ	Київська	1802	Мав справи з Києво- Межигірської фаянсовою фабрикою. Брав у відкуп київські сінокоси (Довбишевський та Філічевський) (1801–1813 рр.). Борщевський Денис (Київ, 1830 р.)
83	Сніжко		Київ	Київська	1802	Орендар міського млина. 1853 р. Споруджував будинок
84	Сухота Назар		Київ	Київська	1802	Брав у відкуп Київський сінокіс (Муромець, 1801–1813 рр.) за 50 крб. за рік.

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
85	Кобець Яким		Київ	Київська	1802	Брав у відкуп київський сінокіс (Муромця) – 1802 р. власник шкіробробного заводу 1843 р.
86	Барський Яким		Київ	Київська	1802	Брав у відкуп київський сінокіс Муромця (1801–1813 рр.)
87	Дувидович Шмуль	3-тя	Київ	Київська	1802	Летичівський купець, торгував одягом
88	Рябнин		Київ	Київська	1802	Торгував одягом
89	Пиращков		Київ	Київська	1802	Торгував одягом
90	Гиршберг		Умань	Київська	1802	
91	Киселевський		Київ	Київська	1803	
92	Рябчиков		Київ	Київська	1804	Колишній власник фабрики
93	Попов Яким		Київ	Київська	1804	Власник двору і будинку на Подолі
94	Зельманович		Умань	Київська	1804	Єврей
95	Іонович Фішель	3-тя	Городище Черкаського повіту	Київська	1804	Єврей, з міщан, 1797 р. вступив до купецького стану

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
96	Калішер Лазар	3-тя	Київ	Київська	1805	Колишній брідський купець, єврей, торгував алкоголем
97	Шлезінберг		Київ	Київська	1805	
98	Янкельович Хаїм		Біла Церква	Київська	1805	
99	Уманський Мортко Йцекович (50 років)	3-тя	Звенигородка	Київська	1806	Перебував 5 років у Воронежській губернії
100	Абрамов Берко		Київ	Київська	1806	Торгував у російських губерніях
101	Ритгер Гершко		Київ	Київська	1806	Торгував у Пензі
102	Закс Рафаель		Київ	Київська	1806	Торгував у Санкт-Петербурзі
103	Меденцов Матвій		Київ	Київська	1808, 1822	Браківник сукон від магістрату
104	Чернов Савелій		Київ	Київська	1808	Браківник сукон від магістрату, почесний громадянин (1853 р.)
105	Покровський Іван		Київ	Київська	1808	Браківник сукон від магістрату
106	Шимонович		Київ	Київська	1808	Бобруйський купець
107	Омельяненко		Київ	Київська	1808	Остерський купець

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
108	Мошкович Волк.		Васильків	Київська	1808	Відкупник млинів у Василькові
109	Долинний Іван		Київ	Київська	1809, 1822	
110	Могильовець Іван		Київ	Київська	1809	
111	Киселевський Іван		Київ	Київська	1809	
112	Хрящ Мина		Київ	Київська	1809	
113	Виноградов		Київ	Київська	1809	Торгував хлібом
114	Алексєєв Іван		Київ	Київська	1810	Торгував хутром, московський міщанин (1810 р.)
115	Стрельбицький Самсон		Київ	Київська	1811	Був поручителем міщанина в кредиті
116	В(Г)альчинський Юзеф	1-ша	Київ	Київська	1813	Іноземний купець
117	Кожемякин		Київ	Київська	1813	Користувався поручителством київського міщанина Кобця
118	Сиваєв		Київ	Київська	1815	Узяв позику на 1000 крб.
119	Карюкин Єгор		Київ	Київська	1822	Купецький син

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
120	Балан Настасій		Київ	Київська	1822, 1830	Ніжинський купець, грек, володів ятками в Києві
121	Балашов Федір		Київ	Київська	1822, 1830	Кам'яні крамниці
122	Риза-Тернавітова Марія		Київ	Київська	1822	Кам'яні крамниці
123	Пакентрейф		Київ	Київська	1822	Одеський купець, володів будинком на вул. Московській в м. Києві
124	Меєц		Київ	Київська	1822	Єврей, володів будинком на вул. Московській у м. Києві
125	Меєр		Київ	Київська	1822	Єврей, володів будинком на вул. Московській у м. Києві
126	Свешникова		Київ	Київська	1822	Купчиха, володіла будинком на Кінній площі в м. Києві
127	Масловський Гаврило		Київ	Київська	1822, 1803	Власник крамниць

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
128	Лисянський	1-ша	Ружин Сквирського повіту, Сквир (1826 р.)	Київська	1825	Орендував ружинську суконну мануфактуру, власник сквирської суконної фабрики (1826 р.).
129	Гібнер			Київська	1825	Власник двох суконних фабрик
130	Лошак Д.		Бердичів	Волинська	1825	Торгував кіньми
131	Трухачев		Київ	Київська	1825	Генерал-майор, володів кінним млином
132	Епельбейм Нус	2-га	Васильківський повіт	Київська	1825	Утримувач казенних поселень
133	Йогарт Якуб		Махнівка	Київська	1826	
134	Терехов	2-га		Київська	1827, 1830 р. (кредитор)	1803 р. убито купця Терехова, 1833 р. Сергій Терехов торгував дровами, 1838 р. С. Терехов – власник цегельного заводу в м. Києві, Георгій Терехов – купецький син (1853 р.) навчав комерційних наук

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
135	Штильман Іосъ Якерович	3-тя	Умань	Київська	1827	Торгував сукном
136	Ройтенберг Мойша Іосъ	3-тя	Умань	Київська	1827	Займався кредитуванням
137	Лохвицький			Київська	1827, 1833, 1833, 1835	Васильківський відкупник, у 1833 р. тримав на відкупі київський міст, уманський питейний відкуп, київський купець
138	Городецький		М. Чорнобиль Радомишльсь- кого повіту	Київська	1828	Єврей, займався річковими перевезеннями
139	Гернер Айзик		Київ	Київська	1828	Торгував цукром
140	Рябчиков Федір		Київ	Київська	1829	Володів будинком у м. Києві на вул. Московській
141	Ходунов		Київ	Київська	1829	Власник крамниці
142	Кочевий Семен		Київ	Київська	1830, 1833	Наглядач за перекупниками

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
143	Добровольський Павло		Київ	Київська	1830	Купець, дворянин, торгував цукром, власник крамниць
144	Лайкевич Петро		Київ	Київська	1830	Торгував цукром, стародубський поміщик
145	Коноплин Олександр		Київ	Київська	1830	Купець, одружений із жінкою, першим чоловіком якої був Балабуха
146	Меєрзон- Сквирський Шевель		м. Білопілья Махнівського повіту	Київська	1830	Торгував хлібом
147	Талалаєв	3-тя	Київ	Київська	1830	Московський купець
148	Полуляхов		Київ	Київська	1830	Купецький син, богуславський купець, 1802 р. Підрядник кінної станції
149	Гоцаєнко Михайло		Київ	Київська	1830	Отримав частину частину чи то спадщини, чи то боргу дворянина Плавинського, чи просто був свідком і розписався за сподкоємицю

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
150	Кудрин Михайло		Київ	Київська	1830	Калузький купець
151	Кисельов		Київ	Київська	1830	Шуйський купець, кредитор
152	Смородинов		Київ	Київська	1830	Позичальник, власник будинку
153	Охрімовський			Київська	1830	Позичальник
154	Куцовський Зой			Київська	1830	Кредитор
155	Поляк Янкель			Київська	1830	
156	Шапиро Сруль			Київська	1830	
157	Финке Готлиб		Київ	Київська	1830	
158	Гальперн Довид	3-тя	Канів	Київська	1831	Відкуп канівського порому через Дніпро
159	Терехов Сергій	2-га	Київ	Київська	1833, 1830	
160	Дмитрієв Аполон	3-тя	Київ	Київська	1833	
161	Червінський Ісаак Іванович	3-тя	Київ	Київська	1833	Торгував хлібом, мав комору
162	Підгайний		Київ	Київська	1833	Торгував хлібом
163	Линовський		Київ	Київська	1833	Утримувач Контрактового дому

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
164	Подкованцов		Київ	Київська	1833	Калузький купець, торгував горілкою
165	Прокоф'єв	3-тя	Київ	Київська	1833	
166	Матюк		Київ	Київська	1833	
167	Давидов		Київ	Київська	1833	
168	Корлюков		Київ	Київська	1833	
169	Левенберг		Київ	Київська	1833	
170	Заславський			Київська	1833	
171	Зильберштейн		Бердичів		1833	
172	Ваташкін Шая		Бердичів		1833	
173	Гриншпул		Бердичів		1833	
174	Ойшлендер Цаль		Васильків	Київська	1833	Займався наданням позик під лихвенні відсотки
175	Сербин		Звенигородка	Київська	1833	
176	Ерхихерман		Канів	Київська	1833	Утримував канівського питейного відкupu

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність кушця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
177	Вавилов Степан Іванович	3-тя	Умань	Київська	1833	Торгував хлібом з 1829 р. в Умані, єлецький купець (Орловська губернія)
178	Лишин Матвій Тимофійович		Умань	Київська	1833	Єлецький купецький онук
179	Тулечинський Рувин		Умань	Київська	1833	Тримав уманський питейний відкуп
180	Тулечинський Кельман		Умань	Київська	1833	Тримав уманський питейний відкуп
181	Бабич		Умань	Київська	1833	
182	Рапопорт Іосъ		Умань	Київська	1833	Тримав уманський питейний відкуп
183	Левенберг Антон		Умань	Київська	1833	Тримав уманський питейний відкуп, київський купець
184	Рягузов		Умань	Київська	1833	Купецький син, орендував млин
185	Могилевський		Умань	Київська	1833	
186	Горховский Пинхас	3-тя	Умань	Київська	1833	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
187	Шмунь Мойзес	3-тя	Умань	Київська	1833	
188	Янкель Фригман	3-тя	Умань	Київська	1833	
189	Ревель	3-тя	Умань	Київська	1833	
190	Островський		Тараща	Київська	1833	Власник крамниці, Іцко Островський (васильківський купець), будівництво 2-ї київської гімназії (1853 р.). Радомишльський 3-ї гільдії купець Аврам Йозефович Островський (1836 р.), горілчаний відкуп. Островський Пинкос (купецький син) 1857 р. надавав цукор-пісок на переробку в рафінад київському купцю Г. Кельну
191	Дехтерев		Київ	Київська	1833	Торгував у Бердичеві

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
192	Дехтерев Родіон Петрович з братами	2-га	Київ	Київська	1833	Калузький купець, купецький син, проживав у Києві, торгував металом (1833 р.); орендував Григорівський цукровий завод (1853 р.), постачав деталі для цинтрифуги кийвського цукрового заводу купця Кельна (1857 р.)
193	Подаруєв Іван	3-тя	Київ	Київська	1833	Кріпак графа Вітте, торгував за посвідченням, продавав спиртні напої
194	Вайнлунд Хаїм			Київська (?)	1833	Торгував дровами
195	Санін Яків		Київ	Київська	1834	Утримувач Контрактового дому
196	Бахарев Юхим	3-тя	Київ	Київська	1834	Крамниці на Контрактовій площі
197	Климов		Черкаси	Київська	1834	Утримувач сінокісних островів
198	Нотензон Шмуль (Самуїл)	3-тя	Золотоноша	Київська	1834	Постачав хліб війську

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
199	Дехтерев Парфентій	2-га	Київ	Київська	1835	Власник крамниці
200	Бологин		Київ	Київська	1835	
201	Сворцов		Київ	Київська	1835	Рухома крамниця на Хрещатику
202	Ганський Вацлав	2-га	Бердичів	Київська	1835	Суконна крамниця в Бердичеві (1831 р.), поміщик с. Верхівня Сквирського повіту, власник верхівнянської суконної фабрики
203	Розинг			Київська	1835	
204	Гернер			Київська	1835	
205	Топале			Київська	1835	
206	Бичитин		Звенигородка	Київська	1836	Відкрив розкольніцьку молітню у власному будинку
207	Гороховський Соня Шмуйлович	3-тя	Чорнобиль	Київська	1836	Тримав горілчаний відкуп
208	Трандафілов		Звенигородка	Київська	1837	
209	Жерехов		Київ	Київська	1837	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
210	Самдзер К.			Київська	1837	Проживав у Варшаві
211	Рубинштейн Бель Мовшович	3-тя	Чорнобиль Радомишль- ського повіту	Київська	1838	Тримав чорнобильський винний відкуп
212	Брискин Бель Мошельович	3-тя	Чорнобиль Радомишль- ського повіту	Київська	1838	Тримав чорнобильський винний відкуп
213	Розин		Київ	Київська	1838	Побудував переправу через Дніпро, бобруйський купець
214	Зинович Дмитро	3-тя	Київ	Київська	1839	Торгував смолою і дьогтем у Чорнобилі Радомишльського повіту
215	Подгаєцький			Київська	1839	
216	Шапіро Іось	3-тя	Бердичів		1839	
217	Борзам Бенць	3-тя	Васильків	Київська	1839	Займався наданням позик під лихвенні відсотки
218	Денисенко			Київська	1840	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
219	Брон		Липовець	Київська	1840	Утримувач липовецької поштової станції
220	Гернер Айзик	3-тя	Васильків	Київська	1841	Позичив у штаб-лікарші Рапопорт 7500 крб. асигнаціями. Здійснював роботи на будівництві Броварського шосе
221	Серебрянников			Київська	1843	Власник шкір обробного заводу, лакової фабрики (1843)
222	Митюк (Митюков)			Київська	1843	Власник шкіроробного заводу
223	Котлов М.	3-тя	Умань	Київська	1843	Власник шкіропереробного заводу
224	Ковалевський			Київська	1843	Власник шкіроробного заводу
225	Зенович		Чорнобиль	Київська	1843	Власник шкіроробного заводу
226	Ястрембович Микита	3-тя		Київська	1843	Власник шкіропереробного заводу
227	Білий Шмуль			Київська	1843	Власник шкіропереробного заводу

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
228	Потієвський Ель			Київська	1843	Власник шкіропереробного заводу
229	Протопопов			Київська	1843	Власник шкіропереробного заводу
230	Качевський			Київська	1843	Власник миловарного заводу
231	Ходунов			Київська	1843	Власник миловарного, свічного заводів (1843), кредитор (1830)
232	Вейсберг Гдаль			Київська	1843	Власник миловарного, свічного заводів (1843)
233	Дембиков Федір			Київська	1843	Власник миловарного заводу
234	Каурова (купчиха)			Київська	1843	Власниця салотопного заводу
235	Кочовий Семен			Київська	1843	Власник свічного заводу
236	Бубнов Олексій			Київська	1843	Власник свічного заводу
237	Рудников Іван			Київська	1843	Власник свічного заводу
238	Фінке Готліб	2-га		Київська	1843, 1853, 1830	Власник заводу стеаринових свічок та олійнокиислого мила

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
239	Овсянников			Київська	1805, 1843	Власник кахельного заводу
240	Чесанов			Київська	1843	Власник кахельного заводу
241	Грейшин			Київська	1843	Власник клейоночного заводу
242	Личков			Київська	1843	Власники паперової фабрики
243	Карлоков Федір	2-га		Київська	1843	Власник тютюнової фабрики
244	Смирнов Василь			Київська	1843, 1844	Власник тютюнової фабрики
245	Беловина, купчиха			Київська	1843	Власниця тютюнової фабрики
246	Беренштейн Мойзес	3-тя	Умань	Київська	1843	Власник тютюнової фабрики
247	Солодов Іван	3-тя	Умань	Київська	1843	Власник тютюнової фабрики
248	Палковський Меєр Мордко	3-тя	Васильків	Київська	1843	Власник цегельного заводу
249	Ревич Марк	3-тя	Махнівка	Київська	1844	
250	Ревич Говшей	3-тя	Махнівка	Київська	1844	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
251	Манзон		Бердичів	Київська	1844	Утримувач коробкового збору в Бердичеві, продавав цукор київському купцеві Кельну (1857р.).
252	Гальперин		Бердичів	Київська	1844	Утримувач коробкового збору в Бердичеві, 1858 р., власник цукрового заводу у Ржищеві, банкір
253	Гировиц		Бердичів	Київська	1844	Утримувач коробкового збору в Бердичеві
254	Качаунов		Бердичів	Київська	1844	
255	Енни		Бердичів	Київська	1845	
256	Безверхий			Київська	1845	
257	Бондарев		Ставидлян-ська Лука Чигиринський повіт	Київська	1845	Власник цукрового заводу

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
258	Александров Микола Олександрович (1814-?)		Київ	Київська	1846	Зарахований до міщан з київських купців. Сім'ю зараховано в московські купці з 1857 р.
259	Меєр І.		Бердичів	Київська	1846	
260	Лисянський Сруль	3-тя	Махнівка	Київська	1846	
261	Долмацій Зельман	3-тя	Махнівка	Київська	1846	
262	Крамський Нехемія	3-тя	Махнівка	Київська	1846	
263	Рубинштейн Роман	2-га	Бердичів	Київська	1846	
264	Паціорковський Целестин		Бердичів	Київська	1846	Дворянин
265	Шафнагель Максиміліян Якович	2-га	Бердичів	Київська	1846	Дворянин
266	Щепанський Франц Францович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	Дворянин
267	Насон Василь Олексійович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	Белевський 3-ї гільдії купецький брат

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
268	Зеленцов Онисим Порфирович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	
269	Караспиров Ісаак Спиридонович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	
270	Гейденрайх Карл Михайлович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	Дворянин, суддя словесного суду
271	Віцентіні Віцентій Віцентійович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	Суддя словесного суду
272	Строков Петро Дмитрович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	Суддя словесного суду
273	Ротенберг Дувид Ойзерович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	Ратман
274	Гумшан Фройм Герцович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	Ратман
275	Трахтенберг Шойм Лейзорович	3-тя	Бердичів	Київська	1846	Ратман
276	Земляков Макар	3-тя	Бердичів	Київська	1846	
277	Лапин			Київська	1846	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
278	Либбе		Бердичів	Київська	1847	Суконна фабрика
279	Ороб'єв			Київська	1847	
280	Кравченко			Київська	1847	
281	Бернер			Київська	1848	
282	Дехтярев Тимофій	1-ша	Київ	Київська	1849	Директор київської контори Державного банку (1849), власник залізного заводу (1843)
283	Чернишов Федір	1-ша	Київ	Київська	1849, 1854	
284	Калашников			Київська	1849	
285	Чарковський			Київська	1849	
286	Камінський			Київська	1849	
287	Авчинникова Агрипина Петрівна		Київ	Київська	1849	Купчиха
288	Тельман		Бердичів	Київська	1850	
289	Рабинович		Бердичів	Київська	1850	
290	Сатановський		Васильків	Київська	1851	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
291	Діамент Пінхас		Васильків	Київська	1851, 1839	
292	Риппер		Київ	Київська	1851	
293	Зильберман		Бердичів	Київська	1852	Макаронна фабрика
294	Абель Іван-Готлб (1821-?)		Київ	Київська	1852	Київський міщанин з прусських підданих (1844 р.), 1852 р. залічений до купців
295	Абрамовський Юхим Олександрович (1825 -?)		Київ	Київська	1852	Київський міщанин, зарахований в 1847 р. з київських купців. Зарахований до київських купців з 1852 р. Позичав гроші синові поміщика Липовецького повіту Едуарду Борману (1854 р.)
296	Надеждин		Київ	Київська	1852	
297	Сальников		Київ	Київська	1852	
298	Меєр		Бердичів	Київська	1852	
299	Ейчес Н.		Бердичів	Київська	1852	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність кушця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
300	Биск		Бердичів	Київська	1852, 1853	
301	Бранштейн Пінхас			Київська	1853	
302	Райх		Київ	Київська	1853	Орендар цегельного заводу Київського приказу громадської опіки
303	Ревич	2-га	Махнівка	Київська	1853	
304	Осовецький Янкель		Васильків	Київська	1853	Торгівля алкоголем
305	Іванов		Умань	Київська	1853	
306	Гомершиндт			Київська	1853	
307	Едельман Мордко		Канів	Київська	1853	Торгував алкоголем
308	Скворцов		Київ	Київська	1853	
309	Аринштейн Йосиф		Київ	Київська	1853	Підряди на будівництво 2-ї київської гімназії
310	Карпов Іван		Київ	Київська	1853	Крамниця, оренда житла, лазні
311	Литов Степан		Київ	Київська	1853	Оренда будинку
312	Кордес Іоан		Київ	Київська	1853	Навчання хлопчика

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
313	Кривошляпин Іполит Макарович		Київ	Київська	1853	Відновлення живопису Київського Золотоверхого Михайлівського монастиря
314	Бурмистровий (чи Бурмистров) Никифор	3-тя	Київ	Київська	1853	Оренда крамниці у київського міщанина Степана Яковича Київщинського (1854 р.)
315	Глезер Андрій		Київ	Київська	1853	Торгував ворсовими пишками
316	Лившиц Шая		Київ	Київська	1853	Мозирський купець
317	Нікітін Андрій	Почесний громадянин Володимира	Київ	Київська	1853	Передача підряду на будівництво дороги
318	Пестриковський Осип	1-ша (Бердянськ)	Київ	Київська	1853	Отримання підряду на будівництво дороги
319	Мисловський Григорій		Київ	Київська	1853	
320	Хоскель Ланда		Бердичів	Київська	1853	Торгівля алкоголем
321	Демидов Борис		Київ	Київська	1853	
322	Іващенко Самійло		Київ	Київська	1853	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
323	Рудник Матвій		Київ	Київська	1853	Купецький син
324	Ждановський Йосип		Київ	Київська	1853	Навчав торгівлі
325	Вонсович Теодор		Київ	Київська	1853	Навчав торгівлі
326	Фадяєв Степан Хомич	3-тя	Київ	Київська	1853	Власник цегельного заводу
327	Ободовський Яків		Київ	Київська	1853	Оренда будинку
328	Доморослов		Київ	Київська	1853	Оренда будинку
329	Машель Єфросинія		Київ	Київська	1853	Оренда будинку
330	Рабинович Шмуль		Київ	Київська	1853	Постачання каменю
331	Багрєєв Гнаг Маркович	3-тя	Тараща	Київська	1853	Київський чарочний відкуп
332	Блюмберг Соломон	Почесний громадянин	Київ	Київська	1854	Один із будівничих київського Ланцюгового мосту (з 1847 р.)
333	Швейцер Самуїл Лазарович	1-ша	Київ	Київська	1854	Варшавський 1-ї гільдії купець, повірений у справах нащадків Блюмберга Соломона (1854 р.)

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
334	Нікітін Андрій Микитович	1-ша, спадковий почесний громадянин	Київ	Київська	1854	Придбав містечко будівельників київського Ланцюгового мосту, розміщене на Микільській Слобідці
335	Хавалкін Кіндраг	1-ша	Київ	Київська	1854	Власник крамниці, керченський купець
336	Гофман Юлій	3-тя	Київ	Київська	1854	Орендував крамниці
337	Мирецький Олександр	3-тя	Київ	Київська	1854	Навчав кравецької справи
338	Грановський Михайло Дем'янович	3-тя	Київ	Київська	1854	Відавав в оренду/суборенду крамницю
339	Мисловський Григорій Семенович		Київ	Київська	1854	Купецький син, засвідчував угоди
340	Перепльотчиков Іван Семенович	2-га	Київ	Київська	1854	Здавав в оренду власний будинок під контору з будівництва Києво- Брестського шосе

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
341	Гаммершмідт Антон	3-тя	Київ	Київська	1854	Купив типографію (2500 руб.)
342	Шеліхов Йосип Іванович	3-тя	Київ	Київська	1854	Орендував крамниці
343	Охрімівський Іван Якович	3-тя	Київ	Київська	1854	Здавав в оренду крамниці
344	Багрєєв Гнаг		Тараща	Київська	1854	Торгівля алкоголем
345	Ладензан		Київ	Київська	1855	
346	Александров Платон Іринархович		Київ	Київська	1855	Вибув з міщан у купецтво
347	Фомин А.			Київська	1856	
348	Кельн Генріх Миколайович	1-ша	Київ	Київська	1857	Власник цукрово-рафінадного заводу в Києві на Куренівці
349	Серебренников	1-ша	Київ	Київська	1857	Власник заводу в Києві
350	Пащенко		Москва		1857	Московський купець, співпрацював із купцем Кельном

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
351	Булишкін (Булижкін) Конон	2-га	Київ	Київська	1857	Продав купцеві Кельну цеглу з власного цегельного заводу. В 1859 р. володів садом у Києві
352	Панич Аврум		Київ	Київська	1857	Працював у купця Кельна при Куренівському цукровому заводі, купецький син
353	Каневський		Київ	Київ	1857	Продавав форми для цукрового заводу купця Кельна
354	Городинський Мардох (Мордко)	2-га	Звенигородка	Київська	1857	Продавав цукор купцеві Кельну, власнику цукрового заводу в Києві
355	Волкенштейн У.	2-га	Бердичів	Київська	1857	Продавав кийвському купцеві 1-ї гільдії Генріху Кельну цукор
356	Ходоров Мойша Йось		Бердичів	Київська	1857	Продавав цукор та папір купцеві Кельну
357	Неринштейн Хаїм Мойша			Київська	1857	Торгував цукром із купцем Кельном

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
358	Пономаренко Степан		Тетіїв Таращансь- кого повіту	Київська	1857	Торгував цукром із купцем Кельном
359	Рененберг		Житомир	Волинсь- ка	1857	Торгував цукром із купцем Кельном
360	Суханов Дмитро	1-ша	Київ	Київська	1857	Торгував цукром, у тому числі у Києві
361	Айзентштейн		Бердичів	Київська	1857	Торгував цукром, у тому числі із купцем Кельном
362	Покровський Григорій	2-га	Київ	Київська	1857	Продавав купцеві Г. Кельну цукор-пісок (1857р.)
363	Колкер	3-тя	Васильків	Київська	1857	Продавав цукор-сирець Г. Кельну
364	Панич Аврум	3-тя	Сміла	Київська	1857	Купецький син, постачав на київський цукровий завод купця Г. Кельна форми
365	Шустова Варвара Юліївна	3-тя	Київ	Київська	1857	Орендувала у київського купця Г. Кельна будинок

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
366	Свиридов Дмитро	3-тя	Київ	Київська	1857	Володів кам'яним будинком у м. Києві
367	Рєбчинський Луїз	3-тя	Тараща	Київська	1858	Надавав цукор-пісок для переробки в рафінад кийвському купцеві Г. Кельну
368	Шонц Фрідріх Григорович	3-тя	Київ	Київська	1858	Власник готелю «Англійський»
369	Шур Шая		Могилів	Подільська	1858	Торгував цукром, співпрацював із кийвським купцем Кельном
370	Трилісковський Михайло	2-га	Київ	Київська	1858	Володів кам'яним будинком у м. Києві
371	Завадський Йосип	3-тя	Київ	Київська	1859, 1853	Володів кам'яним будинком у м. Києві, торгував рогозою
372	Бродський		Бердичів	Київська	1858	Питейний відкуп
373	Сатановський З.		Київ	Київська	1858	
374	Петрикєв		Київ	Київська	1858	
375	Мазій		Київ	Київська	1859	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність кушця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
376	Либбе		Київ	Київська	1859	
377	Будзилевич		Київ	Київська	1859	
378	Штейнберг			Київська	1859	
379	Лейзерман		Бердичів	Київська	1859	
380	Лаур		Бердичів	Київська	1860	
381	Стасій		Київ	Київська	1860	
382	Пиньковський			Київська	1860	
383	Ладензон		Київ	Київська	1860	
384	Бохан		Київ	Київська	1860	Тютюн
385	Глезер			Київська	1860	
386	Петровський		Київ	Київська	1860	
387	Шедель			Київська	1860	
388	Котков		Київ	Київська	1860	
389	Догадиця		Київ	Київська	1860	
390	Галкін		Київ	Київська	1860	
391	Литов Степан		Київ	Київська	1860	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
392	Ячевский		Київ	Київська	1860	Підрядник Київського приказу громадської опіки
393	Рашкович		Київ	Київська	1860	Підрядник Київського приказу громадської опіки
394	Балаховський Герш	1-ша		Київська	1860	Одеський купець
395	Бамеровський Герш	1-ша	Київ	Київська	1861	
396	Рапопорт	1-ша	Київ	Київська	1861	Будівництво кам'яних споруд, у 1830 р. був одеським купцем. Годі вважався померлим. Навчав торгівлі Йосип Рапопорт (1853 р.)
397	Амеличев	3-тя	Київ	Київська	1861	Ремонт кам'яних споруд
398	Чернишов		Київ	Київська	1861	
399	Чоколов		Київ	Київська	1861	
400	Каган Мордко Зись		Київ	Київська	1861	
401	Пехотний Остап (Євстафій)		Київ	Київська	1861	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
402	Головань Микола		Київ	Київська	1861	
403	Піксенберг Фердинанд			Київська	1861	
404	Лозинський		Київ	Київська	1861	
405	Кокарев	Комерції радник	Київ	Київська	1861	Подільський акцизний відкуп
406	Балаховський Герш	Спадковий почесний громадянин (з 1860 р. з дозволу царя Олександра І)	Київ	Київська	1861	Київська губернія, акцизний відкуп
407	Гальперин Йосип	Почесний громадянин	Київ	Київська	1861	
408	Войтенко		Київ	Київська	1861	
409	Ефрус		Київ	Київська	1861	
410	Охрайх Махель		Київ	Київська	1861	

Продовження дод. А
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
411	Прейгер Абрам			Київська	1861	Завод
412	Рихерт Вільгельм		Київ	Київська	1861	Пивоварний завод
413	Яхненко	1-ша гільдія, Одеса	Городище	Київська	1861	Цукровий завод; с.Ташлик Черкаського повіту (1843 р. чи 1853 р.), с. Руська Поляна (1845, 1853 рр.), цукровий завод в с. Городище (1848, 1853 р.)
414	Симиренко	1-ша гільдія, Одеса	Городище	Київська	1861	Цукровий завод; с. Ташлик Черкаського повіту (1843 р. чи 1853 р.), в с. Городищах (1848, 1853 р.).
415	Гурвиц Мойсей		Бердичів	Київська	1861	Купець 1-ї гільдії торгував цукром із купцем Кельном
416	Дикон Іось		Київ	Київська	1861	Торгував машинами для цукрових заводів
417	Бубнов		Київ	Київська	1862, 1853	Власник лазні на березі Дніпра
418	Пузрин З.		Київ	Київська	1862	

Закінчення дод. А
Закінчення табл.

№	Прізвище, ім'я, по батькові	Належність купця до гільдії	Губернське місто, повітове місто, містечко	Губернія	Рік	Територіальне походження, стан, галузь застосування капіталу
419	Бурлей А.	2-га	Київ	Київська	1865	
420	Круглов Парфентій	2-га	Київ	Київська	1865	
421	Аксельрод Іцко		Київ	Київська	1865	
422	Козловський		Київ	Київська	1866	Засідатель від купецтва в Київському приказі суспільної опіки. 1858р. – власник нерухомості на вул. Олександрівській (Двірцева частина)
423	Федоровський Спиридон		Київ	Київська	1866	

Додаток Б.

Таблиця

Гостинні двори, крамниці в Київській губернії 1854 р.

№	Назва міст і повітів	Гостинних дворів		У них крамниць		Магазинів		Особливо крамниць		Разом	
		Кам.	Дер.	Кам.	Дер.	Кам.	Дер.	Кам.	Дер.	Кам.	Дер.
1	Київ	2	1	120	150	18	8	148	88	286	246
2	Київський							40	43	40	43
3	Васильків							3	62	3	62
4	Васильківський	1		83					37	83	37
5	Тараща							8	18	8	18
6	Таращанський							40	59	40	59
7	Канів							15	19	15	19
8	Канівський	1	1	5		1		30	99	36	99
9	Звенигородка		1		1				63		64
10	Звенигородський								58		58
11	Черкаси							1	88	1	88
12	Черкаський		1			1	1	15	169	16	170
13	Чигирин								22		22
14	Чигиринський	4	13	2	12				41	2	53
15	Сквира		4						138		138

Закінчення дод. Б.

Закінчення табл.

№	Назва міст і повітів	Гостинних дворів		У них крамниць		Магазинів		Особливо крамниць		Разом	
		Кам.	Дер.	Кам.	Дер.	Кам.	Дер.	Кам.	Дер.	Кам.	Дер.
16	Сквирський							64	22	64	22
17	Умань	1		83					112	83	112
18	Уманський								49		49
19	Липовець								88		88
20	Липовецький							64	58	64	58
21	Бердичів					20		286	330	306	330
22	Бердичівський							14	75	14	75
23	Радомишль								182		182
24	Радомишльський		6					85	200	85	200
	Усього	9	27	293	163	40	9	813	2120	1146	2292

Додаток В.

Таблиця

**Загальна кількість жителів у містах Київської губернії,
закріплених в адміністративному плані за поліцейськими дільницями, 1854 р. [85; 17]**

Назва міст	Кількість поліцейських квартир	Кількість дворів	Кількість жителів		Усього
Київ					
Палацова частина	3	143	2950	2176	5126
Старокиївська частина	3	1037	6686	5835	12521
Либідська	3	759	8114	6710	14824
Подільська	3	699	9265	6994	16259
Плоска		955	6143	6957	13100
Печерська	3	230	13698	3609	17307
Окремий квартал Куренівський	1	529	4202	2884	7086
Окремий квартал Звіринецький	1	123	2255	1987	4242
Разом	17	4475	53313	37152	90465
Васильків одна частина	1	1505	5813	5554	11367
Тараща одна частина	1	614	3710	3806	7516
Канів одна частина	1	711	3652	3533	7185

Закінчення дод. В.
Закінчення табл.

Назва міст	Кількість полицейських квартирів	Кількість дворів	Кількість жителів		Всього
Звенигородка одна частина	1	662	4301	4377	8678
Черкаси одна частина	1	1459	6567	5657	12218
Чигирин одна частина	1	876	3959	3752	7711
Сквира одна частина	1	800	3014	3395	6409
Умань					
Частина 1	2	503	3801	3096	6897
Частина 2	2	503	3957	3161	7118
Разом	4	1006	7758	6257	14015
Липовець одна частина	1	776	1982	1552	3534
Бердичів					
Частина 1	2	572	9259	11216	20475
Частина 2	2	484	8147	10208	18355
Частина 3	2	498	9090	11161	20251
Усього	6	1554	26496	32585	59081
Радомишль одна частина	1	504	3173	2874	6047
Усього в містах Київської губернії	37	14942	123738	110488	234226

Крамниці та власники крамниць Києва 1833 р.⁷

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце-знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крамниці	Кількість крамниць	Рік	Примітка
1	Могилевський	Громадянин, м. Київ	Поділ, вул. Московська	Дерев.		5	1833	Магістрат давав згоду лише на кам'яну
2	Грецький монастир Св.Катерини на Подолі		Поділ, Олександрівська площа	Кам.		15	1833	Магістрат не давав згоду, київський генерал-губернатор погодився
3	Київське семінарське правління (замовник). Василь Лапицький (підрядник-забудовник)	Відставний губернський секретар, м. Київ	В огорожі Петро-Павлівського монастиря (4 частина Києва). Навпроти Контрактові площі, побудовану Феліціаною криниці	Дерев.		2	1834	Магістрат погодився за умови, якщо Лапицького буде обкладено на користь міських прибутків окладом

⁷ ЦДАК. – ф.442. – Оп.65. – Спр.324. Справа про побудову нових лавок і рундуків взагалі по м. Києву, по прибутках різних осіб обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики. – 1833р. – 180 арк. (28.01.2016 р.). – арк. 83в, 62 і наст.

Продовження дод. Г.
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце- знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крам- ниці	Кількість крам- ниць	Рік	Примітка
4	Кравченко Андрій, Іванченко Остап, Сташин Григорій	Громадяни і міщани Києва, Кияни (3 проханья)	Житньо- торзька площа, над канавою				1834	
5	Бураковський Кузьма	Міщанин, м. Київ	4 частина Києва				1834	
6	Козак Пилип	Міщанин, м. Київ					1834	
7	Котляревська Меланія	Міщанка, м. Київ					1834	
8	Барська Наталя	Міщанка, м. Київ					1834	
		8 кийвських міщан						
9	Голикова Ірина	Міщанка, м. Київ					1834	
10	Іщенко Устина	Міщанка, м. Київ					1834	

Продовження дод. Г.
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце-знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крамниць	Кількість крамниць	Рік	Примітка
11	Богданова Агафія	Міщанка, м. Київ	Площа поблизу Контрактового дому				1834	
12	Поляков Микола	Міщанин, м. Київ					1834	
13	Савельєва Дарія	Міщанка, м. Київ					1834	
14	Бондаревська Наталя	Міщанка, м. Київ					1834	
15	Пилип та Іван Маньковські	Міщани, м. Київ	Поділ				1834, 20 травня	Генерал-губернатор відмовив через невчасність подання прохання
16	Іван Денисенко Бохан	Міщанин, м. Київ	Біля Контрактового дому			3 крамниці	1834	
17	Ізраїль Розенберг	Мешканець 1-ї частини м.Києва, уманський міщанин	1 частина м. Києва		Дають прибутк 450 крб.	2 крамниці	1834	

Продовження дод. Г.
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце- знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крам- ниці	Кількість крам- ниць	Рік	Примітка
18	Ваньков Іван, Рудниченко Гордій, Даценко Кіндрат, Новицький Іван, Костюченко Іван	Київські міщани					1834	
19	Козобкина	Київська міщанка	Біля Контрактового дому				1834	
20	Кузьминена	Київська міщанка	Біля Контрактового дому				1834	
21	Савицький Остап	Київський міщанин	Подільська площа			Тимчасо- ва крам- ниця №5	1834	
22	Щарбицький Семен	Київський міщанин	Подільська площа			Тимчасо- ва крам- ниця №10	1834	

Продовження дод. Г.
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце-знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крамниці	Кількість крамниць	Рік	Примітка
23	Іванюк	Київський громадянин	Плоска частина			Крамниці при його будинку	1834	Київський генерал-губернатор дозволив
24			Житньо-торгзка площа			74 рундуки з кришками і 80 без кришок – будівництво для охочих	1834, 24 вересня, Київський будівельний	
25	Максименкова Авдотья (Євдокія)	Київська міщанка	Житноторгська площа			Крамниці №75 в Борошняному ряду	1834	Відмовилася будувати крамницю, міщанина Ванюка (Іванюка) зобов'язали повернути гроші 6 крб. ас., витрачені ним на розчистку землі

Продовження дод. Г.
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце- знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крам- ниці	Кількість крам- ниць	Рік	Примітка
26	Козловський Григорій та інші	Київські міщани	Біля Контрактового дому			Крам- ниці	1834	
27	Пятниця (Пятницький) Іван	Київський міщанин	Поділ, в Олійному ряду			Олійна крам- ниця	1834	
28	Давидовський Яків	Київський міщанин	Поділ,			Крам- ниця	1834	
						39 охо- чих побуду- ваги на Житньо- торзкій площі рундуки	1834	
29	Колодяжний Омелян	Київський міщанин	Житньо- торзька площа			Крам- ниця в Мясному ряді	1834, 28 жовт ня	Місце його переда- но київському міщанину Івану Никоненку для будівництва крамниці

Продовження дод. Г.
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце- знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крам- ниці	Кількість крам- ниць	Рік	Примітка
30	Волошина Марія	Київська міщанка	Біля Контрактового дому			Рухома крам- ниця	1834	
31	Молодова Анна	Київська міщанка	Біля Контрактового дому			Рухома крам- ниця	1834	
32	Меленська	Колезька радниця	Поділ, вул. Хорива			Дві дерев'яні крамниці при власному домі	1834	
33	Товстопалов, Голубовська	Київські міщани	Старокиївська частина	Дерево			1834	
34	Пенчук Євдокія	Київські міщани	4-та частина Києва				1834	
35	Домарацький	Київський громадянин	4-та частина Києва				1834	

Продовження дод. Г.
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце-знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крамниці	Кількість крамниць	Рік	Примітка
36	Голіков	Київський громадянин	Плоска частина Києва				1834	
37	Яновський Федір	Київські міщани	4-та частина Києва				1834	
38	Кириченко Артем	Київські міщани	4-та частина Києва				1834	
39	Циганок Артем	Київські міщани	Плоска частина Києва				1834	
40	Сальникова	Титулярна радниця	4-та частина Києва				1834	
41	Жольцов	Титулярний радник	Житньо-торзька площа				1834	
42	Бахарев Юхим	Київський купець 3-ї гільдії	Контрактова площа				1834	
43	Громада шевського цеха		Подільська частина, на Олександрівській площі			ка-мін	1834	

Продовження дод. Г.
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце- знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крам- ниці	Кількість крам- ниць	Рік	Примітка
			Ятки Шевського ряду біля Київської семінарії				1834	Київській духовній семінарії відмовили у площі, яка відводилася під Шевський (Сапожний) ряд
44	Кравченко Андрій, Войтенко Ілля	Київські міщани	Дегтярні крам- ниці на лівому боці Канави				1834	дозволено
45	Палагеша Василь, Мо- трона Дави- денко, Єфимія Паламаренко- ва, Єфимія Зайченкова	Київські мі- щани, про- живають в Подільській і Плоскій частині	Дегтярні крамниці на нижньому валу Канави				1834	дозволено

Продовження дод. Г.
Продовження табл.

№	Прізвище, ім'я власника чи назва установи	Стан власника	Місце- знаходження крамниць	Матеріал, з якого збудовано крамницю	Вартість крам- ниці	Кількість крам- ниць	Рік	Примітка
46	Чапський	Священик Трьосвяти- тельської церкви					1834	Дозволено
47	Лакерда	Громадянин Києва	Пересувна ятка на Хрещатику				1835	
48	Скворцов	Купець	Пересувна ятка на Хрещатику				1835	
49	Ситникович	Київський міщанин	Подільська площа, біля Контрактового дому				1835	Дозволено
			На Печерську, біля будованої мурованої церкви				1835	Дозволено
50	Дехтерев Парфентій	Київський купець 2-ї гільдії	Поділ			Тимчасо- ва дере- в'яна крамниця	1835	

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. О составлении духовного завещания мещанином Дармоустученко. – 1801. – Державний архів м. Києва (ДАК). – Ф. 1. Київський магістрат. – Оп. 2. – Спр. 28. – 6 арк.
2. О записи в 1-ю гильдию иностранного купца Юзефа В(Г)альчинского. – 1813. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 273. – 5 арк.
3. Решения магистрата о взыскании денег с купцов и мещан по векселям за 1814 г. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 356. – 90 арк.
4. Указ Сената о взыскании долга Киевской общественной комиссией в купца Кожемякина. – 1814. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2. – Спр. 361. – 2 арк.
5. Выпись из книг магистрата о разрешении канцеляристу магистрата Фиялковскому владеть торговой лавкой в г. Киеве. – 1778. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2а. – Спр. 7. – 4 арк.
6. Дело о прошении мещанина Деметре о выдаче свидетельства купцу Фишову на право продажи лимонов. – 1801. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2а. – Спр. 26. – 4 арк.
7. Дело о выдаче свидетельства мещанину Понельскому на право продажи селитры. – 1801. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2а. – Спр. 27. – 4 арк.
8. Указы Мануфактур-коллегии, казенной палаты, предложения гражданского губернатора. – 1802. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2а. – Спр. 30. – 231 арк.
9. Дело о взятии под секвестр имущества, принадлежащего купцу Дувидовичу. – 1802. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2а. – Спр. 31. – 6 арк.
10. По иску надворного советника Руднева к купцу Алексееву о взыскании денежного долга. – 1810. – ДАК. – Ф. 1. – Оп. 2а. – Спр. 40. – 13 арк.
11. Алфавит контрактов условиям и договорам явленным у маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской части

Список джерел

- Василия Смирнова. – 1853. – ДАК. – Ф.59. (Маклер Смирнов). – Оп. 1. – Спр. 1. – 6 арк.
12. Книга маклера Старокиевской, Дворцовой и Лыбедской частей г. Киева Смирнова для регистрации заверенных им контрактов, условий и договоров в 1854. – ДАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 5. – 53 арк.
  13. Дело по повелению Министра коммерции графа Николая Румянцева, о суммах на Киевских контрактах в обращении бываемых. – 1803. Державний архів Київської області (ДАКО). – Ф. 1. (Київське губернське правління). – Оп. 295. – Спр. 1660. – 11 арк.
  14. Сведения городничих и нижних земских судов о городах и уездах. – 1798. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 10. – 142 арк.
  15. Сведения предоставленные уездными нижними судами в экспедицию Государственного Сената о состоянии сельского хозяйства и заводов, и вырабатываемых продуктов для нужд военного ведомства и промышленности (объем сельскохозяйственной продукции в уездах и ценах на нее, о железообрабатывающих, медных, суконных заводах и фабриках). – 1797. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 12. – 158 арк.
  16. Дело о предоставлении сведений о ценах на продукты в Киевской губернии в 1798. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 86. – 20 арк.
  17. О выселении из сел и местечек купцов и мещан причисленных к соответствующим сословиям г. Киева. – 1799. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 194. – 86 арк.
  18. Дело по прошению киевского купца Еруцкого о взыскании с поручика Скребницкого денежного долга. – 1799. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 224. – 4 арк.
  19. Дело о взыскании денег по вексям с сотника Булгакова махновским купцом Тацем. – 1799. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 225. – 6 арк.
  20. Дело по прошению киевского купца Тернавиота о взыскании с подполковника Ширкова денежного долга. – 1799. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 226. – 8 арк.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

21. Рапорт махновского уездного землемера Калина о причинах неуплаты им по векселю денег купцу Терновскому. – 1799 г. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 230. – 20 арк.
22. Дело по рапорту Киевского магистрата о необходимости взятия показаний с жителя Подольской губернии Машковича по делу обвинения в поджогах купца Полнера. – 1799. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 237. – 4 арк.
23. Дело по жалобе уманского купца Гиршберга на графа Потоцкого. – 1802. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 449. – 8 арк.
24. Дело об осуждении к телесному наказанию и ссылке на каторгу в Нерчинск сумского мещанина Меркого за убийство и ограбление купца Терехова. – 1803. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 479. – 4 арк.
25. Решение Сената о лишении представителей от рабочих рудников и стекольного производства прав добиваться признания их свободными от крепостной зависимости и о передаче их дел для рассмотрения в судебные инстанции. – 1804. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 595. – 8 арк.
26. Дело по предложению военного губернатора Торماسова в связи с жалобой группы уманских купцов на ограничения их в торговле городничих из-за недоимки по налоговым платежам бедного населения. – 1804. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 656. – 10 арк.
27. Дело по жалобе черкасского купца Ионовича на неправильное обложение его налогами. – 1804. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336. – Спр. 667. – 5 арк.
28. Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток. – 1830. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 336д. – Спр. 2539. – 1542 арк.

Список джерел

---

29. Ведомости количества населения в уездах губернии с данными о сословно-классовом, национальном и половом составе. – 1802. – ДАКО. – Ф. 1. – Оп. 351. – Спр. 8. – 3 арк.
30. По Высочайшему повелению разрешено открыть лавки, дома и проч. – 1822. – ДАКО. – Ф. 2. Канцелярия Киевского гражданского губернатора. – Оп. 1. – Спр. 2307. – 112 арк.
31. Дело по отношению Комитета Высочайше утвержденного для приискания способов к улучшению состояния городов, о доставлении мнения о способах к улучшению состояния городов по Киевской губернии началось в 1825. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2632. – 58 арк.
32. Дело об утвержденных на 1829. ценам на сукна и каразею. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2781. – 44 арк. – 11 арк.
33. О самоуправном задержании еврейкой 3 гильдии купца женой Гродецкой 52 корабельных судов. – 1828. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 2850. – 14 арк.
34. Статистические сведения. – 1829. – ДАКО. – Ф. 2 – Оп. 1. – Спр. 3101. – 182 арк.
35. Об оказании купцу Розингу содействия при учреждении на р. Днепр и Березине параходов. – 1835. – ДАКО. – Ф. 2 – Оп. 1. – Спр. 5128. – 26 арк.
36. О вручении расписок купцу Гернеру. – 1835. – ДАКО. – Ф. 2 – Оп. 1. – Спр. 5151. – 6 арк.
37. О выдаче купцам Топалеру и Лохвицкому задаточных денег под особые залоги рубль за рубль. – 1835. – ДАКО. – Ф. 2 – Оп. 1. – Спр. 5153. – 16 арк.
38. По рапорту Звенигородской городской думы о дозволении купеческой жене Трандафиловой построить в г. Звенигородке 5 лавок. – 1837. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 6681. – 12 арк.
39. По прошению киевского 2-й гильдии купца Жерехова о выдаче ему задаточной суммы на заготовление дров и

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

- соломы. – 1837. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 6691. – 8 арк.
40. Дело о фабриках и заводах в Киевской губернии за 1843. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 17844. – 101 арк.
41. О взыскании с бердичевского купеческого сына Геригана Иося Каменки 1338 р. 75 к. серебром, должных купцу Пинхасу Бранштейну. – 1853. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 39179. – 16 арк.
42. О доставлении сведений о состоянии лавок купца Оробьева и Барского. – 1847. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 2243. – 23 арк.
43. Об отдаче купцу Кравченке в продолжении трьох лет ситки смолы с пней, находящихся в городском лесу. – 1847. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 2251. – 5 арк.
44. Дело о существующих в Губернии рогатках и заставах для сбора с приходящих возов пошлин. – 1825. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 2. – Спр. 2559. – 67 арк.
45. Справа по рапорту Рожевської округи наглядача Круглова про стягнення відсоткових грошей з християн і євреїв, які записалися в купецтво. – 1795. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 245. – 69 арк.
46. Ведомость о движении населения по данным 4 и 5 ревизии по Киевской губернии. – 1795. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 249. – 10 арк.
47. Дело по прошению жителя Богуслава Красуцкого о разрешении ему перенести торговую лавку (магазин) в другое место. – 1796. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 290. – 10 арк.
48. Переписка по поводу денежных ссуд, выдаваемых городскими думами Киевской губернии под залог и за проценты из фонда городских доходов. – 1796. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 345. – 59 арк.
49. Рапорты об исправлении шлагбаумов и будок, список вереи для полкового лазарета, о нормах вещевого и продовольственного довольствия для каждого больного в полковом лазарете. – 1797. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 381. – 15 арк.

50. Переписка с Подольским военным губернатором о проверке клеймления товаров, привозимых из Польши. – 1797. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 417. – 64 арк.
51. Переписка о контрактах, переведениях из Дубно в Киев, о постройке дома для контрактов на Подоле, о деньгах собранных по контрактным актам. – 1797. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 428. – 110 арк.
52. Дело о поступлении податей и недоимок с населения Киевской губернии. 1797. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 441. – 207 арк.
53. Дело о развитии шелковой промышленности. Сведения о количестве тутовых деревьев в Киеве. Об истории и деятельности шелкового завода в Киеве. Особое распоряжение Екатерины II о ассигновании из сумм своего кабинета 39290 руб. и организации в Киеве завода и сада тутовых деревьев, дающих сырье для завода, производящего шелка. – 1797. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 445. – 74 арк.
54. Дело купца Тарана о посягательстве на его свободу для зачисления в свое крестьянство помещиком Струтинским. – 1797. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Ч.1. 1782–1799 гг. – Спр. 449. – 23 арк.
55. О состоянии городов и уездов Киевской губернии. – 1797–1798 гг. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 457.– 17 арк.
56. Рапорты городских дум о суммах городских доходов и расходов. – 1800. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 698. – 35 арк.
57. Переписка с губернским правлением об учреждении таможен в портовых городах, о проведении от них вглубь России дорог для провоза товаров. – 1800. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 718. – 56 арк.
58. Переписка с Министерством внутренних дел, городским магистратом, городскими думами и нижними земскими судами, о ссудах на постройку фабрик и заводов разными лицами, о выдаче паспортов в разные города по

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

- торговым делам. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 1704. – 98 арк.
59. Разная переписка о займе. – 1824. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 2411. – 12 арк.
60. О разрешении Киево-Братскому монастырю построить каменные лавки для торговли. – 1826. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 4967. – 4 арк.
61. Переписка о взыскании с махновского купца Якуба Йогарта 170 руб. ассигнациями. – 1826. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 4993. – 6 арк.
62. О возврате купцу Терехову гильдейских повинностей в сумме 2280 р. по случаю поставки им дров для войск. – 1827. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 5045. – 26 арк.
63. Отчет губернатора за 1808 г. – 1808. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 145. – Спр. 97. – 45 арк.
64. Дело о поставке сукон для армии. – 1808. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 145. – Спр. 99. – 20 арк.
65. Ведомость уездных городничих о выполнении населением повинностей состояния промышленности и винокурения в уездах, городских доходов и расходов. – 1808. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 145. – Спр. 102. – 217 арк.
66. Ведомость фабрик и заводов, доходов, полученных от контрактов с 1839 по 1849 гг. по губернии. – 1849. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 145. – Спр. 531. – 11 арк.
67. Отчет губернатора за 1853. – ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 145. – Спр. 569. – 60 арк.
68. По предписанию г. Начальника губернии от 29 сентября 1861 года за №11881, о составлении небольшой карты Киевской губернии с обозначением уездных городов, существующих винных магазинов, подвалов и винокуренных заводов. – ДАКО. – Ф.35. Киевская губернская чертежная. – Оп. 1. (1840–1913 рр.). – Спр. 94. – 14 арк.
69. Книга расходная для сумм третьего разряда. – 1830. – ДАКО. – Ф.226. Киевский приказ общественного призрения. – Оп. 1. – Спр. 55. – 60 арк.

70. Дело Киевского приказа общественного призрения о лихвенных процентах (с капиталов, вложенных в Приказ разными лицами). – 1839 р. – ДАКО. – Ф.226. – Оп. 1. – Спр. 3180. – 149 арк.
71. Циркулярное распоряжение Министерства внутренних дел о ликвидации Приказов общественного призрения. – 1861. – ДАКО. – Ф.226. – Оп. 1. – Спр. 3192. – 299 арк.
72. Ведомость оборотная о суммах Киевским Приказом Общественного Призрения переданных в Коммисию погашения долгов и выданных в займы из Капитала инвалидному дому принадлежащего. – 1820 р. – ДАКО. – Ф.226. – Оп. 2. – Спр. 15. – 4 арк.
73. Копии билетов, выданных разным лицам, внесшим деньги под проценты. – 1832 р. – ДАКО. – Ф.226. – Оп. 2. – Спр. 21. – 22 арк.
74. Книга расходная для сумм третьего разряда. – 1830 р. – ДАКО. – Ф.226. – Оп. 2. – Спр. 55. – 60 арк.
75. Книга расходная для сумм четвертого разряда. – 1830. – ДАКО. – Ф.226. – Оп. 2. – Спр. 56. – 120 арк.
76. Дело Киевского приказа общественного призрения о числении капиталов Приказа 1839–1842. книги 5 разряда. – 1842 р. – ДАКО. – Ф.226. – Оп. 2. – Спр. 58. – 405 арк.
77. Дело о приписи министра финансов и департамента разных податей и сборов о подаче данных о суммах отданных в заемные банки, сохранные казны, приказы общественного призрения и тому подобное. – 1825. – ДАКО. – Ф.280. Киевская казенная палата. – Оп. 1. – Спр. 512. – 30 арк.
78. Справа по думці Київського губернського правління про відкомандирування до нього члена для перебування при продажі будинків, крамниць і цегляного заводу купців Балабух і Крамалія. – 1830. – ДАКО. – Ф.280. – Оп. 1. – Спр. 648. – 8 арк.
79. Дело с представлением сведений Киевскому военному губернатору Княжнину. – 1830. – ДАКО. – Ф.280. – Оп. 1. – Спр. 651. – 12 арк.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

80. Дело о производстве торгов на поставку в Киевскую лабораторию разных материалов на приготовление боевых патронов. – 1833. – ДАКО. – Ф.280. – Оп. 1. – Спр. 745. – 16 арк.
81. Дело по отношению командира Киевского арсенала о производстве торгов на поставку разных материалов и припасов. – 1833. – ДАКО. – Ф.280. – Оп. 1. – Спр. 754. – 14 арк.
82. Дело по торгам на поставку дров 182 саж. и 2 арш. Для отапливания домов занимаемых г. Главнокомандующим Главным штабом и другими заведениями армии. – 1833. – ДАКО. – Ф.280. – Оп. 1. – Спр. 772. – 40 арк.
83. Ведомости о изменениях в налоговой обязанности в святы с изменением территории Киевской губернии. – 1797. – ДАКО. – Ф.280. – Оп. 166. – Спр. 5021. – 24 арк.
84. Переписка о доставлении статистических сведений. – 1836. – ДАКО. – Ф.804 Киевский губернский статистический комитет. – Оп. 1. – Спр. 1. – 125 арк.
85. Статистический отчет. – 1854. – ДАКО. – Ф. 804. – Оп. 1. – Спр. 5. – 214 арк.
86. Дело о собрании сведений о несостоятельных купцах в Киевской губернии. – 1854. – ДАКО. – Ф.804. – Оп. 1. – Спр. 6. – 32 арк.
87. Дело по жалобе дочери священника Чернявского на порчу отданного в пошив атласного салопы портнихой Яшиевичевой. – 1803. – ДАКО. – Ф.921. Киевский земский суд. – Оп. 1. – Спр. 526. – 14 арк.
88. Предписание гражданского губернатора о доставлении сведений о имеющихся фабриках и заводах. Копии рапортов суда и ведомости о количестве фабрик. – 1804. – ДАКО. – Ф.921. – Оп. 1. – Спр. 534. – 50 арк.
89. Сведения о количестве мериносовых овец и собранной с них шерсти в уезде за 1848. – ДАКО. – Ф.921. – Оп. 1. – Спр. 1161. – 14 арк.
90. Про відкриття в 12 повітах Київської губернії комітетів і запровадження на місцях правил і положення про

Список джерел

- торгівлю алкогольними напоями у вільних місцях. – 1842 – ДАКО. – Ф.1238 Київський повітовий маршал шляхетства. – Оп. 1. – Спр. 424. – 47 арк.
91. Справа про відмову у залишенні на подальший час нормальних цін на алкогольні напої. – 1850 – ДАКО. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 785. – 2 арк.
92. Справа про видачу полковнику Стогову патентного свідоцтва на шинок в с. Шпитьках відповідно до законів. – 1850 – ДАКО. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 802. – 6 арк.
93. Справа про видачу статському раднику Добринському патентного свідоцтва на шинки в с.Лішні, відповідно до закону. – 1850 р. – ДАКО. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 804. – 10 арк.
94. План усадебного участка на Университетской площади купца Риппера, с обозначением существующих деревянных построек. – 1851. – ДАКО. – Ф.1542. Коллекция карт і креслень. – Оп. 1. – Спр. 104. – 1 арк.
95. План усадебного участка купца Чернишева по Большой Васильковской улице с обозначением мыловаренного и пивоваренного завода и деревянных жилых построек. – 1854. – ДАКО. – Ф.1542. – Оп. 1. – Спр. 187. – 1 арк.
96. Проект каменного двухэтажного корпуса купца Бухтева в районе Печерского форштата. – н. XIX в. – ДАКО. – Ф.1542. – Оп. 1. – Спр. 300. – 1 арк.
97. План земельного участка на Александровской площади, отведенного для постройки жилого дома купцу Покровскому, в квартале, предназначенном для каменных построек. – 1857. – ДАКО. – Ф.1542. – Оп. 1. – Спр. 330. – 1 арк.
98. План земельного участка купца Лейзермана по Полицмейстерской улице. – 1859. – ДАКО. – Ф.1542. – Оп. 1. – Спр. 956. – 1 арк.
99. План усадебного участка по переулку около Старого базара, отведенного купцу Тельману для постройки каменного дома. – 1850. – ДАКО. – Ф.1542. – Оп. 1. – Спр. 959. – 1 арк.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

100. План усадебного участка по Школьному переулку, отведенного купцу Рабиновичу для постройки каменного дома. – 1850 р. – ДАКО. – Ф.1542. – Оп. 1. – Спр. 960. – 2 арк.
101. Сведения о долгах помещиков, получивших ссуды под залог имений, в связи с выдачей выкупных платежей по реформе 1861 г. Т.2. – ДАКО. – Ф.1643. Київська контора Державного банку (1861–1918). – Оп. 1. – Спр. 10. – 114 арк.
102. Опись дел банка с 1858 по 1870 г. – 1871 г. – ДАКО. – Ф.1643. – Оп. 4. – Спр. 85. – 3 арк.
103. Контракты купца Кельна на продажу сахара. – 1857.– ДАКО. – Ф.1664. Сахарный завод Кельна. – Оп. 1. – Спр. 4. – 38 арк.
104. Журнал по исходящим бумагам (копии отсылаемых писем) конторы купца Кельна (1857–1859) – ДАКО. – Ф.1664. – Оп. 1. – Спр. 9. – 86 арк.
105. Топографическое описание Малороссийской губернии. –1805. – ІР ЦНБ НАН України. – Ф. 1. – Спр. 808. – 253 арк.
106. Топографическое описание Подольской губернии. –1805. – ІР ЦНБ НАН України. – Ф. 1. – Спр. 1657. – 30 арк.
107. Звіт Київського губернатора про стан губернії за 1861 р. – Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК). – Ф.КМФ 11. – Оп. 1. – Спр. 16. – 290 арк.
108. Річні звіти Київського губернатора за 1804–1810 рр. – Ч. 1. – ЦДІАК. – Ф.КМФ 11. – Оп. 1. – Спр. 92. – 900 арк.
109. Статистические сведения о состоянии Киевской губернии. – 1846. – ЦДІАК. – Ф.КМФ 12. – Оп. 1. – Спр. 94. – 17 арк.
110. По ордеру Его Ясновельможности с присылкою копии Высочайшей грамоты о подтверждении по вексельному уставу о казенных деньгах вексельного перевода и прочем. – 1764 р. – ЦДІАК. – Ф.51. Генеральна військова канцелярія. – Оп. 3. – Спр. 18016. – 4 арк.

Список джерел

---

111. Дело о взыскании с купцов, мещан и офицеров и др. 8% сбора за опротестованные векселя. – 1764. – ЦДІАК. – Ф.59. Київська губернська канцелярія. – Оп. 1. – Спр. 4428. – 117 арк.
112. Списки міщан, козаків і інших Подільської частини м. Києва. – ЦДІАК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 4847. – 6 арк.
113. Дело об отмене 8% сбора за опротестование векселей – 1768. – ЦДІАК. – Ф.59. – Оп. 1. – Спр. 5466. – 20 арк.
114. Копія контракта укладеного між Київською міською думою і Київським міською громадою на торгівлю гарячого вина і інших напоїв. – 1794 р. – ЦДІАК. – Ф.193. Київське намісницьке правління. – Оп. 1. – Спр. 2300. – 10 арк.
115. Отчеты киевского, подольского и волынского губернаторов за 1832. – ЦДІАК. – Ф.442. Канцелярия киевского военного губернатора и генерал-губернатора подольского и волынского. – Оп. 1. – Спр. 1195. – 208 арк.
116. Дело по отношению директора Польского банка об оказании коллежскому асесору Добровольскому содействия в закупке в Киевской, Подольской и Волынской губерниях хлеба, лошадей и рогатого скота. 29 января-23 июля 1834. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. Т.2. Поліцейська частина. 1834–1859 рр. – Спр. 1537. – 7 арк.
117. Листування з київським цивільним губернатором. 1835 р. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 1816. – 6 арк.
118. Переписка с киевским, подольским и волыньским гражданскими губернаторами о предоставлении статистических описаний губерний в связи с отъездом генерал-губернатора в г. Петербург; статистические ведомости о количестве населенных пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. 21 октября 1836-23 февраля 1837. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2041. – 118 арк.
119. Дело по отношению Киевского митрополита об устройстве звенигородским купцом Бичитиним К.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

- раскольничьей молельни в своем доме. – 1836. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2220. – 7 арк.
120. Дело по прошению русского подданого купца Самдзера К., проживающего в г. Варшаве, об оказании содействия в принятии его детей в Варшавское начальное училище. – 1837. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2346. – 2 арк.
121. Переписка с Киевским губернатором и командиром 3-го пехотного корпуса о запрещении строить торговые балаганы, производить торговлю и сваливать навоз и мусор возле военных лагерей и барачков. – 1837. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. Т.2. – Спр. 2400. – 29 арк.
122. Переписка с киевским, подольским и волынским гражданскими губернаторами, губернскими землемерами и др. Об изготовлении карт губерний и представлении статистических описаний губерний; статистические ведомости о количестве населенных пунктов, населения, промышленных предприятий, учебных заведений и др. по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. 12 сентября 1838 – 5 января 1839. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2511. – 74 арк.
123. Дело о награждении бобруйского купца Розина медалью за устройство переходной переправы через р. Днепр возле г. Киева во время весеннего разлива воды. – 1838. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2526. – 38 арк.
124. Дело о проведении ярмарков в с. Верховне Сквирского уезда, м. Паволочи Сквирского уезда. – 1838 р. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2534. – 77 арк.
125. Дело по предложению г-на Киевского гражданского губернатора, и Указу Правительствующего Сената о уничтожении сборов по губернии под названием мыта с приезжих на ярмарки и об уничтожении в помещичьих имениях застав и рогаток. – 1830. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2539. – 1542 арк.
126. Дело о смерти крестьянина Полтавской губернии Солонца А., работавшего на кирпичном заводе купца Терехова С., в г. Киеве, после избиения его владельцем

- завода и о заболеваемости и смертности среди рабочих завода, вследствие выдачи им недоброкачественной пищи. – 1838. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 2568. – 36 арк.
127. Дело о переименовании г. Бердичева в уездный город и перечислении его из состава Волынской губернии в Киевскую. Т.1,2. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 4982, 4983. – 442 арк.
128. Докладная записка Днепровской паровой кампании об итогах навигации по р. Днепр, р. Березина и р. Припять за 1845. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 5977. – 3 арк.
129. Контрактова ярмарка. – 1845. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 5979. – 13 арк.
130. Переписка с министром внутренних дел и Киевским гражданским губернатором о проведении ярмарок в г. Чигирине Киевской губернии. 1845. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 5981. – 20 арк.
131. Дело о переименовании с. Ставидлы Чигиринского уезда Киевской губернии в местечко. – 1847. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 5983. – 8 арк.
132. Предписание генерал-губернатора от 12 августа 1847 г. губернским правлением о взыскании долгов, следуемых Агентству польского банка в г. Бердичеве, в связи с его ликвидацией. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 7252. – 4 арк.
133. Отчет Киевского гражданского губернатора о состоянии губернии за 1850 г. – 1851 г. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 8120. – 104 арк.
134. Переписка с российским генеральным консулом в г. Брюсселе о присылке им статьи о новом, способе сбора сахарной свеклы. – 1851. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 8554. – 5 арк.
135. Отчет о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний. О деятельности Конторы коммерческого банка в г. Киеве. Из доклада генерал-губернатора

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

- Николаю І. – 1852. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 9478. – 23 арк.
136. Дело о нанесении побоев австрийскому подданому Синице директором сахарного завода в с. Пустоваровке Сквирского уезда Киевской губернии Хржонцовым. – 1852. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 10362. – 39 арк.
137. Дело о увозе дочери бердичевского купца Меера дворянином Городинским с целью вступить с ней в брак. – 1852. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 10370. – 6 арк.
138. Дело о краже денег и товаров из лавок киевских купцов Надеждина и Сальникова солдатом Екатеринбургского пехотного полка Намчуком М. – 1852. – ЦДІАК. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 10386. – 4 арк.
139. Дело об условиях найма на промышленные предприятия, принадлежащие еврейским купцам. – 1853. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 10419. – 221 арк.
140. Прошение владельцев сахарных заводов Киевской губернии о недопущении увеличения акциза на свекловичный сахар в угоду торговцам тростинковым сахаром, представление генерал-губернатора министру финансов о развитии свеклосахарной промышленности в Киевской губернии, ведомость о свеклосахарных заводах и недоимках, числящихся на крестьянах Киевской губернии. – 1853. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 10422. – 22 арк.
141. Рапорт Васильковского земского суда о смерти крестьянина Петрашенко Н., обожженных при взрыве фильтра на Езеранском сахарном заводе графа Браницкого. – 1853. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 10461. – 5 арк.
142. Дело по жалобе купца Ейчиса Н. на бердичевских городничего и стряпчего за изъятие из его магазина товаров купца Биска, задержанных им за несплату долга. – 1853. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 1. – Спр. 11091. – 10 арк.
143. Дело по жалобе бердичевских мещан на содержателя питейной оренды купца Бродского, который имея в

- Бердичеве 180 шинков в 80-ти производит беспатентный продаж. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 35. – Спр. 1438. – 28 арк.
144. По дошедшему сведению, что в саду купца Булыжжина в Киеве во время пожара найдены в земле под забором человеческие кости. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 36. – Спр. 13. – 1 арк.
145. По письму купца Яхненко о безошлинном пропуске из заграницы механических снарядов. – 1859 г. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 36. – Спр. 24а. – 2 арк.
146. По Указу Правительствующего Сената по прошению поверенного д. с. советника Рюмина купца Мазия о вознаграждении чарочным откупом в округах военного поселения Киевской и Подольской губерний. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 36. – Спр. 42. – 21 арк.
147. По рапорту Киевской полиции о покраже из магазина купца Либбе золотых и бронзовых вещей и денег. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 36. – Спр. 55. – 21 арк.
148. По отношению МВД с прошения купеческого сына Будзилевича о прошении законного действия старшего заседателя Таращанского земского суда Пиленко и квартального надзирателя Колосовского. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 36. – Спр. 195. – 19 арк.
149. По прошению еврея Шалима на Гринберга по делу о покраже евреем Фроимом вина принадлежащего купцу Штейнбергу. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 36. – Спр. 226. – 11 арк.
150. О непродолжении торговли в г. Бердичеве. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 36. – Спр. 1682. – 78 арк.
151. По представлению Киевской палаты Государственных имуществ о скорейшем удовлетворении Киевским губернским управлением требования по жалобе крестьян Железного и Сериковых на купеческого сына Ладензона. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 16. – 4 арк.
152. По представлении Киевского губернского правления о бежавшем за границу купце Пиньковском. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 64. – 5 арк.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

153. По записке одесского 1-й гильдии купца Герша Балаховского представил 10 тыс. р. сер. в пользу бедных. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 162. – 16 арк.
154. На прошение Киевского купца Степана Литова о дозволении ему открыть в Киеве типографию и литографию. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 1108. – 4 арк.
155. По прошению мещанина Сотникевича о неправильном подвержении аресту по делу о денежной претензии к купцу Галкину. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 1132. – 29 арк.
156. По прошению еврея Ионы Леща с жалобой на киевского купца Догадицу и акцизного надзирателя Маницкого. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 1140. – 36 арк.
157. По представлении Киевского губернского управления о награде купца Коткова в отставке мундиром по должности гласного Киевской думы. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 1174. – 38 арк.
158. По жалобе крестьянки Степаниды Калининой на Киевского купца Петровского за делаемые ей притеснения. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 1180. – 19 арк.
159. О недостатке в здешних губерниях мелкой монеты и выпуске купцами Шеделем и Глезером и помещиками Комаром и Сангушко платежных марок. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 1181. – 34 арк.
160. По представлении Киевской казенной палаты о противузаконных действиях купца Бохана по торговле табаком. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 37. – Спр. 1184. 12 арк.
161. По прошению киевского 2-й гильдии купца Евстафия Пехотного с жалобой на купца Голованя за обиды. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 21. – 2 арк.
162. По жалобе купца Фердинанда Пиксенберга о воровстве у него шубы крестьянином Басановым. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 30. – 3 арк.
163. По рапорту Киевской комисариатской комиссии о дозволении купцу Лозинскому взявшему с торгов

Список джерел

- переделку и постройку лазаретных вещей иметь портных из евреев.— ЦДІАК. — Ф.442. — Оп. 38. — Спр. 79. — 4 арк.
164. По отношению министра финансов по просьбе советника комерции Кокарева и почетного гражданина Малионтова об облегчении в платеже откупной суммы по Подольскому акцизному откупу. — ЦДІАК. — Ф.442. — Оп. 38. — Спр. 119. — 12 арк.
165. По прошению содержателя акцизного откупа в Киевской губернии купца Балаховского об обращении представленных им залогов в обеспечение недоимки. — ЦДІАК. — Ф.442. — Оп. 38. — Спр. 142. — 10 арк.
166. По отношению министра финансов с прошением залогодателя купца Стасия о рассрочке недоимки на 25 лет. — ЦДІАК. — Ф.442. — Оп. 38. — Спр. 145. — 13 арк.
167. По рапорту киевского уездного казначея об оказавшихся у крестьян Степана Кандибы, Терентия Харченка и Николая Столярчука фальшивом кредитном билете в 50 р., а также о купцах Чернишове и Чоколове. — ЦДІАК. — Ф.442. — Оп. 38. — Спр. 159. — 11 арк.
168. По представлению Киевского губернского управления о воровстве денег у купца Мордка Зись Кагана. — ЦДІАК. — Ф.442. — Оп. 38. — Спр. 172. — 9 арк.
169. По жалобе киевского купца Николая Голованя на пристава и квартального Либедской части за делание в доме его обыска. — ЦДІАК. — Ф.442. — Оп. 38. — Спр. 187. — 7 арк.
170. По докладной записке 1 гильдии купца Герша Бамеровского с деньгами 400 р. сер., пожертвованных в пользу жителей Плоской части г. Киева потерпевших наводнение. — ЦДІАК. — Ф.442. — Оп. 38. — Спр. 230. 3 арк.
171. По прошению купца Махеля Охрайха на судебного следователя Рупиевского о возведении подозрения в убийстве сына. — ЦДІАК. — Ф.442. — Оп. 38. — Спр. 265. — 6 арк.
172. По отзыву полтавского губернатора о учинении распоряжения, чтобы находящиеся на работах на фабриках

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

- и сахарных заводах Киевской губернии крестьяне без письменных видов возвратились на место приписки. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 338. – 3 арк.
173. По прошению купца Иося Дикона о неустойке по условию манчестерских фабрикантов. Машины для сахарных заводов Юго-Западного края. – 1861 р. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 354. – 14 арк.
174. По прошению киевского 3-й гильдии купца Вильгельма Рихерта с жалобой на Киевский чарочный откуп за делаемые ему притеснения по пивоварному заводу. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 388. – 88 арк.
175. По ходатайству купцов Яхненка и Самиренка о учреждении при Городищенском сахарном заводе Технического училища. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 423. – 10 арк.
176. По записке поверенного графа Браницкого о устройстве железной дороги от Ольшанского сахарного завода к р. Днепру. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 426. – 12 арк.
177. По докладной записке почетного гражданина Герша Балаховского с представлением 100 руб. на сооружение храма во имя св. Владимира. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 455. – 4 арк.
178. По отзыву Министерства внутренних дел о награде Бердичевского купца Моисея Гурвица за сделанное им пожертвование, объявить благодарность за сочувствие к русскому войску. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 469. – 9 арк.
179. Дело о пожертвовании почетным гражданином Иосифом Гальпериным в пользу Киевского общества для помощи бедным 250 р. серб. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 541. – 3 арк.
180. По представлению Киевского губернского управления о дозволении директору сахарного завода графа Браницкого Водкевичу пригласить на завод до 50 семейств из Прусских подданных. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 550. – 7 арк.

Список джерел

---

181. По рапорту Киевского старшего полицмейстера о воровстве у купца Войтенка разных вещей. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 613. – 26 арк.
182. По письму купцов Яхненко и Симиренко о выдаче им в ссуду денег под залог Городищенских сахарных заводов – 1500000 р. – 1861 р. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 705. – 11 арк.
183. По прошению купца Абрама Прейгера о выдаче ему в ссуду денег по случаю нанесенных убитков от сгоревшего завода. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 800. – 47 арк.
184. По рапорту Киевской уездной полиции о поджигательстве произведенном в г. Киеве и о поджоге строений купца Эфруса. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 821. – 34 арк.
185. По ходатайству владельцев свеклосахарных рафинадных и песочных заводов о выдаче им из Коммерческого банка ссуды под учет трат и под залог сахарного песка. – 1861 р. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 843. – 191 арк.
186. Отчет о состоянии Юго-Западного края в 1861. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 38. – Спр. 881. – 66 арк.
187. О казенных доходах и недоимках денежных сборов с 1858 по 1862 г. по Киевской и Волынской губерний. Из краткого обзора деятельности управления госимуществами в Волынской губернии. Статистические таблицы о Подольской губернии за 1861. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 39. – Спр. 2. – 88 арк.
188. Про заставу будинку київського купця Подгайного. – 1833 р. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 30. – 32 арк.
189. О Контрактовом доме отданном в наем купцу Линовскому, доходы, исправления и смотритель сего дома. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 42. – 138 арк.
190. По представлению Киевского вице-губернатора о неисправности содержателя Каневского питейного откупа купца еврея Ерхихермана. – 1833 р. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 51. – 25 арк.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

191. Дело о просьбе купца Вавилова с жалобой на Киевскую казенную палату и их правильную отдачу на откуп торговли хлебом в г. Умани. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 147. – 55 арк.
192. По просьбе бердичевских купцов евреев: Шаи Ваташкина и Юдки Гриншпула относительно сломки домов их для устройства вокруг Успенской церкви 10-саженной площади. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 166. – 9 арк.
193. По жалобе 3-й гильдии купца Хаима Вайнлунда на неправильное назначение ему удовлетворения за поставленные дрова. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 254. – 13 арк.
194. По просьбе Киевского мещанина Петра Клобуцкого с жалобой на городской магистрат за неправильное решение дела о захвачении у него купцом Корлюковым земли. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 265. – 26 арк.
195. Об отведении пустопорожных мест полковнику Сабурову, коллежскому советнику Каменскому и купцу Червинскому. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 285. – 39 арк.
196. Дело по рапорту Таращанской квартирной комиссии относительно уворованных из лавки купца Островского товаров рядовыми 19 артиллерийской бригады Козьминым и прочими. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 308. – 5 арк.
197. Справа про побудову нових крамниць і рундуків взагалі по м.Києву, по прибутках різних осіб, обкладених їх місць, для побудови, про обмінні столики. – 1833 – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 324. – 180 арк.
198. По прошению киевского купца Исакия Червинского о выдаче ему под залог деревянного дома из Киевского приказа ссуды. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 344. – 3 арк.
199. По отношению министра финансов об отдаче в арендное содержание евреям: купцу Заславскому и мещанину

- Мытнику находящихся в конфискованном Петра Копчинского Тележинском имени мельницы и корчмы. – 1833 – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 406. – 4 арк.
200. Дело по отношению статс-секретаря Танеева об учреждении при Приказах общественного призрения зберегательных касс. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 65. – Спр. 449. – 31 арк.
201. Дело по жалобе 7 татарских промышленников на Киевскую городскую комиссию, завышающую цены на место в Киевском контрактном доме. – 1834. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 66. – Спр. 28. – 24 арк.
202. По представлению Киевского губернского правления об отдаче в откупное содержание купеческому сыну Климову и мещанам Щербину и Кульбашному Черкасских сенокосных островов. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 66. – Спр. 52. – 10 арк.
203. Справа на прохання Київських громадян і міщан, які мають власні крамниці на Хрещатицькому базарі, про заборону чиновнику Пашковському будувати кам'яні крамниці на Хрещатику, де ще існують дерев'яні. – 1836 – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 68. – Спр. 208. – 2 арк.
204. Справа на прохання Київського громадянина Гаврила Масловського, про дозвіл йому виправити ремонт дерев'яні крамниці, які йому належать. – 1836 – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 68. – Спр. 238. – 1 арк.
205. Дело о разрешении купцу Лиbbe открыть в г. Бердичеве фабрику бумажных и шерстяных изделий. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 80. – Спр. 190. – 44 арк.
206. Дело по жалобе бердичевского купца Зильбермана на закрытии его макаронного заведения. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 84. – Спр. 168. – 26 арк.
207. По прошению Бердичевского купца Зильберштейна с просьбою о решении в Правительствующем Сенате не в очередь дела его с евреями Габриелем Енни. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 2. – 8 арк.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

208. По прошению прикажчика калужского купца Подкованцова Горбунова с жалобой на Киевскую казенную палату за неразрешение продавать водку. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 54. – 16 арк.
209. По прошению еврея Зельмана Тоубена на зятя своего Мошку Кагана, который приняв в Киеве христианскую религию уклоняется дать жене своей его Тоубена дочери развода. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 93. – 8 арк.
210. По прошении жены Уманского 3-й гильдии купца Ревеля, Андрианны Ревель с жалобой на жестокое обращение с нею мужа. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 98. – 24 арк.
211. Дело по прошению торгующего по свидетельству крестьянина графа Литты Ивана Подаруева о выдаче ему задержанных здешнею питейною конторою кизлярской водки и рому. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 102. – 7 арк.
212. По жалобе Покровского 3-й гильдии купца Прокофьева на Киевскую градскую полицию за невзыскание в течении двух лет с Киевского купца Матюка должных ему и брату его трехсот рублей. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 113. – 10 арк.
213. По прошению Киевской мещанки Меланьи Красовской о невыполнении сестрою ее купчихою Давыдовой присяги, назначенной решением Киевского городского магистрата по делу о родительском наследстве. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 118. – 4 арк.
214. По прошению казенных крестьян Якима Касенка, Ивана Даниленка и Федора Куценка с жалобой на неправильное присуждение с них Звенигородским уездным судом 2300 р. асс. в пользу купца Сербина). – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 119. – 13 арк.
215. По жалобе прикажчика Климова о невыполнении прикажчиком же купца Терехова Кудрявцевым присяги, назначенной Киевским словесным судом в уплате будто

- бы им Климову за купленное у него еловое дерево денег. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 121. – 8 арк.
216. По жалобе киевских купцов Дехтеревых на излишнее взыскания с них Бердичевским арендатором высовых денег от привозимых туда товаров. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.422. – Оп. 138. – Спр. 125. – 10 арк.
217. По прошению купца Дехтерева о понуждении отставного генерал-майора Бердяева или бывшего у него управляющим майора Кильчевского к платежу денег за забратые у него Дехтерева разные железные вещи и другие предметы. – 1833. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 138. – Спр. 132. – 8 арк.
218. Дело о рассмотрении прошения мещанина Калужской губернии Дмитриева И. о высылке к нему сына, находящегося в отработке у киевского купца Кочевого. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 138. – Спр. 725. – 4 арк.
219. Дело по жалобе бердичевского мещанина Шпигеля на киевского купца Болотина за отобрание товара. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 142. – Спр. 276. – 18 арк.
220. Дело по прошению мещанки вдовы Сиволаповой об отдаче находящимся на ее попечении детям умершего сына ее вещей, удерживаемых наследниками купца Подгаецкого. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 148. – Спр. 367. – 26 арк.
221. Дело по жалобе мещанина Подгайского на купца Денисенко за неправильный начет на него денег. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 149. – Спр. 830. – 8 арк.
222. Дело о рассмотрении жалобы новозибковских мещанок Коневой А., Поповой В., Ветковской В. на захват киевским купцом Смирновым имущества и денег, оставшегося после смерти их сестры, киевской мещанки Броварник. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 153. – Спр. 716. – 24 арк.
223. Дело об отдаче в административное управление имения купцов Енни, состоящего в части г. Бердичева, на пополнение их долгов. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 155. – Спр. 387. – 127 арк.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

224. Дело по прошению мещанина С. Чернявского о недопущении совершения купчей крепости на проданный родителями просителя солдатке Визгуновой дом для пополнения долга купцу Безверхому. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 155. – Спр. 618. – 12 арк.
225. Дело о жалобе бердичевского купца И. Меера на медленное действие местного полицмейстера в решении дела о разорении мещанином Л. Ландой его дома, нанятого под помещение почтовой станции. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 157. – Спр. 708. – 3 арк.
226. Дело по жалобе мещанки С. Гермуновой на неправильное понуждение ее мужа к платежу купцу Лапину денег по подложным векселям. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 157. – Спр. 973. – 23 арк.
227. Дело о рассмотрении прошений малолетних детей киевского мещанина Шалковского и их опекуна купца Балабухи о возвращении детям Шалковского проданного с публичного торга за долги отца дома. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 158. – Спр. 518. – 47 арк.
228. Дело по жалобе мещанина Н. Ноздрина на купца Н. Бернера за неправильное удержание имущества просителя. – 1848 р. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 159. – Спр. 634. – 12 арк.
229. Дело по жалобе мещанина Г. Амеличева на неправильное проведение чиновником особых поручений Бонковским следствия по его жалобам на квартального надзирателя Ясинского и купца Калашникова за выселение из квартиры. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 160. – Спр. 191. – 32 арк.
230. Дело по прошению вдовы мещанки С. Гусьевой о содействии к обеспечению захваченного ее отчимом купцом Чарковским принадлежащего ей после смерти родителей наследства. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 160. – Спр. 210. – 65 арк.
231. Дело по прошению мещанина Я. Герцберга о скорейшем взыскании с купца Чернышева 292 руб. 90 коп. за

- разорение им принадлежащего просителю байдака. – 1849 – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 160. – Спр. 276. – 14 арк.
232. Прошение мещанина М.Куна от 2 июля 1849 г. о приостановлении продажи его дома на пополнение числящегося на нем провиантского взыскания и о долге его купцу Каминскому. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 160. – Спр. 418. – 1 арк.
233. Справа по скарзі махновських євреїв Ш. Дубицкого і С. Ревича на власника м. Махновки за побудову крамниць по сусідству з їм належними. – 1852 – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 163. – Спр. 451. – 34 арк.
234. Справа по скарзі дружини купця 2 гільдії Є.Ревич на бердичівського купця Биска за оренду в м. Києві крамниці, яка перебувала в оренді у її сина з метою перешкодити йому в торгівлі на Хрещенській ярмарці. – 1853 – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 165. – Спр. 38. – 46 арк.
235. Дело по жалобе одесского мещанина Ф.Красильникова на киевского купца Гомершиндта за невыплату следующих за работу денег. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 165. – Спр. 395. – 36 арк.
236. Дело по жалобе киевской мещанки Т.Малецкой на приказчика купца Скворцова Митрофанова за нанесение обиды. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 165. – Спр. 396. – 48 арк.
237. Дело по жалобе киевского мещанина Осадчего о захвате купеческим сыном Ладензаном и поверенным его Присманом принадлежащего ему хлеба. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 168. – Спр. 218. – 34 арк.
238. Дело по жалобе мещанина П.Кушнирова на купца А.Фомина за незаконную продажу принадлежащего ему имущества. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 169. – Спр. 122. – 16 арк.
239. Дело по жалобе жены киевского мещанина М.Решетниковой на Киевскую полицию за неправильный арест ее мужа по делу его с купеческим сыном З.Сатановским о денежной претензии. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 171. – Спр. 79. – 18 арк.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

240. Дело по жалобе мещанина И. Янковского, содержащегося под арестом на купца Петрикеева за удержание у него паспорта, денег и вещей. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 171. – Спр. 366. – 34 арк.
241. Дело по докладной записке киевской мещанки М.Дейнековой о неправильном захвате У.Дейнековой рундука и лавки, принадлежащих просительнице и ее детям. – 1859. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 172. – Спр. 638. – 43 арк.
242. Справа по пропозиції Начальникам губерній про спостереження, щоб селянам замість грошей за згінні дні не видавались записки для отримання плати з сільської корчми. – 1853 – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 457. – Спр. 58а. – 6 арк.
243. Розпорядча частина. Накази Миколи I за 1849 р. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 770. – Спр. 72. – 284 арк.
244. Дело об агенте Польского банка надворного советника Добровольского. 1838. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 788а. – Спр. 19. – 513 арк.
245. Об учреждении в Киеве конторы Коммерческого банка. – 1838. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 788а. – Спр. 163. – 381 арк.
246. По просьбе помещика Каневского уезда отставного полковника Понятовского Августа о выдаче принадлежащим к имению его лицам подорожных, по одним его засвидетельствованиям. – 1856. – ЦДІАК. – Ф.442. – Оп. 806. – Спр. 63. – 4 арк.
247. О принадлежности имения Мазараки И.Л. в с.Хажин Махновского уезда Киевской губернии из «Адрес-календаря помещиков Киевской губернии», составленного титулярным советником Тамочкиным Д.В. 26 ноября 1859. – ЦДІАК. – Ф.486 Киевская палата гражданского суда. – Оп. 3/1865 р. – Спр. 335. – 69 арк.
248. Справа про випадки по Київській і Мінській губерніях. Рапорти і відомості. – 1800 р. – ЦДІАК. – Ф.533 Київський військовий губернатор. – Оп. 1. – Спр. 15а. – 8 арк.

Список джерел

---

249. Справа про випадки по Київській і Мінській губерніях. Рапорти і відомості. – 1803 р. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 104. – 20 арк.
250. Дело о взыскании денег по векселям с мещанина Радзилинского в пользу уманского купца Масловского. – 1803. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 227. – 58 арк.
251. Справа по рапорту шефа Білоруського гусарського полку генерал-майора Голенищева-Кутузова про неправильний поступок Звенигородського городничого Пояркова, який взяв у солдатської дружини горячого вина. – 1803 – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 301. – 13 арк.
252. Переписка с киевским магистратом об отобрании векселей у мещанки Турской для уплаты ее долга купцу Бессмертному. – 1804. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 617. – 9 арк.
253. Справа за скаргою уманського купця Зельмановича на те, що тамошній городничий не дозволяє йому торгувати. – 22 вересня 1804 р. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 664. – 3 арк.
254. Справа за скаргою міщанина Калішера Л. про заборону йому продавати напої квартальним Гуменковим. – 1805 – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 920. – 3 арк.
255. Сведения о состоянии Киевской губернии поданные при вступлении в должность Киевского военного губернатора Голенищева-Кутузова. 1806. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 1075. – 105 арк.
256. Відомості по Київській і Мінській губерніях. – 1806 р. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 1103. – 119 арк.
257. Укази Сенату. – 1810 – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 1123. – 138 арк.
258. Дело об откомандировании советника губернского правления Кириченко, для произведения разных следствий в поветы Васильковский, Богуславский и Черкасский и о возвращении из командировки. – 1811 – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1. – Спр. 1259. – 18 арк.
259. Указ Павла I от 15 апреля 1798 г. О проведении люстрации казенных имений «в областях от Польши

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

- приобретенных». – 1798. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1а. – Спр. 4. – 87 арк.
260. О рапортах городничих, о благостоянии городов и поветов Киевской губернии. – 1798. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1а. – Спр. 51. – 200 арк.
261. Отношение генерал-прокурора Лопухина от 16 декабря 1799 г. О скорейшей выплате денег должниками бывших банковых домов Тенера, Шульца, Кабрита, Прота Потоцького, Гайслера и Лишкевича. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 1а. – Спр. 69. – 18 арк.
262. Дело по прошению дворянки Козеловой Р. о взыскании с помещиков Липовецкого уезда Киевской губернии Крушевой А. и Сиротко С. долга. – 1827 – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 2. – Спр. – 2. 25 арк.
263. Ведомости, рапорты и др. материалы о состоянии г. Чигирина и Чигиринского повета Киевской губернии. – 1827. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 2. – Спр. 215. – 76 арк.
264. Указы Сената (копии); сметы и раскладки земских повинностей по Киевской губернии (1830–1831 гг.); ведомости: об убытках, понесенным от наводнений и разлива рек в Киевской губернии весной 1829 г., о количестве больных, находящихся в госпиталях г. Киева; о дислокации войск в Киевской и Волынской губерниях; о количестве арестованных, содержащихся в Киевской тюрьме; о самоубийствах, скоропостижно умерших, пожарах, эпизоотии и др. происшестввиях в Киевской губернии, о лицах, принадлежавших к польским тайным обществам; эпидемии чумы в Молдавии и Валахии и документы по др. вопросам). – Т. 2. 10 декабря 1829. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 2. – Спр. 500 (475). – 98 арк.
265. Рапорты Николаю I, министру финансов, министру внутренних дел и др.; материалы о состоянии Киевской губернии (1830–1831 рр.). – 10 июля 1830 г. – 27 октября 1831. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 2. – Спр. 606 (558). – 146 арк.
266. Справа по скарзі прядильного майстра німця Мейера на директора Хабенської суконної фабрики в

- Радомишльському повіті Київської губернії за неправильний розрахунок при звільненні з фабрики. – 1830 – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 2. – Спр. 685. – 18 арк.
267. Статистические сведения о населении, количестве земли и скота по Уманскому и Звенигородскому поветам за 1829. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 2. – Спр. 1200. – 9 арк.
268. Дело по жалобе васильковских мещан на неправильное взыскание с них местным откупщиком купцом Лохвицким головного дохода. – 1827. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 3. – Спр. 18. – 16 арк.
269. По рапорту Губернских секретарей Лейковских о понуждении некоторых контрагентов к доставке провианта. 1830 – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 3. – Спр. 629. – 23 арк.
270. Дело по отношению графа Воронцова о взыскании с помещика Стояновского денег. 12 августа 1830. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 3. – Спр. 670. – 6 арк.
271. Дело о перекупке подвозимых в Киев хлеба и продуктов 13 генваря 1831. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 3. – Спр. 841. – 41 арк.
272. Дело по жалобе еврея Майданецкого на графа Бержинского за неустойку по контракту. 20 мая 1831. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 3. – Спр. 956. – 5 арк.
273. Дело по прошению помещика Головинского поверенного дворянина Струменского о неуплате комиссионером Киселем по контракту за муку денег. – 8 арк. – 1831 р. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 3. – Спр. 1070. – 28 арк.
274. О проданном хлебе помещиком Мазаракием. – 1831. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 4. – Спр. 134. – 4 арк.
275. Дело по рапорту Комисии Киевского Коммисариатского депо о неоказавшейся у казначея 7-го класса Наумова 10 тис. руб. казенной суммы. 1827. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 5. – Спр. 46. – 32 арк.
276. Дело о рассмотрении жалобы уманского купца Штильмана на несправедливые и противоречащие одно

- другому определения Главного суда на действия Звенигородского магистрата, разбирающего претензии купца Ройтенберга. 1828. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 5. – Спр. 1360. – 27 арк.
277. По отношению управляющего Министерством юстиции о высылке купцом Коноплиным в С.-Петербург по его делу 5 тыс. рублей. – 1830 – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 5. – Спр. 1608. 39 арк.
278. Дело о рассмотрении жалобы купца Меерзона на подсудка Махновского поветового суда Гржимовского и писаря Меленевського за медленное решение вопроса о взыскании с помещицы с. Жежелева Святловской денег за убытки, понесенные из-за нарушения контракта на продажу водки и пшеницы. 4 декабря 1830 г. – 9 октября 1831. – ЦДІАК. Ф. 533. – Оп. 5. – Спр. 1680. – 14 арк.
279. Дело по прошению графа Палена о неустойке помещиком Копчинским на контракте, заключенном им с одесским 1-й Гильдии купцом Мавро на поставку пшеницы. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 5. – Спр. 1786. – 12 арк.
280. Дело по прошению мещанина Утынченко о неуплате ему мещанином Тарасовым за купленную пшеницу денег, равно о том чтобы претензию сию обезпечить на имуществе Тарасова. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 5. – Спр. 1876. – 10 арк.
281. Справа по відношенню Міністра внутрішніх справ про звільнення поміщика Київської губернії Вацлава Ганського від податку, який вимагає Бердичівська квартирна комісія з утримуваної ним в м. Бердичеві крамниці для торгівлі сукном. 1838 р. – ЦДІАК. – Ф.533. – Оп. 71. – Спр. 28. – 30 арк.
282. – ЦДІАК. – Ф.707. Попечитель Київського навчального округу. – Оп. 15. – Спр. 3. Циркуляри Київського генерал-губернатора. – 1849 – 180+2+188 арк.
283. О сборе комиссией сведений о добывании железной руды в губерниях Киевского учебного округа. 13.10.-2.12.1852.– ЦДІАК. – Ф.884. Комиссия по описанию

- губерний Киевского учебного округа. – Оп. 1. – Спр. 14. 28 арк.
284. Устави про продаж гарячих напоїв. – 1842 р – ЦДІАК. – Ф.2219. Михайловські. – Оп. 1. – Спр. 160. – 12 арк.
285. Алексєнко Г. Димер: де мир та залізо кували. –/ Г. Алексєнко. – Вінниця : Сергійчук М.І., 2016. Ч.1. – 184 с.
286. Андриевский А.А. Несколько данных о великороссийском купечестве в Киеве в прошлом столетии и об отношении к нему местного магистрата / А.А. Андриевский // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – 1892. – Кн.6. – С. 164–178.
287. Аскольдова могила: українське християнство крізь віки. / Упорядники о. Ігор Онишкевич, Наталія Пуряєва. – Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2015. – 336 с.
288. Барабой А.З. Правобережная Украина в предреформенный период (Очерки социально-экономического развития, крестьянского и разночинного движения) : автореф. дис. на соиск. науч. ст. докт. ист. н. – Київ, 1965. – 48 с.
289. Бачинська О.А., Вегерчук С.М., Самойлов Ф.О. Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. – 1914 р.). Історико-краєзнавчий нарис / О.А.Бачинська, С.М. Вегерчук, Ф.О. Самойлов. – Одеса: Астропринт, 2013. – 504 с.
290. Безобразов В. Биржевые операции / В. Безобразов. – М.: Типография т. Волкова и комп., 1856. – 80 с.
291. З давніх давен і до сьогодні / Безпечний М.Г., Хільчевський В.К., Лупеха Л.М. [та ін.]. – Київ : Діа, 2009. – 108 с.
292. Белова Ю. О пьянстве и трезвости в социально-философских воззрениях представителей идейных течений периода первого трезвенного движения в России / Режим доступа : <http://partia-tr.ru/2013/09/o-pryanstve-i-trezvosti-v-sotsialno-filosofskih-vozzreniyah-predstaviteley-ideynyih-techeniy-perioda-pervogo-trezvennogo-dvizheniya-v-rossii.html>

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

293. Берлинский М. Краткое описание г. Киева / М. Берлинский. – Київ : Час, 1991. – 204 с.
294. Бикерман И.М. Роль евреев в русской хлебной торговле / И.М. Бикерман. – СПб. : Типография Л.Я.Гинзбурга, 1912. – 56 с.
295. Болдырев Ю. Похищение Евразии. Секреты экономической отсталости / Ю. Болдырев. – М. : Эксмо, 2004. – 448 с.
296. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси і матеріали / І.М. Бровер. – Одеса : Пролетар, 1931. – Т.1.– 175 с.
297. Буравченко Р.В. Історичні умови становлення та розвиток цукрової промисловості в Україні (XIX – початок ХХ ст.). Дис. канд. істор. наук. Спец. 07.00.01 «Історія України». – Черкаси, 2005. – 200 с.
298. Бушин М.І., Місто Умань: історичні портрети, події, факти / М.І. Бушин, О.І. Гуржій, А.І. Палій. – Черкаси : ЦНТЕІ, 2010. – 262 с.
299. Ведомости о мануфактурах за 1813–1814 годы. – СПб., 1816. – 115 с.
300. Венгерська В.О. Формування кредитно-банківської системи на Правобережній Україні (кінець XVIII – початок ХХ ст.) / В.О. Венгерська. – Київ, 1997. – 43 с.
301. Витчевский В. Торговая, таможенная и промышленная политика России со времен Петра Великого до наших дней / В. Витчевский. – СПб., 1909. – 362 с.
302. Воблий К.Г. Нариси з історії російсько-української цукро-бурякової промисловості. Перед розкріпаченням селян 1861 р. / К.Г. Воблий. – Київ : З друкарні Української академії наук, 1928. – Т.1. – Вип.І. – 245 с.
303. Воейков Д., Загоскин В. Киевская губерния. Статистические сведения о распределении землевладения, о ценности имений и о крестьянском деле / Д. Воейков, В. Загоскин. – С.-П : Типография В. Безобразова, 1867. – 143 с.

304. Гаврилюк О. М. За волю України! Лисянщина під час національно-визвольних змагань в 1917–1920-х роках у контексті загальноукраїнських подій / О. М. Гаврилюк. – Вишгород : ПП Сергійчук М.І., 2015. – 440 с.
305. Гедройц Ц.А. О причинах понижения цен на хлеб и все сырые продукты / Ц.А. Гедройц. – Вильна : Типография А.Г. Сыркина, 1894. – 23 с.
306. Герман К. Статистическое исследование относительно Российской империи. / К. Герман – СПб., 1819. – Ч.1. – 110 с.
307. Гладиш Л. А. Радомишль: ключі від міста. Нариси про історію міста / Л.А. Гладиш. – Житомир : Полісся, 2007. – 272 с.
308. Гончарук Т. Г. Торгівля України першої половини ХІХ ст. Історія вивчення. автореф. дис. ... канд. іст. наук. : спец. 07.00.01. «Історія України». / Т. Г. Гончарук. – Одеса, 1998. – 16 с.
309. Гордуновський О. М. Гуртова торгівля у південних портах як каталізатор зернового бізнесу в регіонах України в другій половині ХІХ ст. / О. М. Гордуновський // Фінансовий простір. – 2011. – №4 (4). – С. 79–89.
310. Гордуновський О., Гуржій О., Реєнт О. Торгівля в Південній Україні: організація товарообігу та людський потенціал (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) / О. Гордуновський, О. Гуржій, О. Реєнт. – Київ : ІіУ НАНУ, 2017. – 155 с.
311. Гордуновський О.М., Гуржій О.І., Реєнт О.П. Український хліб і його реалізація в ХVІІІ – на початку ХХ ст. (Нариси з історії та економіки) / О.М. Гордуновський, О.І. Гуржій, О.П. Реєнт. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2013. – 224 с.
312. Горкіна Л.П. Нариси з історії політичної економії в Україні. Остання третина ХІХ – перша третина ХХ ст. Іван Вернадський, Микола Бунге, Микола Зібер, Афіноген Антонович, Михайло Туган-Барановський,

- Євген Слущкий, Костянтин Воблій, Володимир Косинський, Роман Орженцький, Петро Лященко / Л.П. Горкіна. – Київ : Наукова думка, 1994. – 243 с.
313. Государственная внешняя торговля в разных ее видах. – СПб., 1826–1861. – 116 с.
314. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України / І.О. Гуржій. – Київ : Держполітвидав УРСР, 1958. – 180 с.
315. Гуржій І., Гуржій О. Купецтво Києва та Київщини XVII – XIX ст. / І. Гуржій, О. Гуржій. – Київ, 2013. – 284 с.
316. Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії кінця XVIII – першої половини XIX ст. / І.О. Гуржій // Український історичний журнал. – 1960. – №5.
317. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII ст. до 1861 року) / І.О. Гуржій. – Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1962. – 207 с.
318. Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини XIX ст. / І.О. Гуржій. – Київ, 1954. – 551 с.
319. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст. / І.О. Гуржій. – Київ : Наукова думка, 1968. – 191 с.
320. Грушевський М. Наша західня орієнтація / М.Грушевський // На порозі Нової України. Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк – Львів – Київ – Торонто – Мюнхен, 1992. – С.14–17.
321. Дегоев В.В. Внешняя политика России и международные системы: 1700–1918 / В.В. Дегоев. – М. : РОССПЭН, 2004. – 496 с.
322. Дегтярьов С. І. Цивільне чиновництво України у кінці XVIII – першій половині XIX ст. / С. І. Дегтярьов. – Суми : Папірус, 2014. – 472 с.
323. Деревянкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. / Т.І. Деревянкін. – Київ : Вид-во Акад. наук Української РСР, 1960. – 127 с.
324. Довжук І.В. Соціально-економічні зміни в Наддніпрянській Україні у середині XIX ст. / І.В.

- Довжук // Проблеми історії України XIX – початку XX ст.– Київ, 2015. – Вип.24. – С. 24–37.
325. Дорошенко А., Дорошенко В. Таганчанський лексикон / А. Дорошенко, В. Дорошенко. – Миронівка : Склянка часу, 2016. – 200 с.
326. Дорошенко Д.І. Нарис історії України / Д.І. Дорошенко. – Львів : Світ, 1991. – 573 с.
327. Доценко В.О. Соціально-економічне становище єврейської громади українських земель Російської імперії у XIX столітті // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип.43. – С. 95–99.
328. Дружинин Н.М. Государственные крестьяне и реформа П.Д. Киселева / Н.М. Дружинин. – М.-Л. : Изд-во АН СССР, 1946. – Т.1. – 635 с.
329. Егунов А.Н. О ценах на хлеб в России и их значение в сфере отечественной промышленности / А.Н. Егунов. – М. : Университетская Типография, 1855. – 80 с.
330. Еремеев С.Т. Питейный вопрос / С.Т. Еремеев. – Киев: Типография С.Т. Еремеева, 1874. – III с. + 107 с.
331. Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в 2 т. / Голова ред. ради В.М. Литвин. – Т.1. – Київ: Ніка-центр, 2011. – 696 с.
332. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–1862 гг.– СПб., 1863. – Ч.1. різна пагінація.
333. Жиленкова І. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті – 1914 р.) / І.Жиленкова. – Київ, 2016. – 668 с.
334. Закревский Н. Летопись и описание города Киева. – Часть 1. Летопись / Н. Закревский. – М. : Университетская Типография, 1858. – 266+11 с.
335. Закревский Н. Описание города Киева. Вновь обработанное и значительно умноженное издание с приложением рисунков и чертежей. – Часть 1.

- Летопись / Н. Закревский. – М. : Типография В.Грачева, 1868. – 455 с.
336. Закревский Н. Описание Киева. – Т.2. / Н. Закревский. – М. : Типография В.Грачева, 1868. – 456–950 с.
337. Змерзлый Б.В. Правовое регулирование торгового судоходства в Черноморско-Азовском регионе в конце XVIII – начале XX в. / Б.В. Змерзлый. – Симферополь : Феникс, 2014. – 512 с.
338. Зябловский Э. Русская статистика: В 2 ч. – Ч.1. / Э. Зябловский. – СПб. : Типография Медицинского департамента Министерства внутренних дел, 1832. – 202 с.
339. Іващенко О.М. Житомирська земля за часів Київської Русі / О.М. Іващенко // Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 1998. – №1. – С. 91–96.
340. Иконников В.С. Киев в 1654–1855 гг. / В.С. Иконников. – Київ, 1904. – 355 с.
341. Історія робітничого класу Української РСР. / Ред. колегія: І.О. Гуржій (відповідальний редактор), та ін. – Київ : Наукова думка, 1967. Т.2. – 507 с.
342. История Киева : в 3 т. / Гл. ред. Ю.Кондуфор. – Київ : Наукова думка, 1983. – Т.2. – 483 с.
343. Історія України – нове бачення: у 2 т. / Гуржій О.І. [та ін.] / Під ред. В. Смолія. – Київ, 1995. – Т.1. – 350 с.
344. История Украинской ССР : в 10 т. / Под ред. Н.Н.Лещенко.– Київ : Наукова думка, 1983. – Т.4. – 694 с.
345. Итоги торговли и промышленности России в царствование императора Николая I 1825–1855 гг. / Составил С. Гулишамбаров. – СПб. : Типография В. Киршбаума, 1896. – 74 с.
346. Казьмирчук Г., Соловйова Т. Основні напрямки розвитку сільського господарства Правобережної України першої чверті XIX ст. / Г. Казьмирчук, Т. Соловйова. – Київ : Центр міжнародної освіти, 1997. – 28 с.

-
-
347. Казьмирчук Г.Д., Соловійова Т.М. Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття / Г.Д. Казьмирчук, Т.М. Соловійова. – Київ : Міжнародна фінансова агенція, 1998. – 174 с.
348. Казьмирчук М. Соціально-економічний розвиток Київської губернії (1861–1917 рр.) / М. Казьмирчук. – Київ : Логос, 2011. – 398 с.
349. Каменский А.В. Очерки местечек в губерниях Киевской и Подольской / А.В. Каменский // Подольские губернские ведомости. – 1845. – №32. – С. 154–156.
350. Канарский Н.Я., Эфрос Б.Э., Будников В.И. Русские люди в развитии текстильной науки / Н.Я. Канарский, Б.Э. Эфрос, В.И. Будников. – М. : Гизлегпром, 1950. – 163 с.
351. Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле / И. Канделаки. – СПб. : Типография ред. период. изд. м-ва ф-в., 1914. – 60 с.
352. Капрельянц А. Конной дорогой Бабеля / А. Капрельянц. – Київ : Лис, 2017. – 223 с.
353. Кауфман Илл. Обзор проектов, вышедших в 1861–78 годах по вопросу о преобразовании кредитной денежной системы России / Илл. Кауфман. – СПб., 1878. – 78 с.
354. Киттары М.Я. Публичный курс товароведения / М.Я. Киттары. – СПб., 1860. – Вып. 1. – Лекция 1. – С. 1–34.
355. Ковалинський В. В. Київські мініатюри / В. Ковалинський. – Кн. 5. – Київ : Купола, 2015. – 295 с.
356. Конопка Н. Микола Григорович Репнін: дипломат, політик, урядовець / Н. Конопка. – Острог – Нью-Йорк, 2016. – 216 с.
357. Корчак А.А., Корчак В.А. Самоорганизация тотальной власти / А.А. Корчак, В.А. Корчак. – Франкфурт-на-Майне : Литературный европеец, 2016. – 336 с.
358. Косич А.И. Город Бердичев и Бердичевский уезд. (По поводу Бердичевской сельско-хозяйственной и промышленной выставки 15 августа 1901 г.). Статистический

- очерк в сельско-хозяйственном, бытовом и др. Отношениях / А.И. Косич. – Київ : Лито-типография Товарищества И.Н. Кушнерев и к., 1901. – 43 с.
359. Котельников К. Справочная книга к торговым постановлениям с хронолитографированными картами Европейской и Азиатской России / К. Котельников. – СПб. : Издание картографического заведения А.Ильина, 1877. – 351 с.
360. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму / М.Ф. Котляр. – Київ : Наук. думка, 1971. – 175 с.
361. Краткий очерк 50-летия акцизной системы взимания налога с крепких напитков и 50-летия деятельности учреждений, заведывающих неокладными сборами. 1863–1913. – С.-Пб. : Типография В.Ф. Киршбаума, 1913. – 290 с. + приложения.
362. Крижановский К.П. Диагноз – империя / К.П. Крижановский. – Київ, 2014. – 735 с.
363. Крижановська О.О. Місто в житті, долі та мистецькій спадщині кріпацьких інтелігентів України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / О. Крижановська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Київ, 2015. – Вип. 24. – С.145–160.
364. Кругляк Б.А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. : дис. ... д-ра іст. наук / АН України. Ін-т історії України / Б.А. Кругляк. – Київ, 1993. – 395 с.
365. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки XIX ст. – 1914 р.) / Б.А. Кругляк // Український історичний журнал. – 1994. – №6. – С. 72–81.
366. Кулишер И.М. Очерки истории русской торговли / И.М. Кулишер. – Л., 1923. – 317 с.
367. Кушнір Л. Село Капустяни в історії Брацлавщини: від першої писемної згадки – до початку 1920-х рр. (історія села і краю в документах, історичних дослідженнях,

- народних переказах та спогадах сучасників) / Л. Кушнір. – Полтава : Техсервіс, 2014. – 106 с.
368. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.) / Відп. ред. В.Г. Сарбей – Київ : Інститут історії України, 1999. – 282 с.
369. Економічна історія України [Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Матейко Р.М., Матисякевич З.М.] – Київ : Юридична книга, 2004. – 456 с.
370. Лановик Б.Д., Економічна історія України і світу / Б.Д. Лановик, З.М. Матисякевич, Р.М. Матейко. – Київ : Вікар, 2006. – 495 с.
371. Левицкий А. Правила о торговле крепкими напитками / А. Левицкий. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1892. – 251 с.
372. Листування Михайла Грушевського. – Т. 4. : Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори. – Київ – Нью-Йорк : Простір, 2008. – 457 с.
373. Ліщенко А. Г. Хто ми українці?! (в обіймах російського шовінізму) / А. Ліщенко. – Рівне : Волинські обереги, 2016. – 524 с.
374. Лукашевич Ф.А. Очерки промышленности и торговли в России / Ф.А. Лукашевич. – Харьков : Типография М. Зильбергера, 1877. – 146 с.
375. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР. / П.И. Лященко.– Л. : Политиздат, 1947. – Т.1. – 663 с.
376. Мазараки А.А. Торговля: история, цивилизация, мораль. / А.А.Мазараки. – Київ : Книга, 2010. – 624 с.
377. Маркина В А. Магнатское поместье Правобережной Украины второй половины XVIII в. (Социально-экономическое развитие). / В.А. Маркина. – Київ : Издательство Киевского университета, 1961. – 236 с.
378. Матівос Ю. Тарасові шляхи Приінгулля / Ю. Матівос. – Кіровоград : Лисенко В.Ф., 2014. – 185 с.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

379. Матейко К.І. Одяг / К.І.Матейко, О.В.Полянська // Гуцульщина: Історико-етнографічне дослідження. – Київ, 1987. – С. 189–203.
380. Материалы для истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии / Под ред. Н.П.Василенко. – Вып. 3. – Чернигов : Изд. ред. «Земской сборник Черниговской губернии». – 709 с.
381. Материалы для статистики Российской империи. – СПб., 1839. – різна пагінація.
382. Машкін О. Іноземці в соціально-економічному житті України кінця XVIII – першої половини XIX ст. / О. Машкін. – Київ : Інститут історії України, 2008. – 450 с.
383. Мединский В. О русском пьянстве, лени и жестокости / В. О. Мединский. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 528 с.
384. Меїр Н. Євреї в Києві. 1859–1914. – Київ : Дух і Літера, 2016. – 416 с.
385. Мельник Л.Г. Промисловий переворот в Росії і на Україні / Л.Г.Мельник. – Київ, 1969. – 68 с.
386. Миронов Б.Н. Внутренний рынок России во второй половине XVIII – первой половине XIX в. / Б.Н. Миронов. – Л. : Наука, 1981. – 259 с.
387. Миропольский Д.А. Косвенные налоги в России. 1855–1880 гг. / Д.А. Миропольский – СПб. : Типография Ф. Елеонского, 1880. – 103 с.
388. Михайлик А.О., Баженов Л.В. Сільське господарство, промисловість і торгівля Правобережної України в ринкових умовах 1861–1914 рр. / А.О. Михайлик, Л.В. Баженов. – Кам'янець-Подільський, 2016. – 286 с.
389. Михайлик А. Історія економічних відносин Правобережної України в історіографії дореволюційного періоду // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець-Подільський – Київ – Нью-Йорк – Острог, 2006. Т.2. – С. 49–55.

-
-
390. Михальова О., Буднік М. Корогод. Обірвана історія / О. Михальова, М. Буднік. – Київ, 2016. – 228 с.
391. Мошенський С. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. – Л. : Xlibris, 2014. – 455 с.
392. Небольсин Г. Статистическое обозрение внешней торговли России / Г. Небольсин. – СПб., 1850. – Ч.2.
393. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. Ремесло і мануфактура / О. О. Нестеренко. – Київ : Видавництво Академії наук Української РСР, 1959. – Ч.1. – 496 с.
394. Нестеренко О. О. Розвиток промисловості на Україні. / О. О. Нестеренко. – Київ, 1962. – Ч.2. – 194 с.
395. Ніколаєва Т.М. Підприємці в культурно-освітньому просторі України (остання третина ХІХ – початок ХХ ст.): монографія / Т. М. Ніколаєва. – Київ : КНЕУ, 2010. – 208 с.
396. Обзор действий департамента сельского хозяйства с 1844 по 1854 гг. – СПб., 1855.
397. Обзор различных отраслей мануфактурной промышленности России. – СПб., 1867. – Т.3. – 168 с.
398. Огієнко І. Містечко Брусилів та його околиці / І. Огієнко – Київ : Наша культура і наука, 2012. – 335 с.
399. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. – Вип.1. / О. Оглоблін. – Харків ; Київ : Пролетар, 1931. – 175 с.
400. Покровский С.А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России / С.А. Покровский. – М., 1926. – 403 с.
401. Олійник В. Вольному – воля, п'яному – рай / В. Олійник // Дзеркало тижня. – №21. – 14 червня 2013 р.
402. Описи Київського намісництва 70–80 років ХVІІІ ст. / упор. Г.В.Болотова та ін. – Київ : Наукова думка, 1989. – 389 с.
403. Орлик В.М. Податкова політика уряду Російської імперії в кінці ХVІІІ – середині ХІХ ст. автореф. дис. ... докт. істор. наук 07.00.01. «Історія України», 07.00.02. «Всесвітня історія». / В.М. Орлик. – Київ, 2008. – 33 с.

404. Очерк местечек в губерниях Киевской и Подольской // ЖМВД. – 1844. – №12. – С. 470–482.
405. Павличук О. А. Місто над Бугом-рікою / О.А. Павличук. – Вінниця, 2013. – 312 с.
406. Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. / К.А. Пажитнов. – М. : Издательство Академии наук СССР, 1955. – 246 с.
407. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.) / О.А. Парасунько. – Киев : Изд-во Акад. наук УССР, 1963. – 576 с.
408. Парфенов П. Письма о сельском хозяйстве Юго-Западного края / П. Парфенов // Русский вестник.– М., 1873. – Т. 108. – С.142–172.
409. Первых Д.К. «Ты ему сивухи тычешь, а он тебе – рому»: об одной из форм межкультурного диалога периода Крымской войны / Д.К. Первых // Алкоголь в России: материалы IV Междунар. науч.-практич. конф. (Иваново, 25–26 октября 2013 г.). – Иваново : Филиал РГГУ в г. Иваново, 2013. – 272 с.
410. Перерва В.С. Графиня Олександра Василівна Браницька (1754–1838). Найщедріша меценатка української історії, або Як стати незабутньою жінкою / В.С. Перерва. – Біла Церква : Пшонківський О., 2016. – 480 с.
411. Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати / В. С. Перерва. – Біла Церква : Пшонківський О.В., 2010. – 270 с.
412. Петровський-Штерн Й. Право на чарку: корчми, шинкарі й горілчана війна у штетлі (Волинська, Подільська та Київська губернії. 1790–1840) / Й. Петровський-Штерн // *Judaica Ukrainica*. – 2013. – №2. – С. 58–79.
413. Пилипенко О. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.): монографія / О. Пилипенко. – Київ : Академія муніципального упр., РВВ, 2008. – 281 с.

Список джерел

---

414. Подолинський С. Про те, як наша земля стала не наша. – Ч.1. Про хліборобство / С. Подолинський. – Липський, 1877. – 88 с.
415. Пожалова Т.М. Неповторність народного колориту в традиціях вибійки та розпису на тканині у творчому спадку українських майстрів та митців Білоцерківщини (кінець XVIII–початок XXI ст.) / Т.М. Пожалова // Юр'ївський літопис. – 2015. – Вип.15. – С. 35–43.
416. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. – СПб. : В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии. – Т. XXVI. – 875 с. – №19836. – С. 611–612.
417. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. – СПб. : В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии. – СПб., 1830. – Т. XXX. – 1404 с. – №23121. – С. 357–368.
418. Там само. – №23132. – С. 404–415.
419. Там само. – №23679. – С. 988–989.
420. Там само. – №23923. – С. 1223–1227.
421. Полное собрание законов Российской империи. Собрание 1-е. – СПб. : В типографии II Отделения Собственной Его Императорского Величества канцелярии. – СПб., 1830. – Т. XXXI. – 9444 с. – №24343. – С. 346.
422. Там само. – №247000. – С. 778–782.
423. Половников А.П. Торговля в старой России / А.П. Половников. – М. : Госиздат, 1958. – 100 с.
424. Поляков В.Л. Таможенная политика царского правительства и ее влияние на развитие отечественной промышленности в период разложения феодальной системы (конец XVIII – первая четверть XIX в.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В.Л. Поляков. – Л. : Ленинградский ун-т, 1976. – 48 с.
425. Полянський Ф.Я. До питання про посесійні мануфактури на Україні в XVIII ст. / Ф.Я. Полянський // Наукові

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

- записки інститут економіки. – Київ, 1954. – №2. – С. 129–170.
426. Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського хлібного експорту / О. Попов. – Харків : Радянський селянин, 1927. – 253 с.
427. Прыжов И.Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа / И.Г. Прыжов. – Казань : Молодые силы, 1913. – 282 с.
428. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / гол. ред. Р. Стасюк. – Київ : Арій, 2016. – 320 с.
429. Раковский Л.Э. Формирование кадров рабочих свеклосахарной промышленности Правобережной Украины в дореформенное время, их положение и классовая борьба : автореф. дис. ... канд. ист. наук : спец. 07.00.02. «История СССР» / Л.Э. Раковский. – Київ, 1978. – 24 с.
430. Решетченко Д.В. Правобережна Україна в міжнародній торгівлі зерном наприкінці XVIII – початку XIX ст. / Д.В. Решетченко // Український історичний журнал. – 2007. – №4. – С. 69–82.
431. Решетченко Д.В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796–1853 рр.). Рукоп. дис. канд. іст. наук / Д.В. Решетченко. – Київ, 2009. – 210 с.
432. Решетченко Д.В. Хлібна торгівля Правобережної України (1796–1853 рр.) : автореф. ... дис. канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України». / Д.В. Решетченко. – Київ, 2009. – 20 с.
433. Рындзюнский П.Г. Городское гражданство дореформенной России / П.Г. Рындзюнский. – М. : Изд-во АН СССР, 1958. – 559 с.
434. Рожкова Н.А. Экономическое развитие России в первой половине XIX века // История России в XIX в. / Н.А. Рожкова. – СПб., б.д. – 639 с.

-
-
435. Россия и Черноморские проливы (XVIII – XX столетия) / Под ред. Л.Нежинского. – М. : Международные отношения, 1999. – 558 с.
436. Салій О. Богуслав. Історія і сучасність / О. Салій. – Київ : Ярославів Вал, 2010. – 320 с.
437. Сборник статистических сведений о Киевской губернии. Издание Киевского губернского статистического комитета. – Киев : Типография губернского правления, 1864. – 151 с.
438. Сведения о питейных сборах в России. Составлены в Государственной Канцелярии по Отделению Государственной Экономии. – СПб. : Типография II-го Отделения Собственной Е.И.В.Кацелярии, 1860. – Ч.4. – 476 с.
439. Святненко В. Старожитності Здвижень-краю / В. Святненко. – Київ : Віпол, 2016. – 452 с.
440. Семенов А. Изучение исторических сведений о российской внешней торговле и промышленности (с половины XVII ст. по 1858 г.) / А. Семенов. – СПб., 1859. – Ч. 2. – 376 с.
441. Семида Т.М. Розвиток торгівлі на Правобережній Київщині наприкінці XVIII – в середині XIX ст. // Юр'ївський літопис / Т.М. Семида. – 2010. – №9. – С. 17–24.
442. Сергієнко Ю.Г. Формування торгово-промислової та сільськогосподарської буржуазії в Україні у другій половині XIX ст.: регіональний аспект / Ю.Г. Сергієнко // Український селянин. – 2003. – №7. – С. 85–87.
443. Середенко М.М. Початковий період у розвитку заводської металургії на Україні / М.М.Середенко // Наукові записки Інституту економіки АН УРСР. – 1954. – №2. – С. 110–128.
444. Сікора Б. Російська економічна експансія в Україні / Б. Сікора. – Київ : Економіка і право, 2003. – 500 с.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

445. Скальковский А. Торговое значение Одессы / А. Скальковский // Экономический указатель. – СПб., 1857. – №13. – С. 305–316.
446. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся / Собрал Л. Похилевич. – Біла Церква : Пшонківський О. В., 2005. – 657 с.
447. Скребицкий А. Крестьянское дело в царствование Александра II. / А. Скребицкий. – Бонн-на-Рейне, 1862. – Т.2. – Ч.1. – 204 с.
448. Скрипник А.Ю. Київська губернія як стратегічний район перебування російської армії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – 2013. – Вип. 22. – С. 203–216.
449. Скрипник А.Ю. Російський військовий чинник у суспільно-політичному та економічному розвитку Правобережної України (1792–1865 рр.). – Кам'янець-Подільський : ФОП Зволейко Д.Г., 2016. – 612 с.
450. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX століття. / М.Є. Слабченко. – Харків : ДВУ, 1925. – Т.1. – 318 с.
451. Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до Мировой войны. – Ч.1. Хозяйство Гетманщины в XVII – XVIII ст. – Т.2. Судьбы фабрик и промышленности / М.Є. Слабченко. – Одесса, 1932. – 189 с.
452. Смірнов М. А. Браїлів: погляд крізь століття. / М.А. Смірнов. – Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2016. – 460 с.
453. Соловійова Т.М. Розвиток промислового виробництва Правобережної України в першій чверті XIX століття. – Київ : Міжнародна фінансова агенція, 1997. – 49 с.
454. Соціально-економічні трансформації в Україні та Білорусі в XVI–XVIII ст.: фактор реформ. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. – 232 с.

-
-
455. Будівельна історія Білої Церкви XI–XXI століття. Т.1. Від середньовічного граду до сучасного міста. / Стародуб О., Чернецький Є., Бондар А., Ярмола О. – Біла Церква : Пшонківський О.В., 2017. – 346 с.
456. Статистический временник Российской империи. – 1866. Серия 1. – 156 с.
457. Статистическое описание Киевской губернии, изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. Ч.1. – СПб. : Изд. И. Фундуклей, 1852. – 527 с.
458. Статистическое описание Киевской губернии / Изданное тайным советником, сенатором Иваном Фундуклеем. – Ч.III. – СПб. : Типография Министерства внутренних дел, 1852. – 575 с.
459. Статистические труды Ивана Федоровича Штукенберга. – Т.2. Описание 21 губернии, Закавказского края, Великого княжества Финляндского, Царства Польского и Сибири, с дополнением к предыдущим статьям и смесь. – СПб. : И.И. Глазунов и комп., 1860. – різна пагінація.
460. Сташевський Е.Д. Сільськогосподарський ринок Правобережної України за передреформеної доби / Е.Д. Сташевський. – Харків, 1928. – 172 с.
461. Столпянский Н. Девять губерний Западно-русского края. В топографическом, геогностическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях / Н. Столпянский. – СПб : Гогенфельден и К., 1866. – 200 с. + карт.
462. Струмилин С.Г. Очерки советской экономики / С.Г. Струмилин. – М., 1930. – 154 с.
463. Супрун Н.П., Історія текстилю / Н.П. Супрун, М.В. Колосніченко, Л.В. Орленко. – Київ : КНУТД, 2006. – 116 с.
464. Сушинский Б. Балта: взгляд из глубины веков / Б. Сушинский. – Одесса : Астропринт, 2015. – 360 с.
465. Текстильное дело в России. Настольная справочная книга. – Одесса : Порядок, 1910/1911. – ЛП+499+12+XX с.

466. Тельвак В., Тельвак В. Проблема «Росія та Європа» в історіософському дискурсі та історіографічній практиці Михайла Грушевського / В. Тельвак, В. Тельвак // Східноєвропейський історичний вісник. – Вип.1. – Дрогобич, 2016. – С. 21–33.
467. Теплицький П. Розклад і криза кріпосного господарства на Україні / П.Теплицький. // Наукові записки Інституту економіки АН УРСР. – 1954. – №2. – С. 171–221.
468. Терский Н.С. Питейные сборы и акцизная система в России. Исторический очерк и настоящее положение. Опыт сравнительного исследования главнейших результатов акцизной системы и ее значения для государства, казны и населения / Н.С. Терский. – СПб. : Типография В. Киришбаума, 1890. – 252 с.
469. Тищенко М. Боротьба кийвських козаків з магістратом за право шинкувати горілкою / М. Тищенко // Праці Комісії для виучування історії західно-руського та українського права УАН. – 1926. – Вип. 2. – С. 198–216.
470. Томпстон С. Р. Российская внешняя торговля XIX – начала XX века. Организация и финансирование / С.Р. Томпстон. – М. : РОССПЭН, 2008. – 471 с.
471. Труды Императорского Вольно-Экономического Общества. – 1887. – №4.
472. Труды комиссии для описания губерний Киевского учебного округа. – Т. 3. – Вып.4. – Київ, 1855.
473. Тютюнник Ю.Г. Цукроварні України. Індустріальна спадщина і ландшафт / Ю.Г. Тютюнник. – Київ : АБС Прес, 2016. – 330 с.
474. Фёдоров В. Киевские мещане. Кто? Когда? Где? / В. Фёдоров. – Київ : Друкарский двор Олега Федорова, 2017. – 1012 с.
475. Федоров М.П. Хлебная торговля в главнейших русских портах и Кенигсберге / М.П. Федоров. – М., 1888. – 128 с.
476. Філінюк А.Г. Особливості розвитку культури міст і містечок Правобережної України наприкінці XVIII – в першій третині XIX ст. / А.Г.Філінюк. // Освіта, наука і

- культура на Поділлі. Зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т.7. – С. 234–255.
477. Филипов Ю.Д. Банки. Очерк теории, политики и истории банкового дела / Ю.Д. Филипов. – СПб., 1904. – 78 с.
478. Филипов Ю.Д. Биржа. Ее история, современная организация и функции / Ю.Д. Филипов. – СПб., 1912. – 202 с.
479. Фицик І.Д. Економічні орієнтири правобережної шляхти в умовах розвитку ринкових відносин (40–80-ті рр. ХІХ ст.) / І.Д.Фицик // Наукові записки історичного факультету Запорізького національного університету. – 2015. – Вип. 44. – С. 80–86.
480. Філінюк А. Г. Правобережна Україна наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації : [монографія] / А. Г. Філінюк. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010. – 727 с.
481. Філінюк А. Г. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець ХVІІІ – 50-ті роки ХІХ століття) : [монографія] / А.Г. Філінюк, Т.В. Ігнат'єва. – Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський держ. пед. ін-т ім. В.П. Затонського, 2006. – 316 с.
482. Хмельницька Л. Структурно-семантичний аналіз жіночого головного убору в традиційному національному костюмі / Л. Хмельницька // Східноєвропейський історичний вісник. – Дрогобич, 2016. – Вип.1. – С. 79–85.
483. Хрестоматія з історії Української РСР. – Т.1. / [за ред. І.О.Гуржія.] – Київ, 1959. – 747 с.
484. Хромов П.А. Экономическое развитие России в ХІХ – ХХ веках. 1800–1917 гг. / П.А. Хромов. – М. : Государственное издательство политической литературы, 1950. – 551 с.

**Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)**

---

485. Цубенко В. Л. Документи з історії військових поселень в Україні / В.Л. Цубенко. – Харків : САГА, 2010. – 376 с.
486. Чекотовський Е.В. Історія статистичної науки / Е.В. Чекотовський. – Київ : Знання, 2015. – 574 с.
487. Черепанов А. І. Київська губернія в першій половині XIX ст.: історико-правові, соціокультурні виміри : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / А.І. Черепанов. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – 25 с.
488. Чернецький Є. А. Історія Білої Церкви: події, постаті, життя / Є. Чернецький. – Біла Церква : Пшонківський О., 2012. – 445 с.
489. Чернецький Є. Рокитнянська волость (XVI–XVIII ст.) / Є. Чернецький. – Біла Церква : Пшонківський О., 2016. – 154 с.
490. Черныш И.Г. Хлебная торговля в Киевской губернии / И.Г. Черныш. – Київ : Типо-литография насл. К.Ш. Круглянского, 1914. – 284 с.
491. Чопівський І. Цукрова промисловість на Україні. – Київ, 1918. – 35 с.
492. Шахрай Т. О. Господарська, громадсько-політична та культурна діяльність дворян і поміщиків Волині наприкінці XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : спец. 07.00.01 / Т.О. Шахрай. – Черкаси, 2009. – 20 с.
493. Шандра В. С. Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал / В. С. Шандра. – Київ : б.в., 1999. – 142 с.
494. Шандра В. С. Міщанські органи станового самоврядування в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.) : монографія / В. Шандра [наук. ред. О. Реєнт]. – Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. – 339 с.

Список джерел

---

495. Шандра В.С. Совісні суди в Україні (остання чверть XVIII – середина XIX ст.) / В. Шандра. – Київ : б.в., 2011. – 266 с.
496. Шванебах П.Х. Наше податное дело. – СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1903. – 203 с.
497. Шепель Ф. Ніхто не хотів помирати, або Репресований Єлисавет-Зінов'євськ-Кірове-Кіровоград / Ф. Шепель. – Кіровоград : Імекс, 2014. – 390 с.
498. Штепа П. Українець і москвин / П. Штепа. – Дрогобич : Відродження, 2010. – 687 с.
499. Шульгин В.Я. Юго-Западный край под управлением Д.Г. Бибикова (1838–1853) / В.Я. Шульгин // Древняя и новая Россия. – 1879. – №5. – С. 5–32; №6. – С. 90–131.
500. Экономическая история мира. В 6 томах / Под общей ред. М.В. Конотопова. – Т.3. – М. : Кнорус, 2008. – 512 с.
501. Юрченко В.О. Ярмарок в системі традиційної культури українців (друга половина XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. ... канд. істор. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / В.О. Юрченко. – Київ, 2009. – 19 с.
502. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Вип.1. Період початкової акумуляції / М. Яворський. – Харків : ДВУ, 1924. – 56 с.
503. Ястребов Ф. Нариси з історії України / Ф. Ястребов. – Вип. VI. – Київ, 1936. – 185 с.
504. Ястребов Ф. Разложение феодально-крепостнического строя и возникновение капитализма на Украине (Украина в I половине XIX в.) / Ф. Ястребов. – Київ : УАМЛИН, 1936. – 133 с.

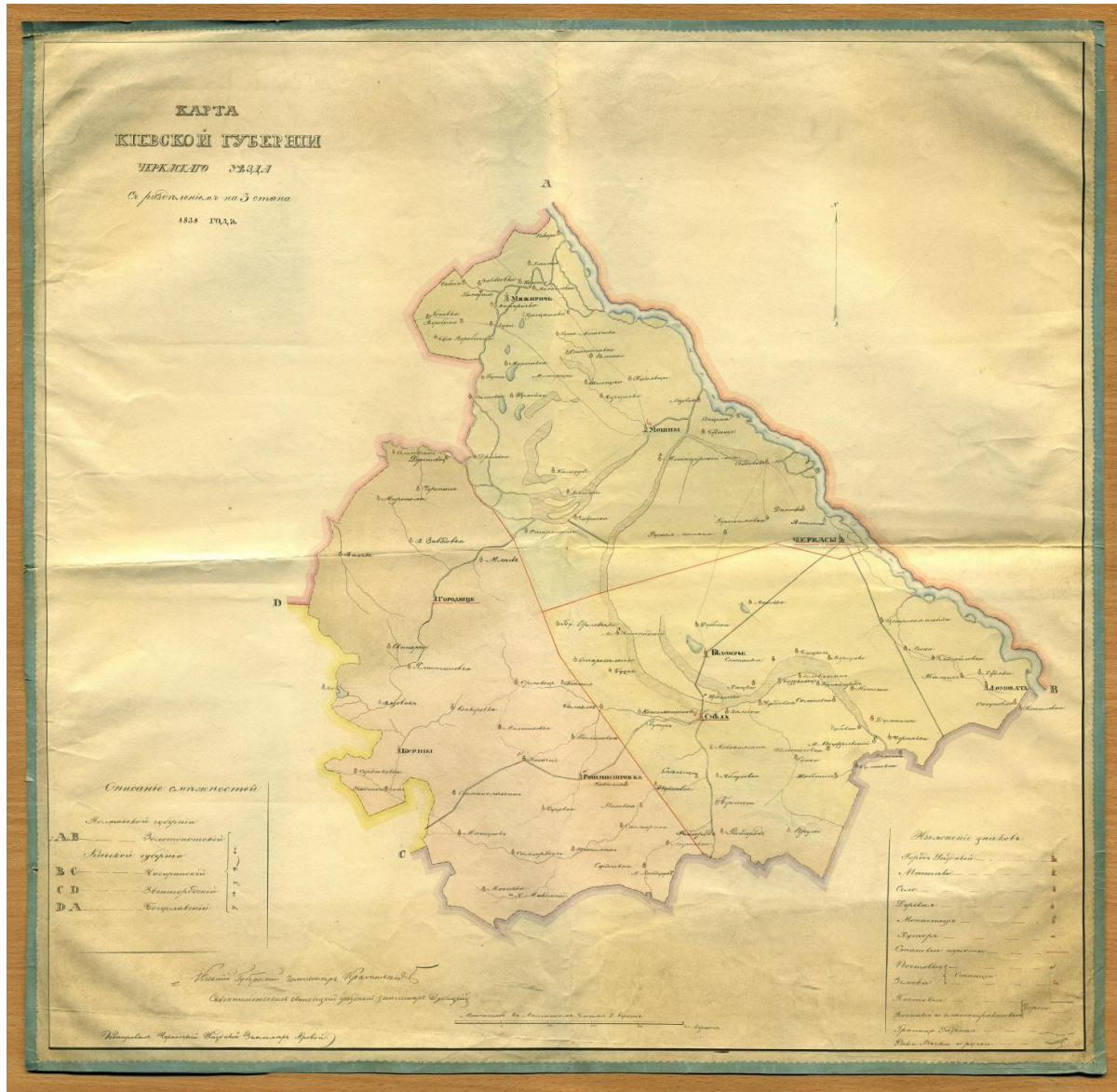

Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)

Карта Черкаського повіту Київської губернії
1838 р.¹⁰

¹⁰ ДАКО. – ф. 1542. (Коллекція карт і креслень). – оп.1. – спр. 2547. – арк. 1.
382

Карта Звенигородського повіту Київської губернії
1854 р.¹¹

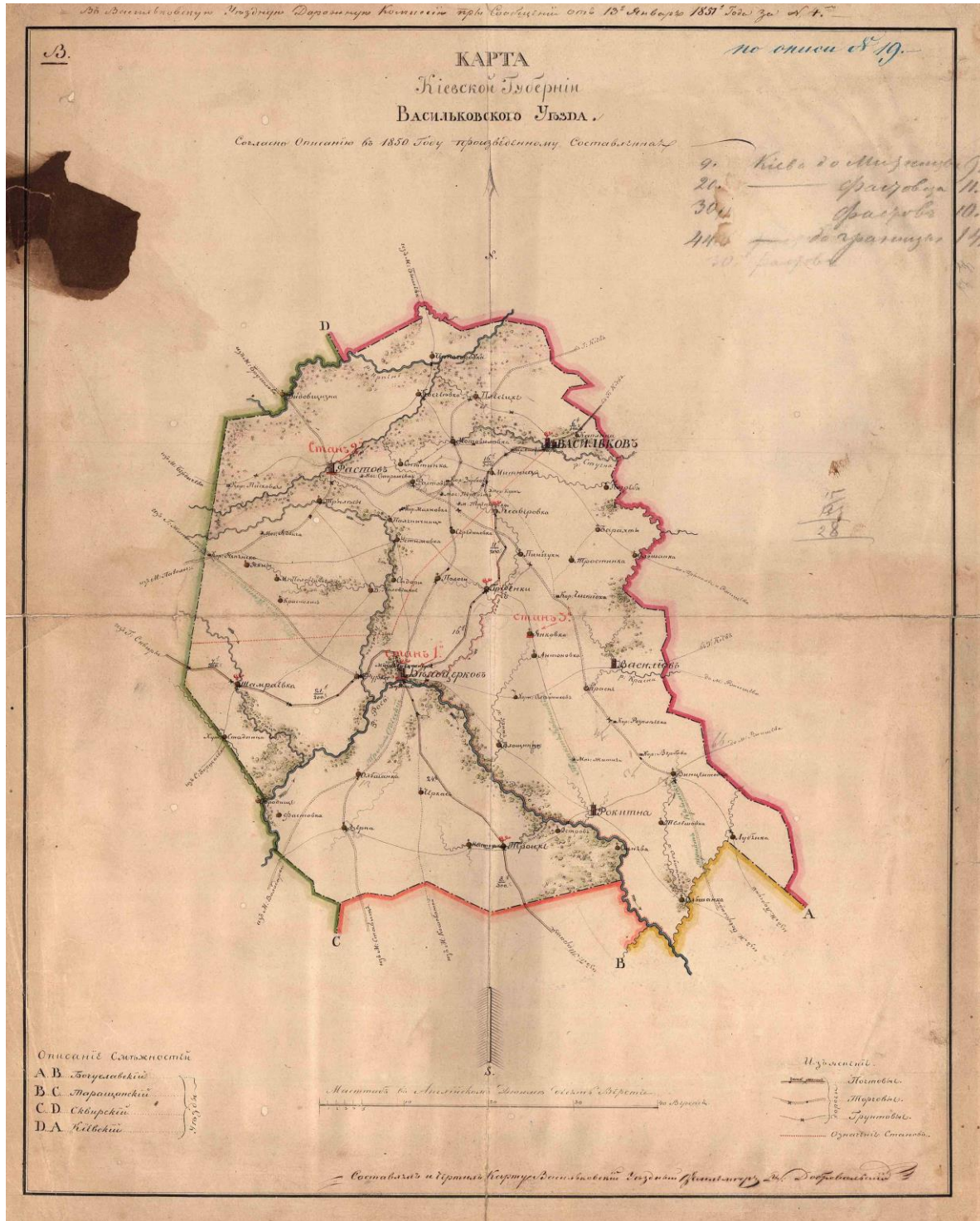
¹¹ ДАКО. – ф.1542. (Колекція карт і креслень). – оп. 1. – спр. 26. – арк. 4.

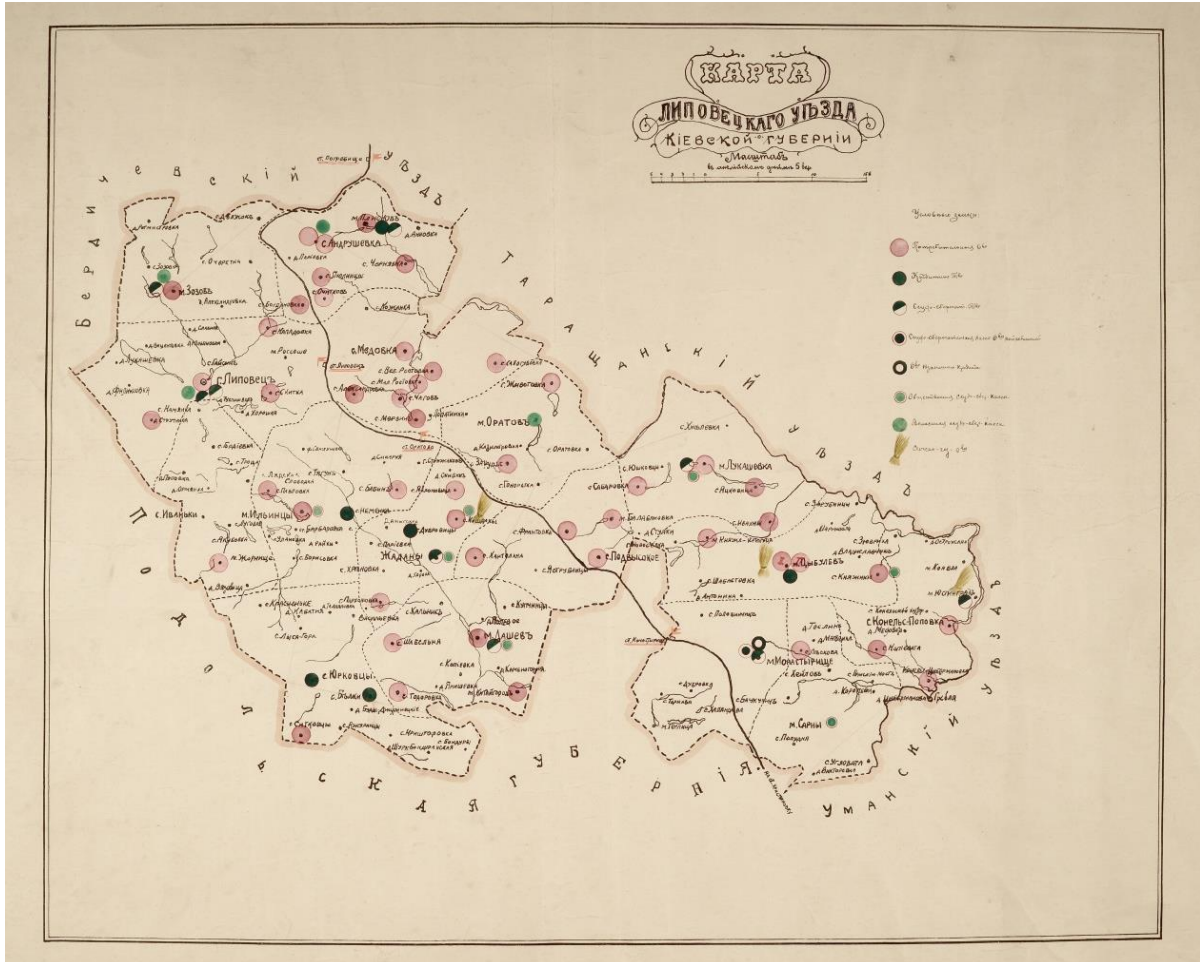
Карта Васильківського повіту Київської губернії
1850 р.¹³

¹³ ДАКО. – ф.1542. (Колекція карт і креслень).-оп.1.-спр.2865.-арк.2.

Торгівля Київської губернії
(1793–1861 рр.)

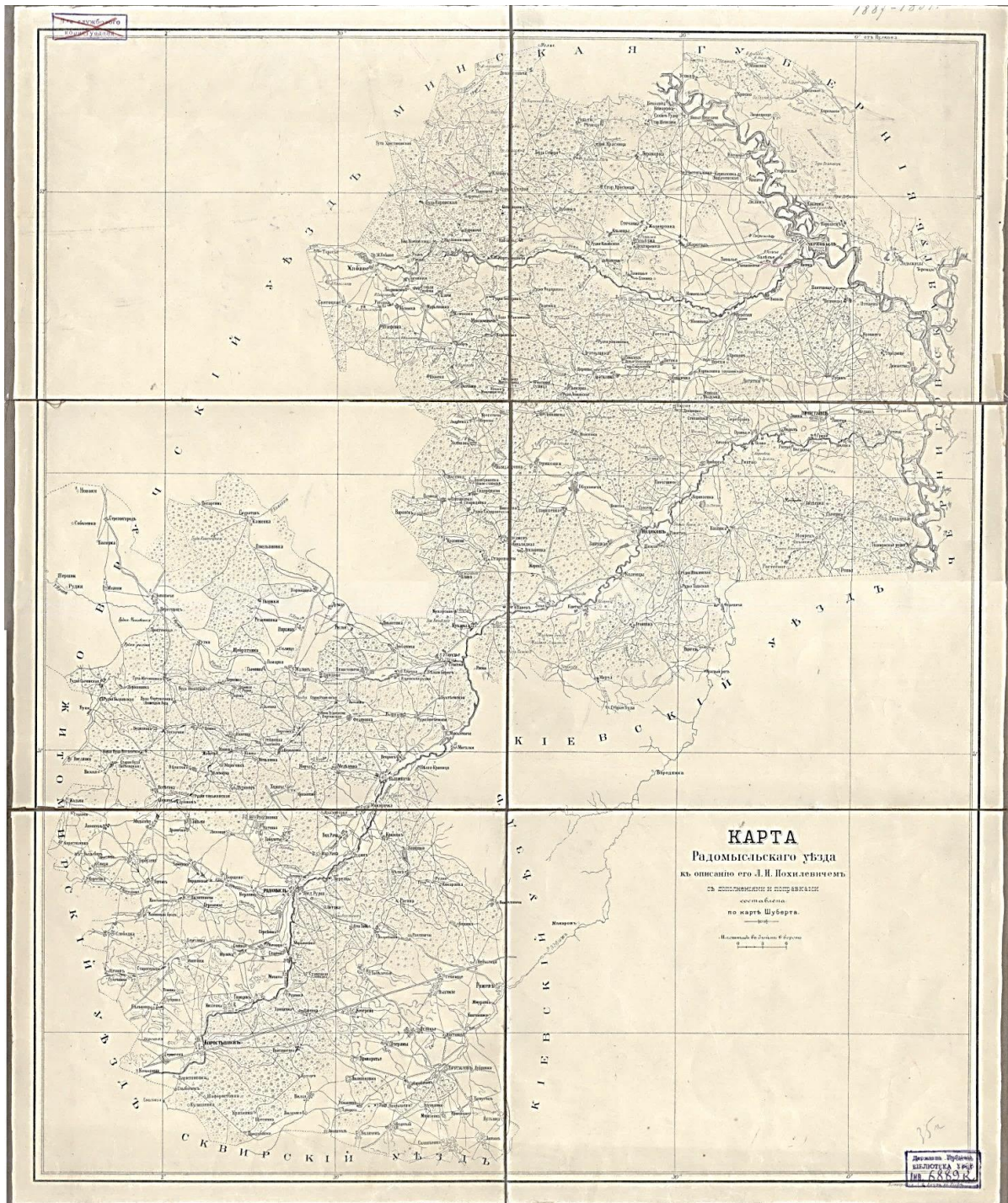
Карта Липовецького повіту Київської губернії
XIX ст.¹⁴

¹⁴ ЦДАК. – ф. 2194. (Колекція карт). – оп. 1. – спр. 379. – арк. 1.
386

Карта Радомишльського повіту Київської губернії¹⁵

¹⁵ Карта Радомишльського уезда к описанию ее Л.И. Похилевичем с дополнениями и поправками / Сост. по карте Шуберта. – Київ : Литографія А.Ф.Бриф, 1887. – 1 к.; 53x51 см.

Наукове видання

ЛЮБОМИР ГУБИЦЬКИЙ

**ТОРГІВЛЯ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ
(1793–1861 рр.)**

Монографія

Редактор О. В. Шульга
Дизайн обкладинки Н. Ю. Слінкіної
Комп'ютерне верстання Т. В. Матвієнко

Формат 60x84/16. Ум. друк. арк. 22,55. Тираж 300 пр. Зам. 1151.

Видавець і виготовлювач

Київський національний торговельно-економічний університет
вул. Кіото, 19, м. Київ–156, Україна, 02156

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи серія ДК № 4620 від 03.10.2013 р.